

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ІСТОРІЯ СУДОВИХ
І ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ
УКРАЇНИ

КУРС ЛЕКЦІЙ

За редакцією
професора В.М. Щербатюка, доцента Д.І. Кураса

*Рекомендовано до друку
Вченою радою Національної академії внутрішніх справ*

Київ
Видавництво «Фенікс»
2022

А в т о р и:

доктори історичних та юридичних наук:

д. і. н. В.М. Щербатюк (науковий редактор), д. ю. н. Є.С. Дурнов

кандидати історичних та юридичних наук:

к. ю. н. О.В. Шкуратенко (керівник авторського колективу),

к. і. н. Д.І. Курас (науковий редактор), к. ю. н. Ю.В. Сокур (відповідальний секретар),

к. і. н. Н.О. Дорошук, к. ю. н. Ю.В. Кривицький, к. ю. н. В.В. Крижна,

к. ю. н. С.С. Лисенко, к. пед. н. І.С. Лопатинська, к. ю. н. С.В. Марчевський,

к. ю. н. В.З. Прус, к. ю. н. О.А. Рябов, к. і. н. Н.Ю. Свідерська, к. ю. н. Д.Ю. Соловей

магістри за спеціальністю «Правознавство» та «Право»:

М.А. Дзюба, Л.О. Фурман

*Рекомендовано до друку Вченою радою Національної академії внутрішніх справ
(протокол № 14 від 25 жовтня 2022 р.)*

I-907 Історія судових і правоохоронних органів України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (наук. ред.), Є.С. Дурнов, О.В. Шкуратенко (кер. авт. кол.), Д.І. Курас (наук. ред.), Ю.В. Сокур (відп. секр.) та ін; за ред. В.М. Щербатюка, Д.І. Кураса. – Київ : Видавництво «Фенікс», 2022. – 280 с.

ISBN 978-966-136-904-6

Книга вміщує стислий виклад авторських лекцій сучасних вітчизняних науковців з навчальної дисципліни «Історія судових і правоохоронних органів України», прочитаних здобувачам вищої освіти Національної академії внутрішніх справ.

Висвітлюються виникнення, розвиток та еволюція судових і правоохоронних органів як важливої складової державно-правового устрою на території сучасної України відповідно до конкретно-історичних умов та хронологічної послідовності. Матеріал поданий згідно з чинною програмою Міністерства освіти і науки України, новітніми науковими вимогами.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти юридичних навчальних закладів, усіх тих, хто прагне пізнати історію судових та правоохоронних органів України, як складової її державно-правового устрою з найдавніших часів до сьогодення.

УДК 342.56(477)(091)

Р е ц е н з е н т и:

С.Д. Гусарєв – доктор юридичних наук, професор
(Національна академія внутрішніх справ)

В.П. Капелюшний – доктор історичних наук, професор
(Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

О.В. Скрипнюк – доктор юридичних наук, професор
(Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України)

© В.М. Щербатюк, упорядкування, передмова, наукове
редагування, 2022

© Д.І. Курас, наукове редагування, 2022

© В.М. Щербатюк, Є.С. Дурнов, О.В. Шкуратенко, Д.І. Курас,
Ю.В. Сокур, М.А. Дзюба, Н.О. Дорошук, Ю.В. Кривицький,
В.В. Крижна, С.С. Лисенко, І.С. Лопатинська,
С.В. Марчевський, В.З. Прус, О.А. Рябов, Н.Ю. Свідерська,
Д.Ю. Соловей, Л.О. Фурман, 2022

ISBN 978-966-136-904-6

© Видавництво «Фенікс», макет, 2022

З М І С Т¹

Передмова (д. і. н. проф. В.М. Щербатюк).....	4
Лекція 1. Історія судових і правоохоронних органів України як навчальна дисципліна. Суд і правоохоронна діяльність за княжої доби (д. і. н. Є.С. Дурнов, к. пед. н. І.С. Лопатинська, к. ю. н. Ю.В. Сокур).....	7
Лекція 2. Судова та правоохоронна система на території України у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої (к. і. н. Н.Ю. Свідерська, к. ю. н. Д.Ю. Соловей, к. ю. н. О.А. Рябов).....	30
Лекція 3. Судові і правоохоронні органи Запорозької Січі та Української гетьманської держави (середина XVI – кінець XVIII століть) (д. і. н. В.М. Щербатюк, к. ю. н. В.В. Крижна).....	50
Лекція 4. Судові і правоохоронні органи на території України у складі Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій кінця XVIII – початку XX століть (к. і. н. Д.І. Курас, к. ю. н. О.В. Шкуратенко).....	73
Лекція 5. Органи правопорядку та судова система доби Української національної революції 1917–1921 років (к. ю. н. Ю.В. Кривицький, к. ю. н. С.С. Лисенко, к. ю. н. С.В. Марчевський).....	97
Лекція 6. Судові та правоохоронні органи УСРР (УРСР) (к. і. н. Н.О. Дорошук, Л.О. Фурман).....	133
Лекція 7. Судові і правоохоронні органи незалежної України: шляхи впровадження європейських та світових стандартів (к. ю. н. В.З. Прус, М.А. Дзюба).....	170
Використані джерела і література.....	195

¹ До відома читачів: дана нумерація сторінок відрізняється від їх нумерації в книзі.

Передмова

Матеріали книги готувалися авторами в умовах російсько-української війни. Саме так ми її стали називати після повномасштабного вторгнення Російської Федерації в Україну 24 лютого 2022 року. Хоча справедливо визначати початок війни з анексії Росією Автономної Республіки Крим та початком боїв на сході України, в Луганській і Донецькій областях 2014 року. Тогочасні події в означених територіях, як локальні військові дії, ми охарактеризували ще в 2014 р. у своєму першому виданні – «Історія України»¹ циклу лекцій з історико-правових дисциплін, що викладаються в Національній академії внутрішніх справ. Нині, шановні читачі, ви тримаєте в руках уже четверту книгу названого циклу, в якому автори намагалися в доступній формі донести історію судових і правоохоронних органів України та їх витоки в українських землях. Сподіваємось, що цей історичний екскурс стане принагідним у науково-освітньому процесі, а ретроспектива судової та правоохоронної систем України привнесе розуміння різностороннього досвіду в подальшому їх реформуванні в повоєнний час, адже після перемоги України цього вимагатимуть нові політичні обставини.

Початки правоохоронної діяльності та судочинства на теренах сучасної України можемо віднести до часу створення тут у певних етносів протодержавних об'єднань та перших державних утворень², де звичаї і традиції вже переросли у норми поведінки. Їх беззастережне виконання спочатку забезпечувалось сакралізованою правосвідомістю, релігійними імперативами тощо. Згодом ці норми поведінки, забезпечуючи регулювання суспільних відносин, перестають бути вузькоетнічними і стають обов'язковими для всього суспільства, трансформуються у первісне право, яке потребувало вже централізованої охорони та підтримки свого функціонування. Це право ґрунтувалось на традиціях і звичаях. У науці воно утвердилось як звичаєве право. Щоб забезпечити його дієвість та дотримання вводились заборони на порушення норм права – табу (від полінезійського слова *tapu* або *tabu*, що означало – заборона). З цією метою в суспільстві починала діяти система табування – категоричні заборони, порушення яких спричиняло відповідні санкції. Таким чином, дієвість первісного звичаєвого права забезпечувалась двоюко: внутрішнім примусом – світоглядом людини та зовнішнім примусом – з боку влади.

З метою забезпечити дієвість первісних норм звичаєвого права та визначити санкції за порушення системи табування, в перших суспільних

¹ Історія України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.; за ред. В.М. Щербатюка. Київ: Фенікс, 2014. 376 с. С. 356.

² Див.: Щербатюк В.М., Сокур Ю.В. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 138–151.

формах об'єднання людей – общинах виникають первісні суди. Спочатку вони обмежувалися судовими функціями жерця або старійшини роду, а згодом стали набувати громадського характеру і відбувалися на загальних зборах роду, де й утверджували покарання за порушення діючих заборон (табу). Найпоширенішим покаранням спочатку був ostracism (вигнання з громади).

Із посиленням родоплемінної консолідації общинні кровні зв'язки поступаються сусідським, територіально-племенним, родові общинні суди починають взаємодіяти, а зв'язки родин-сусідів зміцнюються. Погодимось з думкою дослідників, що тепер право суду належало не лише старійшинам, а й родоплемінній знаті³. Водночас на судах необмежені акти кровної помсти, що призводили раніше до постійної боротьби та знищення цілих родин, стали вважатися шкідливими⁴. Цим самим общинні суди значно сприяли мирному співіснуванню племен, а згодом родоплемінних союзів, як перших протодержавних утворень.

Родові відносини, як справедливо зазначають сучасні вітчизняні дослідники, виникли природним і закріплені культурним шляхом⁵. На теренах праукраїнців цей культурно-історичний розвиток та його безперервність гіпотетично можна простежити від періоду появи слов'ян (середина II тис. до н. е.)⁶. Є закономірною в історіографії думка, що общинні суди притаманні й слов'янському суспільству, де стали органами судової влади. Фактично общинні суди були історично першими судовими органами в українських землях. Їх характерною рисою був громадський характер, а в судочинстві – утвердження засад народовладдя, що згодом склало частину національного менталітету українців⁷.

Судова влада в східних слов'ян розвивалась водночас із державотворчими процесами – трансформуванням союзів племен у більш розвинуті форми політичних об'єднань – ранньофеодальні князівства, а згодом утворенням держави Русь із центром у Києві. Відповідно родові общини переростають у територіальні громади (верви), а общинні суди реорганізуються у вервні суди.

Русь, як будь-яка держава, реалізуючи свою правоохоронну функцію, виробила систему судових та правоохоронних органів. Їх створення, характерні риси, діяльність та подальший розвиток висвітлено в цій книзі у відповідності з періодизацією історії України, її держави і права, де кожен

³ Ковальова С.Г. Суди давніх слов'ян у язичницьку добу. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали XXV Міжнародної історико-правової конференції 16–18 вересня 2011 р., м. Саки* / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), Л.П. Гарчева та ін. Київ; Сімферополь, 2001. Ч. 1. С. 144.

⁴ Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. *Життя і право*. 1928. Ч. 2. С. 6.

⁵ Бедрій М.М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. Т. 22 (61). № 1. 2009. – С. 284.

⁶ Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с. С. 19.

⁷ Бедрій М.М. Зазнач. твір. С. 285, 286.

проміжок часу став окремим історичним етапом у розвитку судової та правоохоронної систем в українських землях. Це знайшло відображення в авторських лекціях видання.

Систематизації викладу лекційного курсу з історії судових і правоохоронних органів України сприяло використання авторами результатів досліджень українських та зарубіжних науковців різних часів, сучасних новітніх досягнень історико-правової науки, а також власних узагальнень. Про це свідчать як самі лекції, так і перелік використаних джерел і літератури. Під час написання лекцій окрім відомостей підручників і посібників, автори скористалися матеріалами архівів України, опублікованими документами, дисертаційними дослідженнями, монографічними та іншими виданнями, науковими статтями, збірниками статей, тезами доповідей та ін., що разом із навчальним підґрунтям додає лекційному матеріалу наукового характеру.

У книзі викладено сім лекцій згідно з тематичним планом дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України» (ІСПОУ) кафедри історії держави та права Національної академії внутрішніх справ (НАВС): «Історія судових та правоохоронних органів України як навчальна дисципліна. Суд і правоохоронна діяльність за княжої доби», «Судова та правоохоронна система на території України у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої», «Судові та правоохоронні органи Запорозької Січі та Української гетьманської держави (середина XVI – кінець XVIII століть)», «Судові та правоохоронні органи на території України у складі Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій кінця XVIII – початку XX століть», «Органи правопорядку та судова система доби Української національної революції 1917–1921 років», «Судові та правоохоронні органи УСРР (УРСР)», «Судові та правоохоронні органи незалежної України: шляхи впровадження європейських та світових стандартів».

Пропоноване видання адаптоване до вимог навчальної програми у системі вищої освіти як для здобувачів освітніх закладів МВС, так і цивільних закладів вищої освіти України юридичного спрямування. Водночас праця стане у нагоді науковцям, викладачам, усім тим, хто прагне пізнати історію судових та правоохоронних органів України, як складової її державно-правового устрою з найдавніших часів до сьогодення.

Доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти
України, професор кафедри історії
держави та права Національної
академії внутрішніх справ
В.М. Щербатюк

*Дурнов Є.С.
доктор юридичних наук;
Лопатинська І.С.,
кандидат педагогічних наук
Сокур Ю.В.
кандидат юридичних наук*

**Лекція 1. Історія судових та правоохоронних органів України
як навчальна дисципліна. Суд і правоохоронна діяльність
за княжої доби.**

1. Предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України».
2. Джерела вивчення та періодизація історії судових та правоохоронних органів України.
3. Формування і розвиток судової та правоохоронної системи в княжу добу.

1. Предмет і завдання навчальної дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України»

Творення сучасної моделі демократичної держави в Україні висуває на перший план нагальну потребу у нових концептуальних підходах до вирішення проблеми реалізації її правоохоронної функції. Адже існування демократії без ефективної системи захисту й охорони прав людини та громадянина є неможливим. Здатність держави до забезпечення всього комплексу цих прав і є одним з найбільш сутнісних показників рівня розвитку суспільства в цілому.

У тому комплексі реформ, які йдуть у нашій державі вже досить тривалий час, проблема суспільної безпеки займає одне з пріоритетних місць. У процесі забезпечення громадського порядку в державі, основною ціллю є прагнення до досягнення впевненості кожного члена суспільства у завтрашньому дні. Ця впевненість громадян є по суті принциповою підвалиною стабільності як суспільства, так і держави і проявляється у вірі у справедливість, переконаність у тому, що жоден злочин не залишиться непокараним, що жодна людина не буде неправомірно засудженою.

Гарантом стабільності суспільства, а також його постійного поступального розвитку є держава і, зокрема, її правоохоронні структури. Саме вони мають забезпечити необхідний рівень внутрішньої безпеки, що прямо залежить від спроможності правоохоронних структур здійснювати ті функції, які покладаються на них законодавством.

Навчальна дисципліна «Історія судових та правоохоронних органів України» є важливою складовою підготовки фахівців юридичного профілю безвідносно до напрямку їхньої спеціалізації. Саме ця дисципліна покликана

створити своєрідний міст між дисциплінами теоретичного блоку (наприклад, теорією або історією держави та права) та дисциплінами спеціалізації (такими як судові та правоохоронні органи, поліцейська діяльність, кримінальний процес та інші).

Предметом вивчення навчальної дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України» є виникнення, розвиток та еволюція судових та правоохоронних органів як важливої складової державно-правового устрою на території сучасної України відповідно до конкретно-історичних умов та хронологічної послідовності.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України» є формування науково-юридичного світогляду та мислення, необхідних для вивчення та застосування права, кращого пізнання сутності, структури, функцій, основних напрямів діяльності та соціального призначення судових і правоохоронних органів, перспектив і можливостей їхнього розвитку.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України» є формування у здобувачів вищої освіти:

- системи фактологічних знань щодо основних етапів та тенденцій розвитку судових та правоохоронних органів на території сучасної України;
- навичок роботи з нормативно-правовими актами, що регламентували статус і функціонування судових та правоохоронних органів на різних історичних етапах;
- навичок аналізу державно-правових явищ, подій та виявленні їх причинно-наслідкових зв'язків;
- патріотичних переконань та морально-етичних цінностей;
- високого рівня професійної правосвідомості та правової культури.

Варто звернути увагу також і на складові дослідження й вивчення історії судових та правоохоронних органів України, які й формують фактологічну та онтологічну основи проблематики цієї дисципліни. По-перше, тут необхідно виділити формування системи знань щодо процесів утворення, становлення та еволюції правоохоронних структур в історії розвитку національної державності. Разом із цим ми маємо чітко виділяти й усвідомлювати закономірності розвитку правоохоронної системи, її взаємозалежність з іншими складовими державного механізму, а також видозміни у відповідності до трансформації самої держави. По-друге, принципово важливою у процесі формування цілісного уявлення щодо процесів історико-правового розвитку правоохоронної системи України є аспект здатності до прогнозування тенденцій її подальшої еволюції. Іншою стороною цієї проблеми є можливість застосування накопичених знань і умінь у практичній площині. І, нарешті, третьою складовою є надзвичайно актуальний для складного сьогоденішнього етапу розвитку нашої держави та суспільства аспект ідеологічного виховання громадян, формування активної та свідомої власної позиції, що є основою творення та розвитку громадянського суспільства

в цілому.

Отже, задля досягнення мети вивчення навчальної дисципліни здобувачі вищої освіти мають опанувати такі **знання та уміння**:

знати:

- загальні закономірності державно-правового розвитку України;
- особливості процесів формування і розвитку системи судових та правоохоронних органів України;
- нормативно-правові акти, які у різні періоди регламентували утворення або видозміну судових та правоохоронних органів на території сучасної України, а також історико-правові джерела та дослідницьку літературу, в яких міститься інформація про розвиток судових та правоохоронних органів.

вміти:

- аналізувати державно-правові явища, а також джерела права і практику їх застосування;
- давати наукове тлумачення основним науковим поняттям та категоріям історико-правового характеру;
- в усному та письмовому вигляді логічно висловлювати або оформлювати власні думки стосовно оцінки історико-правових явищ та процесів.

2. Джерела вивчення та періодизація історії судових та правоохоронних органів України

На сьогоднішній день саме поняття системи правоохоронних органів, а також концептуальні підходи до розуміння їхнього місця в структурі державної влади мають достатній ступінь теоретичної розробки. Достатньо показовою тут є позиція, сформульована у новітній науковій праці колективу авторів Харківського національного університету внутрішніх справ за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора України С.М. Гусарова. Наріжними каменями своєї концепції автори виділяють дві тези. На першому місці тут виступає закріплений у Конституції України принцип розподілу влади, відповідно до якого і здійснюється нормативне регулювання статусу й функціонування судової гілки влади. Другою складовою є розуміння статусу та характерних ознак того, що визначається як «правоохоронні органи». Тут виникає «проблемна зона», яка потребує окремого роз'яснення: «Крім того, існує низка державних органів, які Конституцією і законами України не віднесено до жодної із цих гілок влади, наприклад, Прокуратура України, Служба безпеки України тощо. Це переважно органи, на які покладаються функції охорони та захисту існуючого правопорядку, діяльність яких не можна обмежити якоюсь однією гілкою влади. Те ж саме можна стверджувати і щодо правоохоронних органів, адже до них належать як представники усіх гілок державної влади, так і органи, що до них не належать. Об'єднуючим для цих органів є характер функцій, які на них покладено, – це саме правоохоронні

функції. Інакше кажучи, правоохоронні органи є особливими державними інституціями, об'єднаними не місцем, яке вони посідають в організаційній будові державного механізму, а їх функціональним призначенням. Ще одна ознака, яка характеризує цих суб'єктів, – це засоби, які можуть використовувати правоохоронні органи для виконання своїх завдань і функцій. Маються на увазі заходи державного примусу, які не можуть застосовувати інші владні суб'єкти.»¹

Разом із цим автори звертають увагу і на наявність певних проблем у сучасній науковій літературі в контексті визначення й тлумачення як самого поняття «правоохоронні органи», так і обґрунтування місця цього поняття у загальній системі органів державної влади: «Чинним законодавством чітко не визначено, які саме органи належать до правоохоронних, так само як відсутні і однозначні критерії віднесення тих чи інших органів до таких. Отже, у навчальній та науковій літературі пропонуються різні точки зору як на розуміння сутності цих органів, так і на їх систему та види. Останнім часом у законодавстві та в юридичній теорії із системи правоохоронних органів почали виокремлювати контрольно-наглядові та правозахисні органи, які мають низку особливостей, що стосуються як покладених на них завдань і функцій, так і засобів їх реалізації. Сприймаючи ці новації, автори виділили ці органи не лише у змісті підручника, але й у його назві, запропонувавши власну систему органів, на які в Україні покладаються правоохоронні та правозахисні функції»².

На сьогоднішній день вивчення історії формування судової та правоохоронної систем в Україні, розуміння їхніх витоків, об'єктивних тенденцій та закономірностей розвитку, на жаль, представлено у наукових дослідженнях явно недостатньо. По суті ми маємо лише декілька комплексних праць, присвячених становленню судової та правоохоронної систем в Україні. Щодо історії судової системи на теренах України однозначно варто говорити про колективну працю, видану під егідою Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України.³ Історія ж правоохоронних органів України знайшла своє відображення у праці науковців Західноукраїнського національного університету⁴. Безумовно, існує також достатньо великий обсяг наукових праць і розвідок, присвячених окремим аспектам або періодам розвитку судової та правоохоронної систем на території сучасної України.

¹ Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України: підручник / С.М. Гусаров, О.Ю. Салманова, А.Т. Комзюк та ін.; за заг. ред. С.М. Гусарова. Харків, 2020. 508 с. С. 7.

² Там само.

³ Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку / за ред. Усенка І.Б. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2014. 506 с.

⁴ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В. В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 231 с.

Проте всі вони у контексті навчальної дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України» мають фрагментарне значення.

Беручи до уваги специфіку цієї навчальної дисципліни, у висвітленні її **джерельної бази** варто виділити ще декілька складових. Отже, тут необхідно виділити достатньо широкий спектр наукових праць із проблематики теорії держави та права. Кожна тема навчальної дисципліни «Історія судових та правоохоронних органів України» більшою або меншою мірою включає розгляд питань щодо основ державного ладу, особливостей форм правління, форм державного устрою, а також функціонування апарату управління як на вищому, так і на місцевому рівнях. Тут можна навести декілька прикладів сучасних наукових розробок у цій сфері. Важливою складовою історіографії з проблематики є дві колективні праці, одна з яких підготовлена під керівництвом доктора юридичних наук, професора С.Д. Гусарєва⁵, а інша – за загальною редакцією доктора юридичних наук, професора, академіка НАПрН України О. М. Бандурки⁶. Разом з цим варто назвати також праці П.М. Рабіновича⁷ та М.М. Пендюри⁸, але, враховуючи достатньо великий обсяг історіографічної бази з цієї проблематики, доцільним вбачається не поглиблюватися у подальший перелік.

Іншим блоком загальнотеоретичних джерел можна вважати наукові праці, присвячені історії держави та права України. Беручи до уваги явно недостатню кількість наукових розробок щодо історії судових та правоохоронних органів України, праці з історії держави і права України (ІДПУ) мають виступати принципово важливою складовою, яка покликана заповнити ті пробіли, які поки що присутні у викладені проблематики історії судових та правоохоронних органів України. Тут спектр наукових праць також досить широкий – від монографічних⁹ до колективних¹⁰ творів.

Окремим блоком джерел варто виділити історико-правові пам'ятки, які у більшості випадків мають безпосередній стосунок до судочинства, а інколи і до здійснення правоохоронної діяльності посадовими особами та органами державної влади. Яскравими прикладами можуть слугувати Руська правда¹¹,

⁵ Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, О.Б. Горова та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

⁶ Теорія держави і права : підручник / О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків, 2018. 416 с.

⁷ Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. Київ: Атіка. 2001. 176 с.

⁸ Пендюра М.М. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ: О.С. Ліпкан, 2013. 302 с.

⁹ Захарченко П.П. Історія держави та права України: підручник. Київ: Аттіка, 2005. 368 с.

¹⁰ Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.; за ред. В.М. Щербатюка. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.

¹¹ Толочко О.П. Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 136 с.

Статути Великого князівства Литовського¹², «Права, за якими судиться малоросійський народ»¹³ та інші. Тут же необхідно говорити і про сукупність законодавчих актів останнього часу, які регламентують структуру та функціонування судових та правоохоронних органів.

Доцільним убачається також звернути увагу і на загальний огляд **методологічної бази** розгляду та вивчення історії судових та правоохоронних органів України. Порівняльно-історичний метод дозволяє виявити загальні закономірності розвитку держави і права у різних народів, що населяли українські землі в різні історичні епохи. Метод правової аналогії, як правило, застосовується у тих випадках, коли у наявності є тільки фрагментарні відомості про певні явища або процеси, а першоджерела не збереглися у первісній формі. Основою методу виступає зіставлення наявних фактів з іншими подібними фактами та подіями. Статистичний метод, зазвичай, застосовується при дослідженні кількісних аспектів історичного процесу, коли об'єкт пізнання може характеризуватися числовими показниками. Метод історизму дозволяє досліджувати природні та соціально-культурні явища як у динаміці їх появи й еволюції, так і у їхньому взаємозв'язку. Важливим тут є також врахування конкретно-історичних умов їхнього існування. Метод об'єктивізму робить об'єктивний досвід фундаментальною основою творення будь-якої системи знань. Тут варто виходити з того, що саме об'єктивне знання може розкрити справжній зміст історичного процесу, підкреслити той факт, що він відбувається незалежно від нашої волі та свідомості або ж теорій чи поглядів тих чи інших осіб. Метод системності полягає в дослідженні об'єкта як цілісної множини елементів у сукупності відношень і зв'язків між ними, тобто вивчення об'єкта як системи.

Важливою складовою дисциплін історико-правового спрямування є обрання принципів і засад тієї системи періодизації, яка буде покладена в основу побудови структури цієї дисципліни. Навіть враховуючи дещо суб'єктивний характер системи періодизації, обраної автором або авторами, варто зважати на її концептуальну приналежність. Цікавий огляд і одночасно спробу аналізу підходів до визначення принципів періодизації вітчизняної історії держави та права зробив тернопільський науковець В.З. Ухач¹⁴. Спираючись на застосування методів історизму, об'єктивізму та правової аналогії, можна сміливо говорити про доцільність використання для навчальної дисципліни «Історія судових і правоохоронних органів України» основних положень системи періодизації, яку надає нам історія держави та права України.

Виходячи з аксіоматичного положення про те, що судові та правоохоронні

¹² Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса, 2002.

¹³ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. Академік НАН України Ю. С. Шемшученко; упорядник та авт. нарису К.А. Вислобоков. Київ, 1997. 548 с.

¹⁴ Ухач В.З. Наукові проблеми періодизації історії держави і права України *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 2(19). С. 28–31.

органи є невід'ємною складовою системи органів державної влади, то і процес їхнього становлення та еволюції має розглядатися у відповідності до процесів виникнення, розвитку і змін типів та форм держави, особливостей функціонування державних установ у конкретних історичних умовах розвитку нашої державності.

На сьогоднішній день одним з найбільш поширених варіантів періодизації в історії держави та права України, який доцільно використати й у випадку з **періодизацією** історії судових та правоохоронних органів України, є приклад, представлений у колективній праці, виданій під егідою Національної академії внутрішніх справ:

«1) початок державно-правового розвитку на теренах сучасної України (середина I тис. до н. е. – середина I тис. н. е.);

2) Давньоруська держава та її право (VI ст. – середина XIV ст.);

3) держава і право в українських землях у складі Великого князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої Польської (XIV ст. – XVIII ст.);

4) державний та суспільно-політичний лад і право Запорозької Січі та Української гетьманської держави (друга половина XVI ст. – кінець XVIII ст.);

5) державно-правовий поступ в українських землях у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кінець XVIII ст. – початок XX ст.);

6) національна державність і право за доби Української революції 1917 – 1921 рр.;

7) становлення і розвиток Української радянської республіки та її права (1917 – 1991 рр.);

8) розбудова і розвиток сучасної Української держави і права»¹⁵.

Проте маємо враховувати наступне: виходячи із розуміння предмета означеної дисципліни щодо формування у зазначений вище перший етап судових та правоохоронних органів як таких, маємо говорити про них з певними застереженнями, оскільки, незважаючи на наявність в історіографії певних досліджень з цього питання, ми ще не маємо, на наш погляд, достатньої міри обґрунтованості.

Разом із цим у сьогоднішній історіографії присутня й інша позиція, представлена авторським колективом дуже цікавої та своєчасної праці «Історія правоохоронних органів України». З одного боку, автори цього підручника беруть значно більш широкий спектр історичного тла, захоплюючи не тільки розвиток усієї європейської цивілізаційної групи, але у періоді найдавніших часів приймають до розгляду й країни Стародавнього Сходу. Безумовним є те, що по відношенню до Стародавнього Єгипту або Риму не виникає сумнівів щодо наявності там достатньо сформованої судової системи, а також

¹⁵ Історія держави та права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.... С. 18.

правоохоронної діяльності як частково відокремленої функції державного апарату. Однак, з іншого боку, автори поширюють цю тезу і на найдавніший період розвитку України: «Перший період – стародавній світ з його спробами відокремити правоохоронну діяльність від інших видів державної діяльності та античність – із створенням перших підрозділів з правоохоронною функцією. Виникнення правоохоронних органів на території України – у межах скіфської держави, міст-держав Північного Причорномор'я, Боспорського царства»¹⁶. Тут можна погодитися з тезою щодо грецьких полісів, які наслідували державний лад метрополії і частково Боспорського царства. Щодо правоохоронної діяльності у скіфській державі однозначних даних віднайти не вдалося, тим більш, що автори, окрім констатації цієї тези, іншої аргументації не наводять. Тому варто вважати поки що відкритим і дискусійним питання щодо періодизації історії судових та правоохоронних органів України і чекати на подальші наукові розвідки з цієї проблеми.

4. Формування і розвиток судової та правоохоронної системи в княжу добу

На сьогоденнішньому етапі розвитку вітчизняної як історичної, так й історико-правової науки існує достатньо широкий спектр концепцій щодо проблеми передумов формування та утворення держави Київська Русь. Не ставлячи за мету роботи висвітлення цієї проблематики, вважаємо за доцільне зупинитися на загальновизнаних позиціях, які не викликають принципових суперечностей. Відправною точкою можна обрати 882 рік, коли шляхом об'єднання двох політичних центрів Київського князівства і Новгородської землі було сформовано основу нової держави – Русі.

Щодо майже всього періоду розвитку Давньоруської держави визначальними тезами є те, що ні судова, ні тим більше правоохоронна функції не були інституалізовані як окремі функції органів державної влади або посадових осіб державного апарату управління. Якщо по відношенню до судової діяльності можна і треба визначати відмінні за змістом етапи (про що буде йтися мова далі), то правоохоронна діяльність однозначно є одним із аспектів обов'язків окремих посадових осіб, при чому інколи вони могли наділятися цими функціями суто ситуативно.

З огляду на висловлені застереження перед початком розгляду основ системи судоустрою і судочинства, а також особливостей здійснення правоохоронної діяльності, необхідно у загальних рисах визначитися з головними елементами системи державного ладу.

Розглядаючи основу державного ладу Русі, маємо у першу чергу зупинитися на визначенні форми правління та форми державного устрою. Стосовно форми правління особливих розбіжностей історіографія питання не

¹⁶ Історія правоохоронних органів України: підручник... С. 15.

дає. Цілком усталеною точкою зору тут є ранньофеодальна монархія фактично з усіма притаманними їй ознаками. Щодо форми державного устрою є певні відмінності у тлумаченні проблеми. Переважна більшість авторів схиляється до визначення «ранньофеодальна федерація», хоча є і варіант конфедеративного устрою або ж еволюційного підходу – від конфедеративного об'єднання князівств до федеративної системи, з консолідуючим чинником єдиної династії.

Князь київський, так само як й інші князі, спочатку виконував, переважно, функції військового вождя, а також міг вирішувати поточні проблеми, уособлюючи виконавчу владу. Проте у процесі еволюції державного устрою Великий князь зосереджує у своїх руках всю повноту влади – законодавчу, виконавчу та судову. Він тепер виступає сюзереном по відношенню до удільних князів, призначає місцеву адміністрацію та контролює її діяльність через систему власних управлінців, визначає та здійснює міжнародну політику держави, виконує функцію верховного головнокомандувача, виступає опікуном церкви, яка у київській державі має статус державної релігії.

У процесі оформлення апарату управління князя (пізніше – Великого князя) чітко визначаються два періоди – десяткова та двірцево-вотчинна системи. Спочатку князь київський особисто або через своїх слуг (посадників, воєвод, тіунів) збирав податки з місцевих феодалів, які мали васальну залежність від нього. Ті ж, у свою чергу, збирали податки з вільних селян і міщан (податкова та адміністративна реформа княгині Ольги). Також князь київський прямо або через своїх посадовців здійснював судочинство, що вважалося однією з найбільш важливих його функцій. Згодом з кола цих наближених до князя осіб формується апарат державних управлінців, що означає перехід до двірцево-вотчинної системи. Цей процес пов'язується насамперед з низкою реформ, проведених Володимиром Великим. Державна влада Великого князя знеособлюється і набуває легітимації через її освячення через божественну волю, оформлену державною церквою. Посадовці княжого двору набувають статусу фактично державних службовців, які виступають від імені князя.

Час від часу поставало питання: чи не варто розглядати боярську раду Давньоруської держави у ролі станово-представницького органу. Тут потрібно чітко розуміти найбільш усталену на сьогоднішній день позицію – боярська рада є дорадчим органом при князі і складалася з представників місцевої родоплемінної знаті, а також старшої княжої дружини, інколи – з верхівки міщан. Згодом до складу боярської ради увійшло вище духовенство, так як православна церква фактично вже при Володимирі Великому отримала статус державної. Рада брала участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань, інколи могла виконувати функції вищої судової влади. Вважається, що Боярська рада мала право законодавчої ініціативи, що якраз і надавало підстави для постановки питання про її станово-представницький

характер¹⁷.

Окремим специфічним органом влади можна визначити князівські з'їзди або снєми. Вони мали більше ситуативний характер, хоча у деякі періоди послабленням центральної влади в Русі, могли виступати і як періодично функціонуючий центральний орган влади. Як правило, скликалися у зв'язку з необхідністю вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття князівських престолів, ухвалення найважливіших законодавчих актів тощо. Найвідомішими серед снемів є з'їзд 1072 р. у Вишгороді (на ньому було ухвалено «Правду Ярославичів») та з'їзд 1097 р. у Любечі (де було домовлено про запровадження засад спадкового володіння князівствами) та ін. Значення цих з'їздів набуло особливої ваги саме у період послаблення центральної влади Києва, коли вони набули силу загальнодержавних законів. Також снєми виступали у ролі арбітражної інстанції у питаннях територіальних та інших суперечок між князями¹⁸.

Також необхідно звернути увагу на дослідження вітчизняних авторів, присвячені не дуже відомим для обговорюваного історичного періоду органам влади – соборам. У давньоруській політичній практиці й така інституція_ як собор не укорінилася – загальноруські збори представників різних прошарків (станів) населення Русі. Вельми симптоматичною у цьому відношенні була спроба його скликання, ініційована наприкінці XI ст. найбільш впливовими князями Святополком Ізяславичем і Володимиром Всеволодовичем Мономахом. Окремі представники провідної князівської верстви виявилися неготовими до системних змін форм володарювання та політичного устрою, що їх конче потребували держава і суспільство¹⁹. Саме така ситуація є ще одним аргументом проти визначення тенденції еволюції Русі у бік станово-представницької монархії у той період.

Пережитком періоду військової демократії у системі органів влади Давньоруської держави було віче. Своїм коріння воно сягало часу племінних сходів у східних слов'ян. Вперше згадується у літописах за 1068 р. До компетенції віча належали такі функції, як необхідність покликання князя на престол, його утвердження чи зміщення, формування ополчення, заміна посадовців князівської адміністрації. У деяких випадках віче могло виконувати і судові функції тощо. Проте це мало ситуативний характер і, як правило, було зумовлено політичними чинниками. Частіше за все віче скликалося з ініціативи князя__ або посадника, тисяцького у випадку потреби порадитись з народом, а

¹⁷ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с. С. 62.

¹⁸ Історія держави та права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.... С. 75.

¹⁹ Босенко Н.П. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис) *Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Вип. 76. № 2. Ніжин. 2014. С. 12.

також перед початком воєнних дій, інших надзвичайних обставин.²⁰

Для розуміння системи судоустрою Київської Русі, а також здійснення правоохоронної функції окремими посадовими особами та органами влади принципово важливим є визначення структури адміністративно-територіального поділу держави і, відповідно, системи місцевих органів влади. Ось як ця схема описується у праці В. Іванова: «Управління територіями до X ст. здійснювалося на основі десятинної системи, що зберігалася від періоду військової демократії. Київські князі ставили у центрах васальних князівств свої гарнізони – тисячі, а в містах, менших за значенням – сотні, десятки. Тисяцькі, соцькі, десятники виконували, крім військових, ще й адміністративні, судові, фінансові та інші функції. З розвитком феодалізму її витісняє двірсько-вотчинна система, за якої управління територіями здійснювалося через бояр-вотчинників та службовців княжого двору. Усе управління сходилося у дворі князя. Різниця між органами державного управління й управлінням особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи з оточення князя та його особисті слуги (тіуни). Найповажнішими посадовими особами були: дворецький, який керував двором князя і виконував важливі державні доручення; печатник, котрий очолював канцелярію; стольник, в обов'язки якого входило постачання князівського двору продовольством; тіун конюший, який відповідав за княжу стайню. На місцевому рівні владні функції здійснювали воєводи, посадники, волостелі, старости, яким допомагали мечники, вірники, мостники та ін. Княжі службовці не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину податків і поборів, що збиралися з населення (система кормління)»²¹.

Також на нижньому рівні органом місцевого самоврядування виступала верв. Під цим терміном розуміється територіальна сільська громада, яка об'єднувала особисто вільних селян-общинників одного або кількох сіл. Окрім господарсько-розпорядчих функцій, верві інколи приписують і судові функції у межах реалізації норм звичаєвого права. Проте існують й альтернативи зазначеним поглядам, так що на даний час це питання може розглядатися як дискусійне.

Окремою складовою процесу розвитку національної державності за княжої доби виділяється Галицько-Волинське князівство. З огляду на той факт, що ця держава є органічним продовженням процесу еволюції Київської Русі, ми маємо зауважити і на присутніх тут відмінностях як у системі державного ладу, так і судоустрою, і реалізації правоохоронної діяльності.

З одного боку безумовною особливістю державного ладу Галицько-Волинського князівства було співвідношення політичної ролі й ваги князя та

²⁰ Історія держави та права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.... С. 76.

²¹ Іванов В.М. Зазнач. твір. С. 64.

боярства, яке було представлено боярською радою: «Князь (король): а) мав верховну законодавчу, виконавчу та судову владу; б) очолював державу як суверен, керував збройними силами; в) відав зовнішньою політикою; г) контролював фінансову політику. Особливості князівської влади: а) відсутність абсолютної влади у князя, що обмежувалася впливовим боярством; б) дуумвірат – одночасне управління двох князів. Боярська рада (з першої половини XIV ст.): а) постійний інститут державної влади; б) не була вищим органом центральної влади; в) склад: великі бояри – землевласники, галицький єпископ, суддя князівського двору, деякі воєводи, намісники; г) скликала і очолювалася найвпливовішими боярами (у період Юрія II боярська олігархія підписувала разом з князем найважливіші документи)»²².

Система державного управління Галицько-Волинського князівства фактично нічим не відрізнялася від подібної системи попередніх періодів розвитку Русі. Тут так само панує двірцево-вотчинна схема організації управлінської структури. У Галицько-Волинській державі так само особи, які обіймали посади двірцевих слуг у князівському домені, одночасно здійснювали функції управління в межах всієї держави. Незначною відмінністю було те, що всі вищі посадовці (двірський, печатник (канцлер), стольник, тисяцький (воєвода), соцький та ін.) мали достатньо розвинутий виконавчий апарат. Частина посадових осіб, від імені князя, були наділені судовими функціями.

Також відмінністю Галицько-Волинської держави вважається більш чітка, жорстка і вертикально ієрархована структура місцевого управління, в якій фактично відсутні автономні елементи на зразок удільних князів Давньоруської держави: «Місцеве управління належало призначеним князем. Воєводи – керували округами – воєводствами. Зосереджували військово-адміністративні та судові функції. Волостелі – керівництво волостями. У межах своєї компетенції наділялися адміністративними, військовими та судовими повноваженнями. Староста – керував найменшою адміністративною одиницею – сільською общиною. Обирався громадою, але був підпорядкований князівським урядовцям. Судова влада не була відділена від адміністративної і складалася з: 1) державних; 2) церковних; 3) доменіальних судів. Таким чином, за формою правління Галицько-Волинська держава була феодальною монархією з сильною олігархічною верхівкою в особі боярства»²³.

Містами управляли призначені князем посадники. Міста територіально поділялися на сотні та вулиці, очолювані відповідними чиновниками. Пізніше (з першої половини XIV ст.) тут поширюється магдебурзьке право, першим його отримало місто Санок (1339 р.), згодом – м. Львів (1356 р.). Такі міста мали

²² Ухач В.З. Історія держави і права України: навч. посіб. (консп. лекцій). Тернопіль: Вектор. 2011. 377 с. С. 59–60.

²³ Там само. С. 60.

власне самоврядування та суд²⁴.

Розглядаючи особливості й характерні ознаки судової системи Русі, варто зупинитися на двох головних позиціях. З одного боку так як державна влада була неподільною, то стосовно даного періоду цілком коректною буде теза про те, що нерозривність судової та виконавчої влади у Давньоруській державі в цілому відповідає традиційним характеристикам судової системи доби Середньовіччя. Однак, з іншого боку, дослідниками Інституту держави і права ім. В.М. Корецького була висунута цікава концепція, що аналіз наявних літературних джерел дає змогу припускати, що для жителів Давньої Русі, щонайменше у другій половині XI–XII ст., саме судова функція влади стояла чи не на першому місці²⁵.

Варто погодитися з підходом авторів, коли вони прагнуть обґрунтувати точку зору на судову функцію влади у Давньоруській державі не тільки як притаманний будь-якій середньовічній державі аспект здійснення владних повноважень. Сутність проблеми полягає у тому, що здійснення судочинства князем або його представниками як раз і створює ту характерну ознаку, без якої влада втрачала сам сенс свого існування в очах громадян²⁶.

Княжа доба ще не знала формальної ієрархії судових органів. Проте певні складові судової системи все ж таки виділити можливо. Головним зауваженням тут є те, що всі вони були дуже тісно переплетені, а інколи й взагалі неподільні. В історико-правових дослідженнях можна зустріти формулювання, коли ці складові судової системи Давньоруської держави визначають як гілки судової влади. Навряд чи таке тлумачення є доцільним хоча б тому, що судову владу, як таку, ми тут не можемо інституалізувати. Однак не дивлячись на термінологічні суперечності, можна погодитися з тим, що судова система Русі має світську та церковну складові.

На начальному етапі розвитку Русі суд здійснював переважно князь особисто. Головними факторами, які робили можливим доступ до князівського суду, були відносно невеликі розміри територій, підконтрольні першим київським князям, а також практика щорічних об'їздів цих земель (полюддя). Також треба зважати і на те, що значною частиною території Давньоруської держави на той момент управляли місцеві правителі, які власно і судили населення цих земель²⁷.

Однак достатньо швидко проявилася проблема неможливості ефективного здійснення судочинства особисто князем на територіях, які постійно збільшувалися. У процесі формування держави судова функція ще переважно

²⁴ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с. С. 198.

²⁵ Судова влада в Україні... С. 72.

²⁶ Там само. С. 73–74.

²⁷ Русакова І.Г. Історія становлення судової влади в Київській Русі *Молодий вчений*. 2014. № 12 (15). с. 278–281. С. 279.

належала місцевим правителям і общинному самоврядуванню, а князь київський уособлював вищу владу, у тому числі й судову. Також треба враховувати й той факт, що перші київські князі багато часу проводили у військових походах і фізично були відсутні на території своїх земель. Розуміючи наростаючі проблеми, княгиня Ольга була першою, хто почав реформувати не тільки систему збору данини, але паралельно вибудовувати схему ієрархічної підпорядкованості посадових осіб держави. Для здійснення владних повноважень, зокрема для збирання податків і відправлення правосуддя, князі ставили намісників та посадників, переважно із числа родичів чи наближених осіб. Намісники були заступниками особи князя в тих землях, куди призначалися, і наділялися повним обсягом державної, зокрема військової та судової, влади²⁸.

Отже, можна говорити про те, що на етапі становлення Давньоруської держави чітко визначаються дві форми суду: княжий та намісницький. Також можна говорити й про те, що суд намісницький виступає по суті вимушеним заміщенням суду князівського і лише у тому разі, коли з тих чи інших причин сам князь не мав можливості розглянути справу. Разом із цим теоретично допускається, що у межах звичаєвого права здійснювалися певні судові повноваження і селянською громадою (верв'ю), але достатньо достовірних відомостей із цього приводу майже немає.

З першої половини XI ст. і фактично до завершення існування Русі (включаючи й Галицько-Волинську державу) тут утверджується двірцево-вотчинна система управління. Але це складова загальних процесів трансформації у системі державного управління, коли у тому числі відбувалося й укорінення ідей державності, посада князя перестала бути персоніфікованою, а натомість почала асоціюватися з титулом правителя. Княжі намісники та посадники, а також тіуни, тисяцькі й соцькі з представників князя чи його урядників остаточно перетворилися на державних службовців.

У сфері судочинства зміни полягали в розвитку наявних судів і створенні нових судових ланок. Намісницький суд, як і раніше, був репрезентантом княжої влади. М. Грушевський так описує цей процес: «Розгалуження княжої адміністрації в ширшій значінню того слова злучене було з обмеженням території громадських судів, хоч завсіди їм іще лишилися значні простори. Де осідав княжий агент з правами суду, очевидно – переставали функціонувати зовсім або майже зовсім суди громадські: суджу з того, що в Руській Правді ми не знаходимо ніяких натяків на координацію або конкуренцію суда княжого з судом громадським; з рештою се зовсім зрозуміло: того вимагав і матеріальний

²⁸ Булкат М.С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2017. № 30, т. 1. С. 13.

інтерес княжих судів — не мати конкуренції з іншими судами, та й люде, як то буває звичайно, мабуть воліли звертати ся по суд до зовсім стороннього чоловіка. Але сї агенти уважали ся тільки заступниками князя і самостійного значіння не мали: Руська Правда майже не говорить про княжих судів яко таких, тільки скрізь про князя яко судию, про суд на княжім дворі і т. и.»²⁹

Проте необхідно звернути увагу і на процес поступового, але невпинного відмежування намісницького суду від суду княжого. Безумовно, намісники все так же судили від імені князя, але, як вважається, відбувся процес їхнього ієрархічного розмежування на місцевий та вищий суди³⁰. Проте це питання варто вважати ще достатньо дискусійним. З одного боку, ми можемо достатньо обґрунтовано говорити про процес розмежування судових інстанцій, але з іншого — поки що не маємо абсолютної впевненості у наявності ієрархічно побудованої системи судоустрою.

Окремо у цьому процесі трансформації судової влади у Давньоруській державі варто звернути увагу на посаду тіунів. Набуття ними чітко виражених судових функцій, а з точки зору деяких впливових дослідників, взагалі їхнє перетворення на суддів, має неабияке значення для еволюції судової системи. Науковці Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України так описують зазначені процеси: «Уперше тіуни-судді згадуються в «Повісті временних літ» при описанні останніх років життя Всеволода Ярославича (кінець 1080-х — початок 1090-х років), коли князь відійшов від справ і поклав їх на службовців. Імовірно, час від часу тіуни відправляли судові функції і раніше, заступаючи відсутнього в місті чи зайнятого іншими справами князя. Спираючись на текст «Повчання» Володимира Мономаха, навіть на початку XII ст. покладення судових функцій на тіунів ще не було загальноприйнятим, проте вже у другій половині XIII ст., судячи з «Повчання» тверського єпископа Симеона, така практика стала нормою»³¹. Формально за своєю юридичною силою вирок тіуна чи намісника не відрізнявся від вироку самого князя, й апеляція як така не передбачалася. Проте існувала можливість скарги до князя на дії його службовців, яка могла викликати, зокрема, й пересуд певної справи.

Однак не варто забувати і той факт, що паралельно із княжим судом функціонував також і церковний суд. По-перше, необхідно зазначити на тому, що становлення церковного суду у давньоруській державі не був наслідком еволюції місцевого державного ладу та права. Церковний суд по факту був одним із елементів організаційної структури візантійської церкви. По-друге, відмінно від світського суду, суд церковний мав чітку ієрархічну структуру, яка спиралася на ієрархію церковного управління. Судові функції були одним із елементів службових обов'язків посадових осіб або органів управління

²⁹ Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: до року 1340. Львів. 1905. 605 с. С. 240–241.

³⁰ Русакова І.Г. Зазнач. твір. С. 280.

³¹ Судова влада в Україні... С. 83–84.

церквою.

Завдяки цілому ряду спеціальних історико-правових досліджень, можна достатньо повно визначити юрисдикцію церковного суду у Давньоруській державі. У дослідженні М.В. Левчук, результати якого були захищені у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, окрема увага приділяється якраз цьому питанню. Авторка зазначає: «Дослідивши норми джерел права Київської Русі, можна виділити дві сфери персональної церковної юрисдикції – широку й вузьку. За широкою юрисдикцією, церковному суду було підсудне все населення у цивільних і кримінальних справах, визначених у церковних статутах та канонічних пам'ятках. Вузька юрисдикція, персональна, включала три групи осіб, що були підсудні церкві в усіх справах між собою: 1) всі особи духовного сану в усіх справах, за деяким винятком особливо тяжких кримінальних злочинів. Це вимагалось законодавством Східної християнської церкви, де встановлювалась заборона для осіб духовного сану звертатись до світських судових органів для вирішення спірних справ та заборона втручання в суд церкви. Ця норма була присутня і в князівських церковних статутах Володимира Святославовича та Ярослава Мудрого, за якими всі справи осіб духовного звання підлягали суду єпископа; 2) світські особи, миряни, що в силу свого ставлення до церкви, прирівнювались до «церковних людей». У цей перелік входять люди, які працюють на користь церкви, особи, які пов'язані з церквою і церковною доброчинністю, різні групи населення, що перебували під патронатом церкви (ізгої, прикладники, задушні люди, прощеники). Підсудність цієї категорії осіб пояснюється тим, що це були найменш захищені верстви населення, що потребували правового захисту, який церква намагалась здійснювати; 3) населення, що проживало на землях, які належали церкві в справах між собою. Все населення, що проживало на землях, які належали церкві, звільнялось від світської підсудності тільки стосовно справ, що виникали між ними»³².

Певне проміжне становище між судом княжим і судом церковним займав так званий вобчий суд. Судячи по всьому, передумовою виникнення вобчого суду була необхідність вирішувати справи при наявності осіб різної юрисдикції. У таких випадках вирішення справи покладалося на спільне рішення представників князя і представників церкви. Достатньо поширеним є твердження про те, що вобчий суд з'являється у Давньоруській державі вже наприкінці існування держави, приблизно у другій половині XIII–XIV ст.³³ Проте останні дослідження пов'язують перші згадки про нього з церковними

³² Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 23 с. С. 12.

³³ Судова влада в Україні... С. 87.

статутами Володимира і Ярослава³⁴.

Важливим є уточнення, яке на наш погляд, певним чином роз'яснює протиріччя щодо хронології появи вобчих судів. Так в одному з небагатьох досліджень, де розглядається питання розвитку вобчих судів зазначається, що з кінця XIII – початку XIV ст. суттєво розширюється їхня юрисдикція: «маємо відомості про ще два різновиди «вобчих» судів: (1) міжкнязівські, що вирішували прикордонні справи, і до складу яких входили судді від обох князівств, та (2) спільні княжі та доменіальні суди, що вирішували справи між вільними жителями князівств і господськими людьми. Можливо, такі суди виникли ще на межі XIII–XIV ст.»³⁵

Виходячи з вищенаведеного, постає питання щодо такого виду суду як доменіальний. Дані про цей вид суду (також його часто визначали як вотчинний) зустрічаються у багатьох авторів³⁶. Однак тут виникає цілий ряд питань. Основна проблема – це юридичне закріплення імунітетів щодо права феодалів судити на своїх територіях. Якщо у ставленні до невільних – холопів або челяді, це питання не постає, то фіксація у законодавчих актах підсудності вільних людей і більшості економічно залежних (наприклад, рядовичей) виключно своїм феодалам до кінця XIV – початку XV ст. викликає великі сумніви. Єдиним виключенням тут можна вважати подібні імунітети, які видавалися князями монастирям. Тому це питання варто вважати таким, що потребує ще подальшого наукового дослідження.

Часто постає питання так званого «громадського» судочинства, під яким розуміється вічовий та вервний суд. По-перше, на сьогоднішній день щодо судових функцій віча питання фактично не постає. Віче було покликане у деяких випадках виступати контролюючою інстанцією у ставленні до княжих посадовців або щодо дотримання князем умов договорів з народом (якщо такий і укладався). По-друге, ці функції віча є характерними для раннього періоду розвитку Давньоруської держави і поступово втрачають своє значення. По-третє, будь-яка спроба самотійно покарати винних уже відносилася до категорії бунту. Щодо вервного судочинства, то тут справа є досить зрозумілою: «Общинний (вервний) суд у період становлення держави діяв як єдиний судовий орган. Згодом він здійснював судові функції паралельно із князівським і вічовим судами, пізніше став найнижчою судовою інстанцією, під юрисдикцію якої підпадали члени селянських общин. З появою інших судових органів компетенція вервних судів звужувалася, а там, де діяв князівський суд, діяльність вервного припинялася. До складу суду входили найповажніші члени общини, яких називали «судними мужами» або «добрими людьми». Під дію

³⁴ Левчук М. В. Зазнач. твір. С. 12.

³⁵ Судова влада в Україні... С. 87.

³⁶ Іванов В.М. Зазнач. твір. С. 40; Захарченко П.П. Зазнач. твір. С. 25; Русакова І. Г. Зазнач. твір. С. 280.

суду потрапляли як цивільні справи, так і кримінальні, зокрема вбивство чи крадіжка, вчинені на території общини»³⁷.

Організації судового процесу у Давньоруській державі присвячено досить велика кількість досліджень. У першу чергу тут необхідно звернути увагу на той факт, що власно сам суд (князь, намісник або будь-який інший посадовець, наділений судовими повноваженнями) виступав арбітром між сторонами судової справи. У більшості випадків головною ціллю суду було сприяти досягненню порозуміння між сторонами конфлікту. Виключенням можна вважати тяжкі кримінальні злочини, де на перше місце виходить питання відшкодування збитків і здійснення помсти³⁸.

Однак, у тому випадку, коли обидві сторони вважали себе абсолютно правими і не сприймали рішення суду як належне, вони могли наполягати на представленні своєї справи на очі Бога. Ордалії у судовій практиці Русі не вважаються дуже поширеними, і можуть розглядатися скоріше, як стійкий пережиток періоду військової демократії.

Якщо в середньовічному праві Західної Європи «Божий суд» закріпився у формі одного з варіантів доказів у справі, то у давньоруській державі судовий поєдинок або «поле» перетворився на самостійне явище, до якого зверталися сторони тоді, коли не могли вирішити справу іншим чином. Судовий поєдинок у Руській Правді не згадується, проте він відомий як за більш ранніми звістками, так і пізнішими актами³⁹.

Розглядаючи проблему формування правоохоронних органів у давньоруській державі, варто спочатку визначити концептуальні основи висвітлення цього питання. На сьогоднішній день існує достатня науково-теоретична база, на якій ми можемо будувати розуміння сутності проблеми. Прагнучи до висвітлення сутності поняття правоохоронних органів, як елемента державного устрою можна взяти приклад, представлений у праці, яка вийшла за редакцією С.М. Гусарова: «Правоохоронними є державні органи, на які законодавчими актами покладено здійснення однієї або декількох правоохоронних функцій і для яких їх виконання є основним і повсякденним завданням»⁴⁰. Отже, виходячи із сучасного тлумачення поняття правоохоронних органів, на перше місце необхідно висунути питання відповідності цьому поняттю якихось з органів влади, що були у наявності за часів Давньоруської держави.

³⁷ Історія держави та права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.... С. 85.

³⁸ Захарченко П.П. Зазнач. твір. С. 25–26.

³⁹ Ромінський Є.В. Співвідношення судових та позасудових засобів вирішення конфліктів у давньоруській правовій реальності. *Правова держава*. Вип. 23. Київ, 2012. С. 41–48. С. 45.

⁴⁰ Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України: підручник / С.М. Гусаров, О.Ю. Салманова, А.Т. Комзюк та ін... С. 9.

Елементи інституту правоохоронної діяльності можна знайти і у первісному суспільстві, оскільки додержання традиційних норм, різного роду табу було аксіомою для всіх членів роду та племені. Порухення встановлених норм поведінки тягнуло за собою засудження та покарання порушників. Захисною реакцією суспільства був розшук винуватця та помста. Тому навіть на такому примітивному рівні можна говорити про переслідування й покарання за діяння, які несуть суспільну небезпеку⁴¹.

У контексті проблеми становлення правоохоронної діяльності необхідно визначитися власно із процесом переходу від примітивних норм звичаїв та обрядів до норм права, якими мають керуватися органи державної влади. Зазначена проблема різнобічно висвітлена у роботах Н.Є. Толкачової: «У наш час, як правило, виділяють дві форми санкціонування звичаєвих норм: фіксоване та відсильне. При фіксованому санкціонуванні зміст звичаєвої норми формулюється в якомусь правовому акті. У цьому випадку звичаєве право як сукупність звичаєвих норм сприймається й адаптується законодавством. Санкціоновані таким шляхом звичаєві норми функціонують у подальшому так само, як й інші законодавчі акти. Таким чином, відбувалось санкціонування звичаєвого права давніми державами при виданні збірок звичаїв своїх народів. Фіксоване санкціонування звичаєвих норм може здійснюватися через закон, адміністративний акт чи судові рішення (в країнах «загального права»). Про відсильне санкціонування можна говорити, коли в певному правовому акті міститься відсилка до звичаєвої норми, якою необхідно керуватися в зазначених випадках. Відсилка не визначає суті змісту звичаєвих норм, тому деякі фахівці називають відсильне санкціонування легалізацією звичаєвого права. При цьому відсильна санкція може бути загальною (міститься в основоположних законодавчих актах, наприклад, кодексах) і приватною (міститься в інших нормативних актах)»⁴².

Встановлення більш-менш фіксованих правил поведінки, а згодом норм права та їхньої кодифікації, викликала потребу в їхній реалізації, встановленні винних у вчиненні протиправних діянь осіб, а відповідно, й у наявності правоохоронних органів. Доба Давньоруської держави характеризувалася цілком сформованим і сталим державним ладом, кодифікованим правом, розвиненою системою судоустрою та судочинства. Об'єктивною необхідністю, а також невід'ємною функцією держави була охорона як приватних, так і державних інтересів, що, безумовно, породжувало потребу утворення та розвитку механізмів захисту прав та інтересів як самої держави, так і особи, що мало реалізуватися у здійсненні органами влади або посадовими особами

⁴¹ Хамула П. Особливості становлення та розвитку правоохоронних органів на території України: історичний аспект. *Віче: Електронний журнал*. № 4, лютий. 2015. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4594/> (дата звернення 20.06.22)

⁴² Толкачова Н.Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. *Соціологія права*. 2011. № 2. С. 59.

правоохоронних функцій.

Розуміючи необхідність спиратися на історико-правові джерела, маємо сформувати базу нормативно-правових актів, більшій або меншій мірі дають нам уявлення про становлення та функціонування органів державної влади у контексті здійснення ними правоохоронних функцій. До такої бази давньоруського періоду можна віднести такі приклади історико-правових пам'яток як договори Русі з греками X ст., Перший Києво-Печерський звід (1074 р.), Повість минулих літ (1113–1114 рр.), Руську Правду (XI–XII ст.), Київський літопис (1113–1200 рр.), Галицько-Волинський літопис (1209–1292 рр.) Цей список можна розширювати також Церковними статутами Володимира Великого та Ярослава Мудрого і багато чим ще.

Проте аналізуючи проблему виникнення та формування правоохоронної функції органів державної влади Русі, у першу чергу варто звернутися до такого документа як Руська правда. Багато у чому генезис правоохоронної системи на території сучасної України формувався на основі саме зазначеної збірки права. Відповідно до зазначеного документа правоохоронну функцію у Давньоруській державі мали виконувати: князь, дружина, його наближені посадовці (вірники, мечники, тіуни), а також представники місцевої адміністрації. Саме цих посадових осіб варто кваліфікувати як первісних представників правоохоронних органів, оскільки за виконання своїх посадових обов'язків, пов'язаних із здійсненням правоохоронних функцій, вони одержували утримання від князя або місцевого населення. Саме Руська правда була тим зводом законів, який включав у себе, поміж інші, норми кримінального та кримінально-процесуального права, та мав значення визнаного публічною владою судейника. При цьому одне з провідних місць у його положеннях присвячувалось саме питанням захисту й охороні прав і свобод людини, що досягалось унаслідок діяльності тодішньої системи органів влади, які виконували у тому числі й правоохоронну функцію.⁴³

Загалом можна говорити і про те, що держава декларувала одним із своїх чільних завдань забезпечення громадського порядку, захист життєвих інтересів своїх громадян, їхнього життя і здоров'я. Разом із цим закон і влада чітко заявляли новий принцип особистої безпеки «княжих людей» як виконавців волі правителя, особливо у питаннях суду, виконавчих проваджень або здійснення правоохоронних функцій. Замах на їхнє життя і здоров'я дорівнювався до такого злочину як образа правителя.

Загалом правоохоронна діяльність у Давньоруській державі бере свої витоки частково зі сфери княжої волі як свідомого рішення князя щодо розслідування протиправних діянь, а частково ґрунтується на цілому пласті глибинних традицій і норм звичаєвого права, покликаних унормовувати відносини у суспільстві. У контексті вищенаведеного необхідно звернути увагу

⁴³ Історія правоохоронних органів України: підручник... С. 85–86.

і на формування такого важливого інституту процесуального права як інституту слідчих дій. Вони застосовувалися як на стадії досудового слідства, так і на стадії власно судового розгляду справи (допит свідків, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, огляд, пред'явлення для впізнання, освідування). Внаслідок недостатньо розвинутої структури державного апарату, а також невизначеності у ньому правоохоронних органів, активно застосовувалися механізми доби військової демократії і навіть родового ладу. У такий спосіб розшук злочинців в основному покладався передусім на позивача, його родичів та членів його громади (верві). Проте також визначається і ціла низка посадових осіб, які мають приймати безпосередню участь у всіх процесуальних діях: детські, отроки, мечники, метельники, ємці і дворяни⁴⁴.

Також доволі детально регламентуються і різні процесуальні дії, покликані максимально забезпечити розшук злочинця, а також його притягнення до відповідальності. Руською правдою визначалося, що процесу розшуку злочинця обов'язково повинна передувати процедура «заклича», тобто публічного оголошення потерпілим про злочин у місцях скупчення народу (найчастіше «на торгу»). Ця норма передбачає оптимальний варіант розшуку – потерпілий має зробити «заклич» щодо виявлення власної речі у підозрюваного. Але можлива була й ситуація, коли людина, у якої потерпілий виявив свою річ, стверджував, що придбав її законно у третьої особи. У такому випадку починалася процедура «зводу». Переходячи на сучасну юридичну мову, можна сказати, що на той час «звід» включав у себе здійснення особистого (ініціативного) розшуку сторони потерпілої особи шляхом проведення опитування, допитів, обшуків та подальшим проведенням очної ставки. Руська Правда наказувала новому власникові речі не видавати її потерпілому, а йти разом із ним до того, у кого вона придбана. Якщо ж і ця людина стверджувала, що виявлене в неї майно придбано законним шляхом, «звід» тривав уже усіма зацікавленими особами. І так до тих пір, поки він не виводив на того, хто не міг довести, що розшукуване майно потрапило до нього на законних підставах. Тоді ця особа визнавалася злодієм і зобов'язана відшкодувати збиток – сплатити штраф «за образу»⁴⁵.

Іншою формою процесуальних дій, які стосувалися досудового розслідування, було «гоніння сліду». Особливістю цього процесу було те, що до нього часто залучалися не тільки потерпілі, члени їхніх родин або громад, але й представники державної влади. Ярослав Падох так описував «гоніння сліду»: «Гонення слідом застосовувалося при крадіжці, коли не зловлено злодія на гарячому вчинку й невідомо, хто ним є. Власник вкраденої речі в присутності громади гонить за злодієм слідами, які залишив він або покража (худоба) й до

⁴⁴ Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: Юридичні науки. 2015. № 824. С. 406–407.

⁴⁵ Історія правоохоронних органів України: підручник... С. 87.

кого слід заведе, той вважався злодієм, хіба що зумів «відвести слід» від себе («отсочить от себе сліди»). Винуватим вважався і той, в кого знаходили вкрадені речі. Коли слід вів до людської оселі (верв), вона ціла була зобов'язана відвести слід, або видати злодія, інакше громада платила не лише відшкодування, але й публічну кару (кругова порука). Коли слід губився на публічному шляху або в пущі, тоді приходив кінець гоненню. Як гонення, так і свод відбувалися у присутності більше осіб, при зберіганні давніх, святочних форм. Ціллю «гонення» було повернути вкрадене добро, виявити злодія та добитися його покарання.»⁴⁶

Підсумовуючи розгляд становлення та еволюції судової системи, а також правоохоронної діяльності за часів Давньоруської держави, насамперед варто зазначити на доволі чіткому виділенні двох етапів цього процесу. Основним критерієм, який визначив водоподіл між ними, стала видозміна системи державного управління від десяткової до двірцево-вотчинної.

На початковому етапі і судова система, і виконання посадовими особами правоохоронних функцій, зберігали чимало рис, притаманних періоду військової демократії, а інколи навіть родоплемінних відносин. Яскравим прикладом тут можуть бути достатньо широке застосування позасудових засобів вирішення конфліктів (кровна помста, примирний договір, ордалії тощо), сакралізація князівського судочинства та інше. Роль князя як верховного судді, як правило, зводилася до ролі арбітра між сторонами конфлікту. З іншого боку, роль княжих урядовців була незначною, вони у більшості випадків просто уособлювали князя, який не мав можливості особисто вирішувати справи. Те ж саме ми можемо віднести і до здійснення правоохоронних функцій органами державної влади й посадовими особами у цей період.

Реформаторська діяльність Володимира Великого принципово змінює напрям державотворчих процесів. Починається процес одержавлення судової влади. Ознаками зазначеного процесу стали формування структури судових органів, а також поступове перетворення суду на окремий елемент державного управління. Складовою цього процесу було поступове формування управлінського апарату у Давньоруській державі, що супроводжувалося передачею розгляду судових справ від князя до його службовців. Разом із цим простежується і посилення фіскального значення суду, що в цілому відповідає загальноєвропейським тенденціям розвитку ранньофеодальних держав. Водночас княжий суд утратив значну частину своєї сакральності.

Загалом можна цілком обґрунтовано говорити про те, що суд у Давньоруській державі був доступним для населення і здійснювався зрозумілою для нього мовою. Принципи й інститути судової влади, започатковані у

⁴⁶ Ярослав Падох. Суди й судовий процес старої України. Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Т. 209. Історично-Філософічна Секція: Правнича комісія. Ч. 5. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1990. 125 с. С. 43.

Давньоруській державі, стали у подальшому основою для еволюції судової влади в Литовсько-Руській державі.

*Свідерська Н.Ю.,
кандидат історичних наук;
Соловей Д.Ю.,
кандидат юридичних наук;
Рябов О.А.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 2. Судова та правоохоронна системи на території України у складі Великого князівства Литовського, Польщі та Речі Посполитої

1. Встановлення і розвиток правоохоронних органів у Великому князівстві Литовському, Польщі та Речі Посполитій.
2. Судочинство за Литовськими статутами.
3. Судоустрій і судочинство у Польщі та Речі Посполитій.

1. Встановлення і розвиток правоохоронних органів у Великому князівстві Литовському, Польщі та Речі Посполитій

У другій половині XIV ст. більшість українських земель підпала під владу Польщі та Великого князівства Литовського. У 1340 р., після смерті останнього галицько-волинського князя Юрія, польський король Казимир III напав на Львів та пограбував його. Остаточно Галичина увійшла до складу Польщі у 1387 р., коли польська королева Ядвіга, дружина Владислава II Ягайла, здійснила похід у Галицьку Русь і утвердила у ній польське панування. А у 1430 р. західне Поділля остаточно стало провінцією Польського королівства. Поляки спочатку обережно вносили зміни у суспільно-політичний устрій Галичини. Поряд із польською тут вживалася і руська мова, залишилися на своєму становищі деякі урядовці, бояри, курсувала своя монета, діяли деякі попередні джерела права. Однак, з кінця XIV ст. польська влада почала зміцнювати своє становище в краї. У Галичині було створене Руське воєводство, яке стало провінцією Польського королівства. Польсько-латинська мова була визнана офіційно, урядові посади могли займати тільки католики.

На Волині закріпився князь литовського походження Любарт. Із середини XIV ст. розпочинається литовська експансія в українські землі, що знаходилися під впливом Золотої Орди. Скориставшись ослабленням ординського ярма, литовський князь Ольгерд поширив свою владу на Чернігівщину та Новгород-Сіверщину. У 1362 р. відбулась битва на р. Сині Води між литовськими дружинами та ординцями. Результатом цієї битви стало приєднання до Литви Київщини, а згодом і Поділля. Захопивши значну частину Білорусії та України, Велике князівство Литовське стало однією з найбільших держав у Європі. Характерно, що власне литовські землі, як і литовське населення, становили меншість, 90 % території та населення складалося з князівств і земель колишньої

Русі та давньоруського етносу. Тому її часто називають Литовсько-Руською державою. Попри всі недоліки, Литва впродовж двох століть створювала для українців сприятливі умови існування. Українські звичаї, культура, традиції, руська мова, джерела права, система місцевого управління мали великий вплив у суспільній, економічній, релігійній, культурній, правовій сферах життя Литовської держави.

У 1569 р. Польське королівство і Велике князівство Литовське створили єдину державу – Річ Посполиту Польську. Вона мала спільного виборного короля, єдиний сейм, гроші, податки, зовнішню політику. Литва зберігала власне місцеве врядування, військо, скарбницю, систему судочинства, право. Люблінська унія мала величезне значення для долі України. Згідно з унією, до Польщі відійшли Галичина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля, Брацлавщина, Київщина та Підляшшя.

Таким чином, більшість українських земель з середини XVI ст. знаходилися у складі Речі Посполитої. Поза її межами залишилось Закарпаття, яке наприкінці XI ст. захопила Угорщина; Буковина, що з середини XIV ст. перебувала у складі Молдови, а коли Молдова 1564 р. визнала протекторат Туреччини, то з нею перейшла під владу останньої та Чернігівщина, що опинилася на початку XVI ст. під владою Москви.

У Великому князівстві Литовському тривалий час використовувалися давньоруські правові джерела, зокрема Руська правда. Поступово на основі староруського права почали створювати власні акти великокнязівської влади, що трансформувалися у XVI ст. у збірник права – Литовські статuti, який мав три редакції (1529 р., 1566 р., 1588 р.). Люблінська унія призвела до вдосконалення норм литовського права через застосування юридичних надбань Польського королівства та впровадження польської практики регулювання суспільних відносин.

На початковому етапі розвитку Великого князівства Литовського первинним органом, за допомогою якого князь здійснював управління підданими, була дружина. Як основний вид силової структури у тогочасній владній вертикалі дружина залучалася й до здійснення правоохоронних функцій. Із розвитком держави еволюціонувала й дружина, яка трансформувалася у великокнязівський двір. Саме великокнязівський двір був тією структурою, з якої почав формуватися державний апарат Великого князівства Литовського.

«Ми старини не рушимо і новини не вводимо» – саме за таким гаслом відбувалося приєднання руських земель до Великого князівства Литовського. Тому до XV ст. у руських князівствах продовжував функціонувати попередній політико-адміністративний апарат. У руках удільних князів залишилась уся законодавча, виконавча і судова влада. Місцеві князі збирали податки, утримували прикордонне військо, проводили судочинство. Оскільки, як і в Руській державі, спеціалізованих правоохоронних органів ще не існувало, то їх

функції виконували князь та його повірені. Цих осіб можна кваліфікувати як первісних працівників правоохоронних органів, оскільки за свої повноваження та розслідування провин вони одержували утримання від місцевого населення.

Із централізацією влади у другій половині XV ст. були ліквідовані удільні Волинське (яке дістало назву «земля» з Луцьким старостою на чолі) та Київське князівства. Останнє стало воєводством. Були створені уряди воєвод, старост, намісників, тивунів. Воєвода сконцентрував у своїх руках цивільну та військову владу, хоча місцевим військом керував маршалок¹. На старост, поряд із зміцненням обороноздатності замків, організації захисту міщан від татарських нападів, покладалась функція підтримки правопорядку².

На місцях, у волостях, якими керували тивуни, для виконання певних поліцейських функцій назначалися спеціальні особи, які проводили слідчі дії. Одні з перших посад, до функціональних обов'язків яких входила охорона правопорядку, були вижі та децькі.

Виж за дорученням суду здійснював попереднє слідство: оглядав місце злочину, тіло забитого або рани потерпілого, визначав ступінь тяжкості тілесних ушкоджень та розмір матеріальних збитків потерпілого; збирав докази злочину, а потім повинен був офіційно все це засвідчити в суді. Виж розслідував деякі обставини справи та міг перевіряти показання свідків. Свідчення вижа мало офіційний характер та розглядалось як судовий доказ і було підставою для здійснення правосуддя. Проводити попереднє слідство вижів посилав як Великий князь або намісник, так і особа, що здійснювала судочинство за їх дорученням. Зазвичай, «вижування» доручалося врядам-слугам. Також виж надсилався як наглядач в доменіальний суд пана над селянами. Виж мав право арештувати і доставити у в'язницю осіб, які підозрювалися у скоєнні злочину. Виж виступав посередником у суперечках між шляхтою і мешканцями міст з магдебурзьким правом. Він мав бути присутнім і при виклику в суд шляхти для відшкодування збитків³. До його компетенції входило стягнення судового штрафу.

За свою роботу виж отримував платню, так зване «вижове». Розмір вижового залежав від рангу урядника, який послав вижа, і був визначений Литовським статутом 1529 р. Вижа призначав певний урядовець на кожну конкретну справу, його вибір часто носив суб'єктивний, вибірковий характер – особисті якості та рівень професійності тут відігравали другорядне значення. Оскільки вижі не були самостійними, незалежними суб'єктами досудового

¹ Історія державної служби України: посібник / Н.В. Єфремова, К.М. Вітман, Я.В. Шевчук. Одеса: Юридична література, 2021. 174 с. С. 84.

² Заяць А. Роль власників і старост у міському житті Волині XVI – першої половини XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2019. Чис. 14. С. 43.

³ Петровський В.М. Поліцейські функції у діяльності судових чиновників за Статутами Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 117.

розслідування, то нерідкі були випадки їх підкупу та недобросовісного виконання своїх обов'язків. У документах того часу залишились свідчення, що вижі часто свідчили на користь тих, хто їм більше заплатив та намагалися отримати вищу платню, ніж це було передбачено Литовським статутом⁴.

Ще одним суб'єктом досудовго розслідування в той час був децький. До його обов'язків входила доставка обвинувачуваного в суд, якщо той не з'являвся у зазначений термін при письмовому повідомленні⁵. Іноді свідки не могли прибути до суду з поважної причини, то тоді децькі опитували їх за місцем проживання, а результати опитування доповідали суду. Ще одним обов'язком децького було здійснювати майнове стягнення за рішенням суду. За Литовським статутом 1529 р. у випадку, коли засуджений ухилявся від виконання судового вироку, його майно передавалося стороні, яка вигравала процес, з призначенням терміну для викупу майна. Ця процедура мала відбуватися в присутності децького. Такий вид виконання судового рішення називався «врядовий грабіж», на відміну від «безправного грабіжу», тобто такого, що проводився самовільно, без відома суду. Робота децького була небезпечною. Аналіз матеріалів судової практики свідчить, що побиття тих, хто розносив «позви», було досить поширеним явищем. У деяких випадках децькі були просто не в змозі доставити відповідача до суду. У разі визнання такого відповідача винним у здійсненні правопорушення, він не тільки програвав справу, але й відшкодовував усі судові витрати⁶.

Факти непокори вижам та децьким із боку магнатів, шляхти та навіть їх слуг носили в той час масовий характер. У судових документах можна знайти часті свідчення насильства над цими посадовими особами. Власне судова реформа, що проводилась у Великому князівстві Литовському у 60-х роках XVI ст. спробувала виправити цю ситуацію. Внаслідок судової реформи було зроблено перший крок на відокремлення суду від адміністрації, а в судових установах з'являються постійно діючі судові урядовці, що працюють на професійних засадах, та формується їх ієрархія. На думку сучасних дослідників, у Статутах Великого князівства Литовського ще тільки намітилися органи, які мали здійснювати поліцейські функції в державі. Виконання цих функцій було спрямоване на забезпечення діяльності судових органів, на охорону правопорядку, перш за все, у судах⁷.

Судовими урядниками, на яких згідно Другого Литовського статуту 1566 р. покладалося виконання поліцейських функцій, були возні, які перейняли обов'язки вижів і децьких. Возний проводив попередні слідчі дії. Він обирався

⁴ Петровський В.М. Зазнач. твір. С. 118.

⁵ Ващук Д.П. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині. *Український історичний журнал*. 2015. № 2. С. 109.

⁶ Петровський В.М. Зазнач. твір. С. 116–117.

⁷ Там само. С. 119.

місцевою повітовою шляхтою та земським судовим урядом і затверджувався воєводою або старостою. Його повноваження поширювалися на один повіт, де передбачалося від трьох до п'яти возних. До возного висувалися вимоги: походження з осілої шляхти, тобто такої, що володіла в цьому повіті нерухомістю, та був з «людей добрих, вери годних». При займанні посади возний давав присягу.

До функціональних обов'язків возного належало вручати повідомлення про виклик до суду, призначати «рок» (термін розгляду справи), брати присягу зі сторін і свідків, виконувати цивільні вироки. На підставі визначених законом ставок він вираховував суму грошових штрафів та стягував їх. У цивільних справах возний виступав свідком та був присутнім при укладанні договорів купівлі-продажу, розмежуваннях земельних володінь, поділах майна тощо.

У кримінальних справах возний збирав необхідні докази для суду. У присутності свідків здійснював огляд місця злочину та постраждалої сторони із визначенням факту і розмірів завданої шкоди, фіксував факт смерті. Він оформляв усі обставини справи спеціальним листом, який називався «квит». Лист закріплювався підписом і печаткою возного і підписами та печатками «сторони». Водночас возний заносив в судові книги всі обставини справи⁸.

Головним обов'язком возного було засвідчення перед судом усього побаченого і почутого у справі, що розглядалася. Возний мав бути присутнім на судових засіданнях як глашатай – приводив сторони до присяги, викликав свідків до залу судового засідання тощо, а також здійснював контроль за порядком у суді. Возний засвідчував хворобу сторін, що позивалися, і свідків у випадку їх повторної неявки до суду. Саме він надавав висновок щодо факту хвороби однієї із сторін процесу, що тричі не з'явилася на засідання суду.

За таких повноважень постать возного і його робота у суді набували особливого значення у судовому розгляді, тому потребували і особливого контролю. З метою забезпечення об'єктивності його свідчень вводилась норма про обов'язковість присутності двох шляхтичів для підтвердження факту злочину і правдивості наданих возним свідчень. Проте коли судова справа стосувалась непривілейованих верств населення, то участь свідків-шляхтичів була необов'язковою⁹.

За неправомірні або некваліфіковані дії возного передбачалось суворе покарання, а у виключних умовах за брехливі свідчення могла присуджуватись навіть смертна кара. З іншого боку, частими були випадки насильства над возними з боку магнатів і шляхти. Тому возні повинні були при врученні позовів мати при собі двох шляхтичів на випадок, якщо відповідач чинитиме

⁸ Петровський В.М. Зазнач. твір. С. 119.

⁹ Журбелюк Г.В. Регулювання проблем судоустрою Статутом Великого князівства Литовського 1588 року: осучаснення досвіду. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 126.

опір. За образу возного і знищення позовів, побиття, калічення возного і тому подібні дії винний підлягав 12-тижневому ув'язненню в замку, а возному сплачувалось «безчестя». Однак, магнати і шляхта часто не зважали на загрозу покарання та чинили опір судовій владі, застосовуючи насильство, іноді навіть із зброєю в руках¹⁰. Возний перебував на системі так званого «кормління», тобто отримував грошову винагороду з кожної особи, до якої здійснював виконавчі дії. Другим Литовським статутом були визначені розміри матеріального утримання возного.

Тілесні покарання і виконання смертного вироку здійснював кат (містр), якого ще називали «палач». Він також був на «системі кормління». За загальним правилом ката для виконання вироку замовляла і оплачувала його послуги постраждала від злочину сторона, а судовий уряд мав його забезпечити. Крім виконання вироків, в обов'язки ката входило застосування тортур, якщо підозрюваний не визнавав свою провину¹¹.

У Польщі, а згодом і у Речі Посполитій одним із найвищих урядовців у системі державної влади та управління, що виконував функції дотримання правопорядку, був великий коронний маршалок. Попервах він слідкував щодо забезпечення громадського спокою в місцях, де перебував король. Мав право чинити суд над порушниками цього спокою. Великий коронний маршалок був, по суті, міністром внутрішніх справ і мав забезпечувати охорону королівського двору. Постановою сейму 1678 р. було затверджено 20 «маршалкових артикулів», за якими маршалокові надавалися певні судові права. Так, згідно статті 8 маршалкова варта отримала право затримувати й ув'язнювати «авантюристів». Стаття 9 дозволяла маршалку карати королівську прислугу за нескромну поведінку, а стаття 19 – карати за ухилення від маршалкового суду тощо. У виконанні судових повноважень (включно до винесення смертного вироку) у тому місці, де перебував король, маршалку допомагали спеціальні маршалкові судді. Великий коронний маршалок ніколи не відходив від короля, наглядав за королівською гвардією на чолі з надвірним гетьманом і керував так званою маршалковою «угорською» міліцією. Заступником великого коронного маршалка був надвірний маршалок¹².

Якщо говорити про ті українські землі, які після занепаду Галицько-Волинської держави відійшли до Королівства Польського, то ними управляли намісники короля – старости. Уряд старости призначався королем пожиттєво. Староста обов'язково був вихідцем з осілої шляхти воєводства, до якого належав його повіт. Він призначав склад гродського (старостинського) суду з

¹⁰ Петровський В.М. Зазнач. твір. Там само.

¹¹ Матвійчук М.А. Кримінально-виконавче право в працях І. Малиновського за Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2021. № 1 (23). С. 17.

¹² Історія державної служби в Україні: у 5 т. / С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.). Київ: Ніка-Центр. 2009. Т. 1. 544 с. С. 129.

осілої шляхти того ж воєводства: суддю та писаря. З часом посада старости трансформувалась у посаду генерального старости – головного гродського старости провінції або воєводства¹³.

Спочатку їхнім головним обов'язком був збір податків для короля, але з часом їхні повноваження розширилися. Старости поділялися на «гродових» і «негродових» залежно від того, чи був у їхньому старостві «грод». «Негродовий» не обіймав судових функцій, а лише управляв королівськими маєтками. Гродовий староста очолював повіт. Він був вищою адміністративною та судовою владою. До його компетенції входили розгляд справ не лише непривілейованого населення, міщан, але й частково кримінальні справи шляхти. Гродовий староста мав право виконувати вироки всіх судів, які діяли на підвладній йому території¹⁴. Крім того, до обов'язків старости належало зміцнення обороноздатності замків, організація захисту міщан від татарських нападів та підтримка громадського миру і спокою. Так, у своєму повіті староста виконував й поліційні функції. Відомий лист польського короля від 5 березня 1628 р., у якому Сигізмунд III Ваза зобов'язав старост ловити свавільників, що нападають та грабують по дорогах купців¹⁵.

Кожний староста мав свого заступника, якого називали підстароста, або ж бургтрабія. Його призначав староста, так само як свого другого заступника – гродського суддю. На сеймі 1621 р. було вирішено, щоб під час збору «посполитого рушення» підстарости разом із військими відповідали за перебування його військових підрозділів у своїх замках. Крім того, бургтрабія був заступником гродського старости й призначався каштеляном або старостою. Серед його обов'язків були нагляд за замком і керівництво спеціальним загоном королівських вояків-«драбів», які слідкували за дотриманням порядку в місті й окрузі. Бургтрабія також наглядав за безпекою на дорогах і виконанням кримінальних вироків гродського суду¹⁶.

Польське королівство, а з другої половини XVI ст. Річ Посполита територіально поділялася на воєводства. З них руських у Польському королівстві було три – Руське, Белзьке та Подільське. Руське і Подільське воєводства створені у проміжку 1432–1434 рр. на території відповідно Галицької Русі і Західного Поділля внаслідок переведення цих земель із руського на польське право й остаточної інкорпорації їх до складу Королівства Польського. У Речі Посполитій руських воєводств було шість – Руське, Белзьке, Подільське, Київське, Волинське та Брацлавське. Воєводства адміністративно ділилися на землі, повіти та округи.

¹³ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка. 2002. 752 с. С. 55.

¹⁴ Історія державної служби в Україні: у 5 т.... С. 110.

¹⁵ Заяць А. Зазнач. твір. С. 26.

¹⁶ Історія державної служби в Україні: у 5 т.... С. 113.

Вищу ланку державної місцевої влади представляв воєвода, каштелян і судовий староста. Усі вони певною мірою серед інших мали й правоохоронні функції.

Адміністративне та військове державне управління в межах Речі Посполитої здійснювалося через уряд воєводи. Спочатку до функцій воєводи належали: керівництво посполитим рушенням; головування на місцевих сеймиках, що скликалися для обрання чотирьох кандидатів на вакантні земські уряди – судді, підсудка й писаря, згодом й підкоморія і подача списку цих обранців королю для призначення по одному з них на відповідний уряд; здійснення нагляду за цінами, вагами й мірами в державних (королівських, від 1764 р. і в приватних) містах; юрисдикція щодо євреїв¹⁷.

Провідною посадовою фігурою землі був каштелян, якого король призначав пожиттєво. До повноважень каштеляна, що очолював гродську або ж замкову округу, входили: допомога воєводі у наборі посполитого рушення, збір натуральних податків з військово-службового населення, командування замковою залогою, а також рицарством, розслідування злочинів і покарання злочинців¹⁸.

У сільських громадах українських воєводств Речі Посполитої державне управління здійснювалося через представників тогочасного самоврядування – солтисів. Крім іншого, в обов'язки солтиса входило наглядати за порядком у громаді. Зазвичай у Центральній Україні сільськими громадами керували виборні старости й отамани. Вони стежили за дотриманням вироблених норм співжиття, порядком у судочинстві та громаді¹⁹.

Починаючи з середини XVI ст., все частіше використовується покарання у вигляді позбавлення волі через тюремне ув'язнення. Тюрма застосовувалася також і як попереднє досудове ув'язнення. Якщо раніше основними видами покарання були грошові та майнові штрафи, то тепер польські коронні конституції та Другий і Третій Литовські статuti розширюють коло діянь, за вчинення яких передбачалося тюремне ув'язнення. Воно призначалося за порівняно не тяжкі злочини – неповагу до судового вироку, образу возного, злочини проти особи, вчинені на суді тощо. До виконання вироку тюремному ув'язненню піддавались засуджені до смертної кари. Як вид покарання тюремне ув'язнення застосовувалося переважно до шляхти і було, насамперед, ганебним покаранням, що заплямовувало лицарську честь. Досудове ув'язнення на осілу шляхту не поширювалося. Максимальний строк тюремного ув'язнення становив один рік і шість тижнів, мінімальний – три тижні.

У другій половині XVI ст. була сформована система гродських урядових тюрем, що розташовувалися в спеціально обладнаних замкових вежах. Вони

¹⁷ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Знач. твір. С. 75.

¹⁸ Там само. С. 78.

¹⁹ Історія державної служби в Україні: у 5 т.... Там само.

поділялися на замкові, приватновласницькі й міські. Для утримання правопорушників використовували нижні поверхи будівель, господарські приміщення, підземелля, підвали й вежі замків, монастирів тощо²⁰. Тюрми були підземні та наземні. Ув'язнення в надземних тюрмах вважалося більш легким покаранням, а утримання в підземеллі передбачалося за більш тяжкі злочини.

Виконання досудового утримання чи тюремного ув'язнення покладалося на старостинський або воєводський уряд. Тюремні вежі перебували у віданні старост, які повинні були забезпечувати й охорону в'язнів. Сторожу ув'язнених забезпечували тюремні наглядачі. На користь власника маєтку, старостинського чи міського уряду йшли тюремні збори, які стягувалися один раз перед звільненням чи стратою. Сплачувала їх сторона, яка програла справу, або, якщо злочинця було присуджено до смертної кари, то сплачував позивач. Харчування в'язня також було не безкоштовне²¹.

Якщо говорити про українські міста з магдебурзьким правом, то слід мати на увазі, що хоча окремих органів, які б займалися правоохоронною діяльністю ще не було, однак ці функції були розподілені між колегіями магістрату – радою та лавою. Лава на чолі з війтом здійснювала правосуддя. Окрім судочинства, лавники виконували різноманітні судові допоміжні функції. Також виконували функції слідчих: виїжджали на місця злочинів, оглядали рани і побої потерпілих. Двоє членів лави разом із катом, який застосовував тортури, проводили допити обвинувачених і підозрюваних²².

За організацією правопорядку та безпеку у місті відповідала міська рада. У місті поліційні функції виконувала міська сторожа, обов'язки якої тривали цілодобово. На її утримання міщани сплачували особливий податок – сторожовщину²³. Вулиці Львова та передмістя охороняла сторожа – ціпаки. Їх штат складав у XV ст. – чотири особи; XVII ст. – вісім; наприкінці XVIII ст. – 15. Стати ціпаком можна було лише після звільнення місця одним із попередників. Померлих охоронців магістрат ховав своїм коштом, а їхні сім'ї отримували невелику грошову допомогу. Нового кандидата мали рекомендувати ціпаки-ветерани. Після перевірки він складав присягу. Служба була тяжка. Ночувати ціпакам часом доводилося в холодних підвалах ратуші. Якщо у ціпаків взимку закінчувалися дрова, вони розходилися по домівках. Тюрма і все місто лишалися без нагляду²⁴.

²⁰ Сокальська О.В. Інститут тюремного ув'язнення на українських землях у Х–XVI ст.: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 40.

²¹ Там само. С. 41.

²² Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. Львів: ПАІС. 2008. 406 с. С. 194.

²³ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2008. 360 с. С. 131.

²⁴ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В. В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ. 2021. 252 с. С. 112.

У містах тюрми облаштовували в приміщенні будинку ратуші. У повітових центрах, зокрема Володимирі, Києві, Львові, де була замкова й міська юрисдикції, діяли дві в'язниці: урядова й ратушна. У кожному великому місті був свій кат, за утримання якого міщани сплачували податок.

Функції правоохоронця у місті виконував інстригатор. Зокрема, він проводив попереднє слідство, не допускав галасу під час суду, видавав позови, збирав судові штрафи, забезпечував присутність сторін на судовому процесі та мав сам бути там²⁵. Водночас він часто виконував роботу, яка не входила до його повноважень: перевіряв нічну варту, слідкував за правопорядком на ринках міст²⁶.

Найнижчу ступінь в службовій ієрархії займав підвойський, який призначався війтом і виконував функції не тільки його слуги, а й усього магістрату. На відміну від польських міст, де функції підвойського і міських слуг були чітко розмежовані, а підвойський був міським урядником, що обирався міською радою і лавою та виконував обов'язки «міського возного», у Києві не простежується чіткого розмежування функцій між ними. Підвойські були присутні при розгляді конфліктів між міщанами, могли виконувати різні доручення не тільки війта, а й бурмистра. До функцій підвойського входило: забезпечення функціонування війтівсько-лавничого суду; забезпечення явки сторін процесу на судові засідання; затримання й арешт підозрюваних і обвинувачених у вчиненні злочину. Разом із війтом і лавниками вони могли провадити обшук у приватних будинках, брати свідчення у потерпілих, конфісковувати знаряддя вчинення злочину, а також предмети, на яких залишилися сліди злочину. Свідчення підвойського прирівнювалося до показань двох свідків²⁷.

У деяких містах поліцейські повноваження міської ради виходили поза межі міста. Так, львівська міська рада отримала право, надане їй польським королем: «ловити по всій Руській землі злочинців, вбивць та злодіїв, спроваджувати до міста і вже тут їх судити і карати». Дослідники вважають, що надання таких привілеїв найбільшим містам було пов'язане з бажанням королівської влади забезпечити сприятливі умови для розвитку торгівлі та мінімізувати ризики грабунку для купців. Інколи повноваження затримувати злочинців надавались не міській раді, а бурмистрові міста²⁸.

Отже, у розглядуваний період організацією забезпечення правопорядку та безпеки, як правило, займалися урядовці, наділені адміністративною та військовою владою. Окремі органи, які б виконували ці функції, тільки зароджувалися, і їх діяльність була спрямована в основному на забезпечення

²⁵ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша. 2002. 255 с. С. 172.

²⁶ Кобилецький М. Зазнач. твір. С.221.

²⁷ Білоус Н. Зазнач. твір. С. 131.

²⁸ Гошко Т.Д. Зазнач. твір. С. 145.

ефективної діяльності судових органів та на охорону правопорядку, перш за все, у судах.

2. Судочинство у Великому князівстві Литовському

Встановлення і розвиток судових органів та судочинства в українських землях у складі Великого князівства Литовського, на думку переважної більшості науковців, поділяється на три етапи. Перший – від включення українських земель у склад Великого князівства Литовського в середині XIV ст. до укладення Кревської унії 1385 року, для якого було характерним панування місцевого права в усіх його галузях.

Другий – від 1385 р. до ухвалення Другого Литовського статуту в 1566 р. Цей період характеризується тісним зв'язком судової та адміністративної влади, де практично були відсутні окремі судові органи, а також поступовим проникненням європейського права і насамперед польського в судоустрій Великого князівства Литовського.

Третій – від прийняття Другого Литовського статуту (1529 р.) до остаточного розпаду Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. У цей час відбулося скасування судів воєвод, старост, намісників та впровадження принципово нових судів – земських, гродських та підкоморських, незалежних від адміністрації. Таким чином, у Великому князівстві Литовському було започатковано формування судової влади як окремої владної гілки.

У період свого встановлення Велике князівство Литовське будувалося на принципі автономії місцевих удільних князівств. Нові землі і передусім руські приєднувались під гаслом: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо». На землях Волині, Київщини та Поділля продовжував діяти попередній політико-адміністративний апарат. Руські удільні князі володіли всією повнотою влади. У їх руках перебувала законодавча, виконавча і судова влада. Більшість дослідників сходяться на тому, що в перший період існування Великого князівства Литовського спостерігається застосування місцевого права в усіх його галузях. На думку С.Г. Ковальової, незважаючи на те, що достатніх документальних даних про судоустрій цих часів не збереглося, із текстів Руської Правди і Уставів князів Володимира і Ярослава випливає, що в Київській Русі існували суд великого князя, суди його намісників, вотчинні суди, суди верви, церковні суди. Литовські документи XV ст. підтверджують існування усіх цих видів судів у Великому князівстві Литовському²⁹. Незначні зміни торкнулися лише структури й компетенції судових установ. У цей період з'явився суд великого князя Литовського³⁰.

²⁹ Ковальова С.Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Монографія. Миколаїв: В-цтво МДГУ ім. Петра Могили. 2008. 199 с. С. 37–38.

³⁰ Захарченко П.П. Інститути судової влади у Великому князівстві Литовському (XIV–XVI ст.): структура, класифікація, компетенція. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 152.

В означений період існували суд великого князя, суди його намісників, вотчинні суди, церковні суди, общинні суди. Пізніше виникло чимало нових видів судів, оскільки державна влада надала судові повноваження магнатам і шляхті (в третейських і доменіальних судах), міщанам (у судах міст-магдебургій), національним меншинам (у судах для іногородців), окремим особам за прямим дорученням Великого князя (комісарам, маршалку, пани-раді). Пояснюється така диференціація судових функцій передусім тим, що напружена зовнішньополітична ситуація диктувала необхідність постійного підтримання військової готовності князівства, і головна увага уряду мусила зосереджуватися на військових справах та безпосередньо пов'язаних із ними фінансових; всі ж інші справи, зокрема й судові, розглядалися як другорядні.

Другий етап розвитку судочинства у Великому князівстві Литовському тісно пов'язаний з тими державотворчими процесами, що розпочалися після підписання Кревської унії у 1385 р. Розпочинається інтенсивний процес проникнення польського права в усі галузі державного управління, в тому числі й судоустрій. Відбувається трансформація державного устрою з ранньофеодальної монархії у станово-представницьку, централізація великокнязівської влади, що вилилось у ліквідацію удільних руських князівств (Волинського у 1452 р., Київського у 1471 р.). Характерною рисою цього періоду залишилась відсутність окремої судової гілки влади. Суд і далі був тісно пов'язаний з адміністративною владою. Тобто не було окремих спеціальних судових установ, а судочинство проводили особи, які отримали на це право від Великого князя, хоча, як правило, вони не були професіоналами.

Цей період характеризується величезною кількістю різноманітних судів при цьому їх юрисдикційні повноваження звужуються. Дослідники пояснюють це передусім тим, що зовнішньополітична небезпека від сусідніх держав диктувала Литві необхідність постійного підтримання військової готовності князівства. Тому головна увага була спрямована не на організацію судочинства, а на військові справи.

Так, С.Г. Ковальова суди другого періоду поділяє на дві великі групи – *державні та недержавні. До державних належали:*

А. Центральний суд. До нього входили: *суд великого князя (господаря) та суди за дорученням великого князя.* Оскільки суд не був відділений від адміністрації, то на чолі державного суду стояв Великий князь (господар). Сталого місця, де відбувався суд не було – він проходив там, де на цей момент знаходився князь. Великий князь виступав як суд першої інстанції для певного кола осіб і з певного кола справ і як вища апеляційна інстанція для регіональних судів, а також для судів полюбовних, третейських і судів магдебургій. При здійсненні судочинства Великий князь дотримувався правових звичаїв, а після впровадження писаного права – норм Литовських статутів³¹.

³¹ Ковальова С.Г. Зазнач. твір. С. 44.

За Першим Литовським статутом 1529 р. саме князеві належало виключне право розглядати справи про політичні та службові злочини, визнання шляхетства, позбавлення шляхетської гідності, суперечки щодо великокнязівських маєтків. Крім цього, всі бажаючі могли звертатись до суду великого князя, обминаючи місцеві суди³². При здійсненні судового процесу часто були численні присутні, що на думку С.Г. Ковальової, свідчить про певну гласність та відкритість суду, а також формування погляду на великокнязівський суд як на справедливий і неупереджений.

З огляду на брак часу і зайнятість Великого князя, який водночас був і польським королем та об'єктивну неможливість розглядати всі судові справи, з'явилась практика доручення Великим князем проведення судочинства наближеними особами. Суду за дорученням великого князя насамперед поділялися на такі: суд Панів-Ради, суд маршалка, маршалківський суд, комісарський суд.

Як і Великий князь, судді, що розглядали справи за його дорученням, суворо дотримувалися норм Литовського статуту.

В. Регіональні суди: суд воєвод, старост, намісників. Регіональні суди розглядали, як правило, спори серед магнатів, шляхти та вищого духовенства. Ці суди, як і суд великого князя не був одноосібним, до нього обирались два представники місцевої шляхти, які виконували роль наглядачів за дотриманням норм судочинства. Із часом за відсутності воєводи, старости чи намісника вони отримали право проводити судочинство разом із служебниками останніх. Незважаючи на контроль за судом з боку місцевого шляхетства, ці суди однак не завжди виносили справедливі вироки, і для них було характерне зловживання владою.

В. Доменіальні суди. Землевласники мали право здійснювати судочинство над селянами, що проживали у їхніх маєтках (доменах). Суд пана над селянами склався в українських землях Великого князівства Литовського під впливом Польщі. Право повного суду панів над селянами було підтверджене Судебником Казимира 1468 р. Перший Литовський статут 1529 р. підтвердив право доменіального суду, що сприяло його подальшому розвитку. Оскільки держава контролювала доменіальні суди, то при здійсненні правосуддя феодал керувався тими ж правовими засадами, що й інші державні суди: спочатку звичаєвим правом, а пізніше – Статутами Великого князівства Литовського³³.

До недержавних судів належали:

А. Церковні суди: духовні і доменіальні. За колом осіб, що підпадали під юрисдикцію церковних духовних судів було віднесено осіб духовного сану та осіб, які знаходились під патронатом церкви. За колом справ згідно Другого Литовського статуту 1566 р. церковним духовним судам залишили тільки

³² Ковальова С.Г. Зазнач. твір. С. 48.

³³ Там само. С. 71.

релігійні справи. Вони розглядали справи про порушення догматів християнської віри, недотримання церковних обрядів, справи про розірвання шлюбу, перелюбство, майнові суперечки подружжя, справи про спадщину та деякі інші. Судові функції в церковних духовних судах виконували протопопи, єпископи, владики монастирів. Апеляційною інстанцією для духовних церковних судів був суд митрополита, також можна було подавати скарги на незаконне рішення до суду вищої за саном особи. Бувало, що такі звернення були мало ефективними, тому часто зверталися до суду великого князя³⁴.

До компетенції церковних доменіальних судів входив розгляд цивільних і дрібних кримінальних справ, а також справ про невиконання феодалських повинностей. За колом осіб, що підпадали під юрисдикцію церковних доменіальних судів були люди, що жили на землях, які належали церкві.

Б. Суди в містах з магдебурзьким правом. Міста в розглядуваний період поділялися на королівські, приватні та самоврядні. Польський і литовський уряди, починаючи з кінця XIV ст., стали надавати українським містам жалувані грамоти на право самоврядування – магдебурзьке право. Відповідно до магдебурзького права, у містах встановлювалася єдина організація самоврядування на чолі з виборним органом – магістратом. В українських містах магістрат складався з двох колегій – ради на чолі з бурмістром і лави, якою керував війт.

Судочинство у містах з магдебурзьким правом здійснював війт за допомогою лавників. Війт головував у суді, функції присяжних виконували лавники. Рішення суду виносили лавники, а війт його оголошував. У приватних справах він ніс відповідальність на загальних підставах; у справах, що стосувалися його повноважень, відповідав перед королівським судом. У сфері правосуддя до юрисдикції війта належали всі мешканці міста, які підлягали магдебурзькому праву. Часто у привілеях називали кримінальні справи (тілесні ушкодження, вбивства, крадіжки, підпали) та покарання, що міг застосовувати війт (штраф, повішання, відсічення голови, виколювання очей, колесування тощо). В окремих привілеях зазначено справи, що не мали входити до юрисдикції суду під головуванням війта. За магдебурзьким правом війт не судив духовенства та шляхтичів, які відповідали перед міськими судами, крім злочинів, вчинених у місті³⁵. Слід звернути увагу, що в містах з магдебурзьким правом судилися не за Литовськими статутами, а, як правило, за звідом саксонського права «Саксонське дзеркало».

В. Третейські та полюбовні суди. До третейського суду зверталися особи, які хотіли швидко вирішити справу на місці. Для цього вони заявляли свою згоду вирішити справу у третейському суді до великокнязівської канцелярії, яка

³⁴ Ковальова С.Г. Зазнач. твір. С. 114.

³⁵ Там само. С. 194.

й призначала склад такого суду. Цим судом здебільшого користувалися магнати і шляхта.

Полубовний суд відрізнявся від третейського тим, що не потрібно було повідомляти князівську владу про початок судового процесу. Це суд приватних осіб, обраних за взаємною згодою і домовленістю сутяжників. Судді обиралися, як правило, одного соціального статусу із сутяжниками та були обізнані з правом. Сторони заздалегідь домовлялися про свою згоду підкоритися будь-якому рішенням судді-добровольця. Вирок суду затверджував князівський суд, перевірюючи його на відповідність правовим нормам³⁶.

Г. Копні суди. Копні суди діяли зазвичай у селах. Вони виникли на основі попередніх – вервних, що були характерні для Руської держави. Суд діяв в межах копного округу, до якого входило декілька сусідніх сіл, а інколи навіть кілька сусідніх волостей. У засіданнях копного суду могли брати участь усі верстви населення, від шляхтича до селянина. Правовий статус копних судів був зазначений в усіх трьох Литовських статутах. Копні суди на українських землях у XVI ст. за своїми функціями та самостійністю прирівнювались на підставі норм Литовських статутів до інших судових органів Великого князівства Литовського³⁷.

Розслідування злочинів було однією з найважливіших функцій копного суду. Копне судочинство не знало чіткого розмежування між цивільним і кримінальним процесом. Однак, провадження в окремих категоріях справ мало свої процесуальні особливості³⁸. Копний суд поєднував у собі як слідчі, так і судові функції. Суддівський склад не був сталим, його щоразу обирали з авторитетних та обізнаних у звичаєвому праві осіб. Рішення могли бути оскаржені у державних або доменіальних судах. Державна влада здійснювала нагляд за розглядом справ у копних судах, делегуючи на засідання копних судів своїх чиновників. З XV ст. повноваження копних судів почали звужуватись на користь шляхти та доменіальних судів, хоча проіснували вони аж до XVIII ст.

Г. Суди для іновірців. У багатьох містах Великого князівства Литовського існували єврейські громади. Завдяки королівській підтримці євреї в містах користувались самоврядуванням та мали релігійну свободу. Єврейські громади – кагали – виступали судовими органами для євреїв. Певне місце у розвитку ремесла і торгівлі належало також вірменам і шотландцям. З дозволу держави вони також користувалися самоврядуванням та власним судочинством.

Як зазначає дослідниця права Великого князівства Литовського С.Г. Ковальова: «Державні і недержавні суди не були чітко розмежовані: по-перше, і в державних, і в недержавних судах судили особи, які отримували на це

³⁶ Захарченко П.П. Знач. твір. С. 155.

³⁷ Бедрій М.М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар. 2014. 264 с. С. 110.

³⁸ Там само. С. 214.

право від Великого князя і не були професіоналами, від них навіть не вимагалось обов'язкового знання права; по-друге, як недержавні, так і державні суди не були постійно діючими установами, а відправляли правосуддя лише у разі потреби; по-третє, суди у більшості випадків мусили керуватися спочатку звичаєвим, а згодом – писаним загальнодержавним правом, а канонічне і магдебурзьке право, якими мали керуватися церковні суди і суди магдебургій, в українських землях були значною мірою модифіковані під впливом місцевого права; нарешті, сторони__ могли на будь-якій стадії процесу перенести справу з недержавного суду до центрального державного суду (крім селян та мешканців магдебургій) і мали можливість альтернативного вибору суду». Однак С.Г. Ковальова наголошує, що при цьому існували принципові відмінності: у державних судах правосуддя відправляли посадові особи, які були представниками державної адміністрації та несли безпосередню відповідальність перед владою³⁹.

Третій етап розвитку судочинства у Великому князівстві Литовському розпочався з проведення судової реформи 1564–1566 рр. та її затвердженням Другим Литовським статутом (1566 р.). Зміни стосувалися діяльності державних судів, вони набули такого вигляду: а) *суд великого князя*. Залишився загальнодержавним судом та апеляційною інстанцією; б) *земський суд*. Для розгляду цивільних справ; в) *городський суд*. Для розгляду кримінальних справ; г) *підкоморський суд*. Для розгляду земельних справ шляхти; д) *доменіальний суд*. Його компетенції не змінилися.

Як бачимо, з'явилися три нових типи судів. Велике князівство Литовське було поділене на староства, а ті, в свою чергу, на 30 судових повітів. У кожному повітовому центрі впроваджувалися земський, городський та підкоморський суди. Унаслідок судової реформи було зроблено перший крок до відокремлення суду від адміністрації – постають окремі судові органи, незалежними від місцевої влади, де працюють професійні судді та формується їх ієрархія.

Свідченням зміцнення судової влади у Великому князівстві Литовському може бути те, що Другим Литовським статутом передбачалися заходи щодо забезпечення судочинства: з'явлення звинуваченого до суду, дотримання порядку в суді, недоторканності учасників судового процесу. Зокрема, при вчиненні особливо тяжкого злочину, в разі ухилення відповідача від з'явлення, городський суд негайно повідомляв про це місцеву адміністрацію та ініціював особливу процедуру виволання (аналог польській баніції). Виволаний (банітований) оголошувався поза законом, позбавлявся особистих і громадських прав. Заборонялося спілкуватися з ним, давати йому притулок; його дружина вважалась удовою, а діти – сиротами. Відновити себе у правах можна було лише

³⁹ Ковальова С.Г. Зазнач. твір. С. 42.

ставши перед гродським судом⁴⁰.

На думку С.Г. Ковальової, реформа значною мірою розвантажила центральні суди і перемістила центр ваги у суди місцеві. Відтепер магнати, зі знищенням привілейованої підсудності, підпадали під місцевий присуд. Також була скасована привілейована підсудність. Саме місцеві суди стали найважливішою ланкою державного суду⁴¹. Зміни в структурі державних судів поглибили відмінності між державними і недержавними судами. Недержавні суди не утворили чіткої ієрархії, вони залишалися низкою станowo-територіальних судів. Незважаючи на це, саме функціонування недержавних судів сприяло росту правосвідомості населення та формуванню певної поваги та інтересу до права і суду⁴².

На сьогодні у вітчизняних істориків права немає єдності в оцінці судоустрою Великого князівства Литовського. Так, П.П. Захарченко вважає, що «попри розмаїття інститутів судової влади у Великому князівстві Литовському, компетенція кожного суду була достатньо чітко визначена»⁴³. Натомість С.Г. Ковальова оцінює судоустрій цієї держави як невпорядкований, де на фоні великої кількості судів та можливістю альтернативного вибору суду для сторін, нові суди, що виникали не завжди, вписувалися в уже існуючу систему, дублюючи компетенції один одного⁴⁴.

3. Судоустрій і судочинство у Польщі та Речі Посполитій

Для судоустрою Польщі, а пізніше Речі Посполитої, було характерне станове судочинство. Судами першої інстанції для шляхти були гродські, земські і підкоморські суди, які у XV–XVI ст. поступово замінюють *старостинські*. На території кожної землі діяв земський суд – виборний шляхетський орган. Він складався з судді, підсудка й писаря, які належали до шляхти відповідного воєводства, котра мала в ньому землеволодіння (таку шляхту називали осілою). Більшість земель ділилися на повіти – округи, на кожен з яких поширювалася компетенція шляхетського суду, очолюваного гродським старостою. Звідси походила і його назва – гродський. Цей суд функціонував у замку (гроді), що знаходився в центрі повіту. Гродські і земські суди були колегіальними, у їх роботі брали участь 5–6 представників місцевої шляхти. Ці суди діяли кількома сесіями впродовж року, а підкоморський суд був одноосібний і функціонував за необхідністю. До компетенції земських і гродських судів належали майже всі кримінальні та цивільні справи, в яких однією зі сторін виступав шляхтич. Відмінністю було лише те, що гродські суди

⁴⁰ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. Усенка І.Б. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2014. 506 с. С. 109.

⁴¹ Ковальова С.Г. Зазнач. твір. С. 75.

⁴² Там само. С. 43.

⁴³ Захарченко П.П. Зазнач. твір. С. 162.

⁴⁴ Ковальова С.Г. Зазнач. твір. С. 41.

розглядали справи неосілої шляхти, а справи осілої – тільки щодо таких кримінальних справ як підпал, напад (наїзд) на будинок шляхтича, розбій на дорозі та згвалтування⁴⁵. Підкоморський суд вирішував спірні справи, які стосувалися розмежування шляхетських маєтків, що досить часто виникали після земельних королівських надань місцевій шляхті. Апеляційним судом слугував спочатку вічовий суд в кожному воєводстві в складі воєводи, каштеляна, підкоморія та кількох інших земських посадових осіб.

Найвищою судовою інстанцією для шляхти був король, а пізніше Коронний трибунал, що діяв до кінця XVIII ст. Рішеннями Вальних сеймів засновано Коронний трибунал для Великої і Малої Польщі та Луцький трибунал для Волинського, Брацлавського та Київського воєводств (обидва у 1578 р.), а також Головний литовський трибунал (1581 р.). Створення трибуналів обмежувало королівські судові прерогативи, але король все одно залишався останньою судовою інстанцією. Особливий інтерес викликає Луцький трибунал, який до певної міри відбивав прагнення української шляхти судитися і власним («статутовим») правом, і власним судом. Утім 1589 р. він був ліквідований. Рішення Коронного трибуналу було остаточним і оскарженню не підлягало. До складу Коронного трибуналу входило 27 суддів, які раз на рік обиралися на шляхетських сеймах. справи священників розглядалися шістьма світськими суддями та обраними для цього шістьма духовними особами. На чолі Коронного трибуналу стояв виборний маршал⁴⁶.

Вищою судовою та апеляційною інстанцією довший час був королівський надвірний суд. Наприкінці XVI ст. з нього виділились суди – референдарський і асесорський, після чого він через деякий час перестав діяти. Референдарський суд займався розглядом скарг селян королівських маєтків про зловживання магнатів і шляхти. Асесорський суд був вищою судовою інстанцією для королівських міст. До 1578 р. асесорський суд був також апеляційною інстанцією щодо вироків нижчих шляхетських судів. Головою суду був король, з 1680 р. – коронний канцлер. Після створення у 1578 р. Коронного трибуналу асесорський суд розглядав тільки апеляції на вирoki міських судів, спори між міськими громадами та магістратами, тлумачив правові аспекти королівських привілеїв щодо міст, а референдарський суд – щодо королівських сіл; у його компетенцію входило також розмежування королівських та приватних маєтків⁴⁷.

Діяв також королівський реляційний суд як апеляційна інстанція для судів королівських земель. Він розглядав спірні церковні питання, конфлікти між православними та греко-католиками, апеляції на вирoki православних

⁴⁵ Bardach J., Lesnodorski B., Pietrczak M. Historia państwa i prawa Polskiego. Warszawa: Lexic Nexic. 2009. 693 s. S. 142.

⁴⁶ Захарченко П.П. Історія держави та права України: підручник. Київ: Аттіка, 2005. 368 с. С. 65.

⁴⁷ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Зазнач. твір. С 129.

єпископів, оскільки у 1676 р. було заборонено звертатися з апеляцією до константинопольського патріарха⁴⁸.

Під час роботи сейму функціонував сеймовий суд. Його очолював король, який судив з кількома сенаторами. До компетенції сеймового суду належали справи, що надходили з Коронного і Литовського трибуналів, справи стосовно зловживань суддів різних судів, а також щодо образи королівської гідності (маєстату) й державної зради, фінансових зловживань та незаконних дій вищих урядовців. Колізійний характер права давав можливість неодноразового перенесення справи, король залишив за собою право вибіркового правосуддя, порушуючи порядок у реєстрі справ, що було значним важелем впливу монарха на сторони, які шукали справедливості в сеймовому судочинстві.

Існувало декілька типів судів, що діяли в королівських володіннях. Суди маршалковські функціонували на території королівської резиденції, і їх юрисдикція сягала найближчих околиць. Здебільшого розглядалися справи з порушення спокою і безпеки короля в королівській резиденції та найближчих околицях. Суд референдарський розбирав позови селян з королівських володінь до орендарів. Фактично це був доменіальний суд короля. Суд замковий діяв на основі німецького права для королівських володінь та деяких магнатських латифундіях. Він був також апеляційною інстанцією для сільських війтових судів⁴⁹.

Усі суди, що діяли за дорученням короля, втрачали свою чинність у разі його смерті. У період безкоролів'я, ці суди замінював суд каптуровий, а в часи конфедерацій – конфедераційний. Каптурові суди формувались із суддів, які були суддями земських, гродських і підкоморських судів відповідного повіту.

У містах з магдебурзьким правом судом вищої інстанції був суд магістрату. Він складався з райців і його очолював обраний ротаційно з-поміж райців бурмістр. Судом нижчої інстанції в такому місті був суд лавників з виборними присяжними засідателями, які називалися лавниками з війтом на чолі. Тому часто цей суд називали війтівський. До основних принципів магдебурзького права входила колегіальність правосуддя, хоча у більшості привілеїв згадується лише про війта. У XIV ст. до складу львівської міської лави входило сім лавників. У XVI ст. була утворена колегія «40 мужів», яких обирали довічно. З 1663 р. у Львові лавників обирали із докторів права, філософії та медицини, що засвідчувало їхній високий рівень освіти та кваліфікацію. У менших містах діяли мішані магістратсько-лавничі суди.

Сільське судочинство здійснювалося в трьох формах: вічові суди, які збиралися як у королівських, так і в приватних селах, зборові (копні) суди та війтівські (лавничі) суди, які були організовані в приватних та орендованих селах. Міщани і селяни в королівських поселеннях на німецькому праві надалі

⁴⁸ Bardach J., Lesnodorski B., Pietrczak M. Зазнач. твір. S. 129.

⁴⁹ Там само. S. 266–267.

мали власне судочинство. У приватних містах і селах судочинство було обмеженим, бо контролювалося їхніми власниками, воно було подібним до судочинства в королівських містах і селах⁵⁰.

Окрім світських судів, існували духовні суди. Першою інстанцією для них були суди єпископа, другою – архієпископа. Діяли також суд примаса і з 1556 р. – суд нунція (папського легата). Нунціатура була вищою інстанцією щодо римо-католицької, а з 1596 р. й греко-католицької церков Речі Посполитої. Розглядалися справи світських осіб за злочини проти церкви та протиправні дії священників.

Судовий процес розпочинався з перевірки формальностей, за якими ретельно стежив відповідач, адже будь-яку помилку позивача можна було використати, щоб відкласти справу на невизначений час. Затягування була однією з характерних рис судочинства того часу⁵¹.

Отже, розвиток судоустрою в українських землях у литовсько-польський період пройшов довгий шлях, що завершився формуванням окремої судової гілки влади і започаткував виокремлення судової влади як системи спеціальних інституцій. Незважаючи на широкий спектр судів, чітко прослідковується тенденція намагання контролю держави над судочинством через центральні державні апеляційні установи з метою дотримання законності та порядку.

⁵⁰ Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Зазнач. твір. С. 129.

⁵¹ Старченко Н.П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ: Laurus. 2021. 616 с. С. 372.

*Щербатюк В.М.,
доктор історичних наук;
Крижна В.В.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 3. Судові та правоохоронні органи Запорозької Січі та Української гетьманської держави (середина XVI – кінець XVIII століть)

1. Становлення і основні елементи судової системи Запорозької Січі.
2. Судова система Української гетьманської держави: становлення та характерні риси.
3. Правоохоронна діяльність у Запорозькій Січі та Гетьманській державі.

1. Становлення і основні елементи судової системи Запорозької Січі

Запорозька Січ значною мірою стала осередком носіїв самостійницької ідеї, зберігала певні форми самоуправління та національної автономії¹, відображала тисячолітні традиції право- і державотворення українців. Виокремлюючи, зокрема, з етнокультурних об'єднань Східної Європи праукраїнців, можемо говорити про чинники протодержавних утворень з середини II тис. до н. е.². Система ж організації та здійснення влади, органи управління на Запорожжі деякою мірою нагадують аналогічні в період ранньофеодальних утворень східних слов'ян. Також певну аналогію можна провести з вічовим устроєм Руської держави (як елемент народоправства, альтернатива владі князя і, одночасно, як механізм легітимації найважливіших загальносуспільних політичних рішень). Погодимось з багатьма сучасними вітчизняними дослідниками, що устрій Запорозької Січі можна вважати продовженням і розвитком традиції народоправства в організації та здійсненні влади (щобільше – традиції державотворення)³.

Запорозька Січ – продукт діяльності, українського козацтва, коріння якого сягають глибини століть, що засвідчують різноманітні відомості про попередників українського козацтва – літописних бродників, берладників та ін. Історичні джерела переконливо демонструють появу українського козацтва у XV ст. Так, документальне свідчення про існування українських козаків уперше зустрічається в уставній грамоті 1499 р. Великого князя Литовського Олександра київському війтові й міщанам про воєводські прибутки: «Которыи козаки зъ верху Дніпра й съ иныхъ сторонъ ходять водою на низъ, до Черкасъ й далъй, а што тамъ здобудуть, съ того воєводъ

¹ Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ, 2015. 80 с.

² Щербатюк В.М., Сокур Ю.В. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 138–151.

³ Макаренко О.М. Історія державності як фактор державотворення в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2. С. 43–49.

десятое мають давати...»⁴. Щоправда у сучасних вітчизняних підручниках першу писемну згадку про українське козацтво датують і 1492 р.⁵

Привертає увагу й повідомлення літописця XVI ст. Мартина Бельського, де він зазначає, що 1489 р., під час переслідування татар, які вдерлися на Поділля, сином короля Казимира IV Яном Альбрехтом попереду литовського війська до притоки Бугу Саврана йшли козаки, що добре знали Побужжя. На думку видатного українського вченого М. Максимовича, козаки стають історично відомі в Україні з 1471 р., коли Київське князівство було перетворене на воєводство. Інший видатний український історик В. Антонович повідомляв, що козаками 1491 р. називалися селяни в Червоній Русі*, які повстали на захист своїх прав. У 1503 р. стають відомими черкаські козаки, козаки князя Дмитрія. Ті й інші вже становили нерегулярне військо у Великому князівстві Литовському, адже 1499 р. існування запорозьких козаків було офіційно визнано в уставній грамоті Великого князя Литовського Олександра, про що йшлося вище. На думку відомого дослідника козацтва В. Щербака, саме у керівництва означеного князівства ще в 20–30-х роках XVI ст. виникла ідея утворення козацької твердині у південних українських кордонах⁶. Проте реалізувати проєкт із започаткування козацької твердині у той час не вдалося через брак коштів. Тому організація захисту південних кордонів держави була передана під командування місцевих старост, тобто керівників земель (областей), міст і замків держави.

Першим, хто поставив пересування козаків на межі з Диким полем у районі Канева і Черкас під свій контроль, був канівський (не пізніше як з 1510 р.) і черкаський (з 1514 р.) староста Остафій Дашкевич. Він разом зі своїм патроном старостою луцьким, брацлавським, вінницьким князем Костянтином Острозьким докладали максимальних зусиль для захисту південних територій Литовсько-Руської держави⁷. Подальші зусилля на протистояння наростаючій агресії з боку Кримської держави, яка на початок

⁴ Акты западной России. Т. 1. СПб., 1846. 432 с. № 170; Т. 2. СПб, 1848. 657 с. № 1. Цит. за: Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І.І. Сварника: у 3-х т. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 392 с. С. 6–7.

⁵ Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с. С. 208.

* Історична назва Галичини згадується в деяких джерелах XVI–XVIII ст., переважно іноземних. Уперше термін вжив венеціанський картограф Фра Мауро на позначення земель у басейні р. Дон. Поступово термін закріпився в історичній та географічній літературі як найменування території Королівства Русі – колишнього Галицького князівства. Назва – книжного походження, серед місцевого населення поширення не набула (див.: Ісаєвич Я.Д. Червона Русь. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 10: Т–Я. Київ: В-во «Наук. думка», 2013. С. 492).

⁶ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV–середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.

⁷ Черкас Б. Остафій Дашкович. *Полководці війська Запорозького. Історичні портрети*: у 2-х кн. Кн. 2. Київ: ВІК, 2004. 274 с. С. 14, 15.

XVI ст. поширила свій вплив від Чорного моря до р. Синюха⁸, направив канівський і черкаський староста (1550–1553 рр., 1554 р.) Дмитро Вишневецький (Байда). Він проводив на Подніпров'ї досить самовладну політику. Справі, на його думку, значною мірою сприяло б військово-фортифікаційне укріплення за дніпровими порогами. Тому в 1552 р. (за іншими даними на початку 1553 р.) на о. Хортиця Д. Вишневецький розпочав будівництво фортеці, яку було завершено 1556 р. Слід зазначити, що одна частина науковців трактує це укріплення як першу Запорозьку Січ, інша частина дослідників відкидає подібне трактування. Однак, у будь-якому випадку, незважаючи на короткий час свого існування, Хортицький замок відіграв помітну роль у розвитку українського козацтва.

Запорозька Січ не стала державою в повному розумінні цього слова, але мала стільки яскраво виражених ознак державності, що її не раз цілком справедливо називали справжньою козацькою республікою. У військовому відношенні січ поділялася на 38 куренів, а в територіальному – на 5–10 паланок. Наприкінці існування Нової Січі відповідно – 38 куренів і вісім паланок. Як бачимо, в запорозьких козаків слово «курінь» вживалося у двох значеннях: як житло і як самостійна частина війська. Термін «паланка» також мав два значення – невеличка козацька фортеця і певна частина території Запорозької Січі, яка знаходилася поза межами самої січі. У буквальному значенні, в перекладі з турецької, слово «паланка» означає невеличку фортецю. У запорожців під паланкою розумілося передусім територіальне управління. Під кінець існування Запорозької Січі на козацькій території, що по периметру мала 1700 верст, на правому березі Дніпра було три, а на лівому – п'ять паланок. На чолі паланки стояв полковник.

Вищим, так би мовити законодавчим органом влади, була загальна козацька рада. Брати участь у ній мали право усі без винятку низові козаки. Інколи ради відбувалися і на представницькій основі, у вигляді депутацій від куренів, або ж виключно старшинські. Ті зібрання козаків, що проводилися за їх власною ініціативою називалися чорними радами.

Управління військовими, адміністративними, судовими, господарськими і навіть духовними справами всього Війська Запорозького відала військова старшина, до складу якої входили кошовий отаман, військовий суддя, військовий писар, військовий осавул. Наступні після них старшини і військові службовці лише їм допомагали. У військовій начальницькій ієрархії після січової старшини йшли курінні отамани. Важлива роль у системі військово-адміністративного управління січі належала військовим служителям: довбишу, пушкарю, товмачу, кантарджію, шафарю та ін. За даними сучасних вітчизняних дослідників, в останні роки існування Нової Січі у керівних структурах налічувалося 120 осіб, які

⁸ Там само. С. 24.

становили її командно-адміністративний апарат. У цілому це означало, що на 100 запорозьких козаків припадало менше одного посадовця⁹.

Загалом документальні джерела та історіографія проблеми дають нам підстави стверджувати, що судочинство Запорозької Січі ґрунтувалося, по-перше, на правових звичаях козацтва загалом і «низового товариства» зокрема. По-друге, на судових прецедентах, які ще не трансформувались у загальновизнаний правовий звичай. По-третє, на усному військовому та іншому праві запорожців. По-четверте, на правовій свідомості («здоровому глузді») запорозької старшини, яка здійснювала судові функції. На останньому етапі існування Січі не можна виключати й обмеженого використання письмового права (рецепійованих норм інших держав та результатів власної нормотворчості). Цю думку раніше висловлював історик права М.Є. Слабченко¹⁰. Його погляди підтримують у своїх працях сучасні дослідники В.Л. Андрущенко та В.М. Федосов¹¹, О.І. Гуржій¹², В.О. Щербак¹³, Л.О. Косенко¹⁴ та ін. І хоча сьогодні дедалі більше визнається міркування науковців, що в останні роки існування Запорозької Січі низові козаки почали поступово розвивати власне писане законодавство¹⁵, в історіографії даної проблеми все ж переважає думка щодо незастосованості запорожцями писемного права в судовій практиці.

Варто відзначити, що право Запорозької Січі та й українське право в цілому необхідно розглядати більше як продукт етнотворчості, коріння якого сягають у давню історію українства, а національну державу, предтечою якої й була Запорозька Січ – правовим явищем, що є результатом втілення в життя правових норм. Таку думку відстоював український правознавець О.О. Шевченко¹⁶. Подальше осягнення цієї проблеми продовжують сучасні вітчизняні дослідники¹⁷. Однак, ще потребує зусиль науковців широке наукове освоєння витоків цих правових норм. На наше переконання, їх

⁹ Андрущенко Л.В., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. Київ, 1995. 173 с. С. 57.

¹⁰ Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. Київ, 1927. Вип. 3. С. 203–340. С. 288.

¹¹ Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. Київ: «Заповіт», 1995. 173 с.

¹² Гуржій О.І. Право в українській козацькій державі (друга половина XVII–XVIII ст.). – Київ: Ін-т історії України НАН України, 1994. 48 с.

¹³ Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.

¹⁴ Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2007. 616 с. С. 428–432.

¹⁵ Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Правовідносини, судоустрій, злочини, та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 3/4 (35/36). 2017. С. 119.

¹⁶ Шевченко О.О. Історія держави і права України: хрестоматія. Київ, 1996. 224 с.

¹⁷ Історія українського права: посіб. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.; за ред. І.А. Безклубого. Київ: Грамота, 2010. 336 с.

потрібно шукати в етногенезі та родоплемінній консолідації, що синхронно відбувалися в лісових, лісостепових і степових регіонах як серед місцевих (автохтонних), так і прийшлих народів, а подальше дієве вдосконалення означених норм – у протодержавних об'єднаннях східнослов'янських племен¹⁸.

Джерелом всієї влади, зокрема й судової, на Січі була колективна воля козацького загалу, «запорізького низового товариства», що не виключало, однак, формальних посилянь у окремих офіційних рішеннях на волю Божу чи монаршу ласку. Відповідно судочинство велося від імені «товариства Війська Запорізького», а кошовий і військовий суддя підписували вирок чи рішення не лише від свого імені, а від усього товариства.

Носіями судової влади формально визнавалися всі січовики. Здійснювалася вона як безпосередньо на загальній військовій (за іншою термінологією – січовій або кошовій) раді та козацьких сходках, так і через виборних або призначених («наказних») посадових осіб – козацьку старшину. Судова влада загалом не була відокремлена від військово-адміністративної, що заборонялося Литовським статутом попередніх часів. Негативна тенденція поєднання судової й адміністративної влади відзначалась і в подальші роки¹⁹.

Досліджуючи судову владу на Січі, слід зважати й на військовий характер життя запорожців. Державно-правовий режим Запорозької Січі визначався її статусом військової республіки, свого роду лицарського ордену. Зокрема, суд під час бойових дій мав риси так би мовити військово-польового суду. В таких умовах судові рішення виносились одноосібно військовими командирами, які водночас були й посадовими особами (козацькою старшиною) – кошовим отаманом, курінними отаманами, паланковими, похідними полковниками. Це є наочним прикладом, коли судові функції були невіддільними від адміністративно-командних і носили характер усних розпоряджень. Останні, як свідчать документи, повинні були виконуватись негайно²⁰.

Судова влада Запорозької Січі поширювалася на всю територію Війська Запорозького низового. Однак авторитет і міць судової влади відрізнялися в різні періоди історії Запорозької Січі. Зокрема, в період Нової Січі спостерігається послаблення судової влади Коша. Зросла кількість випадків зловживань владою та ігнорування або невиконання січовою старшиною

¹⁸ Щербатюк В., Сокур Ю., Орищенко Ю. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1(114). С. 54.

¹⁹ Присташ Л.Т. Апарат управління та судівництво за гетьманування Богдана Хмельницького. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. Вип 39. С. 47, 48.

²⁰ Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1734–1775 рр. / упорядники: Гісцова Л.З., Автономов Д.Л., Дрозд Є.І. та ін. Т. 3. Київ, 2003. 952 с. С. 114, 274, 275.

своїх судових повноважень, а також невизнання козацьким загалом судових рішень старшини²¹.

Незважаючи, що думки вчених щодо чіткості кількості судових інстанцій у Запорозькій Січі та законодавчого їх унормування дещо розходяться, все ж панує одностайне бачення, що ці інстанції є важливим чинником державотворчих процесів. Погодимось із дослідником апарату управління Запорозької Січі І. Паньонком, що козацькі суди становили певну систему і мали свої особливості, які свідчили, по-перше, про серйозність захисту тогочасних існуючих прав, а по-друге – про простоту формування судових органів шляхом виборності з козацького братства. Водночас характерною ознакою запорозького судочинства було дотримання авторитету судових інстанцій та зважання вищої інстанції на постанову нижчої²².

Чинними на Запорожжі були такі судові установи: а) паланковий суд або суд паланкового полковника. Вважався судом першої інстанції. Його компетенція поширювалася на територію паланки, яку очолював паланковий полковник, він же – голова суду. Розглядалися справи про злочини, за які передбачалися незначні покарання. На плечі паланкового суду лягала основна маса цивільних справ. Вони розглядалися колегіально у складі паланкового полковника, осавула, писаря, обраних на три роки²³; б) курінний суд або суд курінного отамана – суд другої інстанції. Розглядав апеляційні справи з паланкового суду. Його очолював курінний отаман, компетенція якого поширювалася лише на козаків одного куреня. У разі належності позивача і відповідача до різних куренів, справу розглядав суд отаманів обох куренів; в) суд військового судді. Був у Запорозькій Січі судом першої інстанції з тяжких кримінальних справ. Військовий суддя лише розглядав цивільні й кримінальні справи, давав поради сторонам, але не затверджував остаточно своїх ухвал, що належало до виключних прерогатив кошового отамана. А в тому разі, коли військовий суддя виконував обов'язки наказного кошового отамана (за відсутності останнього) і від його імені виносив вироки, вони могли бути оскаржені лише до козацької ради; г) суд кошового отамана. Здійснював юрисдикцію на усій території Запорожжя. Суд кошового отамана виступав спочатку як суд першої інстанції в справах військової старшини і паланкових полковників. З часом, приблизно в середині XVII ст., він перетворився на вищу апеляційну інстанцію. Його вироки були остаточними, оскарженню не підлягали. Мав право помилування та перегляду вироку в бік його пом'якшення; г) суд козацької ради – своєрідний верховний суд Запорозької Січі. Збирався кошовим чи

²¹ Судова влада в Україні: історичні витoki, закономірності, особливості розвитку / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2014. 504 с. С. 135.

²² Див: Паньонко І.М. Апарат управління Запорозької Січі (середина XVI ст. – 1775 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2000. 18 с.

²³ Андрущенко Л.В., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. Київ, 1995. 173 с. С. 69; Захарченко П.П. Історія держави і права України: підручник. Київ: Атіка, 2005. 368 с. С. 126.

наказним отаманом для вирішення найрезонансніших справ. Вирок виносився голосуванням чи підкиданням шапок усього козацького загалу, у тому числі й паланкових козаків²⁴.

Система запорозького судочинства спиралася на козацькі звичаї, основним правовим джерелом яких було давнє звичаєве право. Норми останнього могли набувати форми народних приказок, які легко запам'ятовувалися та зберігалися у пам'яті поколінь і поширювалися на значній за обсягом території. Незважаючи на багатовікову приналежність українських земель до різних державних утворень, народне звичаєве право повсюди відзначалося певною однотипністю. Його корені були такими глибокими, що в українських землях з ними мусили рахуватися ще й після судової реформи в Російській імперії 1864 р.²⁵

Обов'язком судді було судити винних швидко, правдиво й безсторонньо, у відповідності до кримінального права козаків, де система злочинів і покарань характеризувалася особливостями мети їх призначення: кара злочинця, плата за вчинення злочину, відшкодування збитків, залякування, перевиховання та розкаяння в учиненому²⁶. Тому, виносячи вирoki злочинцям, керувалися, перш за все, освяченими плином віків «законами предків» – звичаями і традиціями, що передавалися із покоління в покоління. Проте у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, який вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом. Рішення суду у таких випадках повідомлялося особливим документом, в якому писалося: «За наказом пана кошового отамана...»²⁷. За рішенням кошового отамана такі справи могли виноситися на розгляд ради старшини, а справи про найбільш резонансні злочини передавалися на розгляд загальної військової ради.

Специфічною судовою інституцією був суд Похідного Коша в паланках. Історик і архівіст А.О. Скальковський стверджував: «Бувало, що кошовий разом з військовим суддею і писарем об'їздив паланки і дорогою творив суд і розправу, встановлював усілякі порядки, а його рішення та постанови записувалися в «"похідний" журнал»²⁸. Зокрема, в журналі можна

²⁴ Захарченко П.П. Зазнач. твір. С. 126, 127.

²⁵ Кокошко Ф.І. Історико-правовий аспект розвитку звичаєвого права. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: Електронний журнал* / [редкол.: Назаров О.А. (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2018. № 6 (17). URL: <https://expertize-journal.org.ua/spetsialni-znannya/851-kokoshko-f-i-istoriko-pravovij-aspekt-rozvitku-zvichaevogo-prava> (дата звернення: 15.11.2021).

²⁶ Ніколаєнко Т.Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини XVI – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2(2). С. 187 Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (XIX–XX ст.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с. С. 178–180.

²⁷ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: у 3-х т. Т. 1. / редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990–1991. 592 с. С. 190.

²⁸ Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи запорожской. *Киевская старина*. 1886. № 3. С. 612. Цит. за: Судова влада в Україні... С. 126.

знайти протоколи судового розгляду багатьох цивільних справ, які стосувалися стягнення боргів, дотримання угод та давності володіння.

Військова старшина виконувала як адміністративні, так і судові функції. У паланках роль судді покладалася на паланкових полковників, у куренях – на курінних отаманів. Слід відзначити, що курінні отамани, незважаючи на нижчість судової інстанції, в певних ситуаціях були повноцінною судовою інстанцією. Однак вони уникали винесення смертних вироків, адже свавілля курінних отаманів щодо своїх козаків каралося на смерть. На рівні паланки виконання смертних вироків застосовувались зазвичай лише до злочинців, пійманих, так би мовити, на гарячому, до уже пропавших злочинців або це було виконання рішення вищої інстанції. Здійснення основних судових функцій доручалося військовому судді, який безпосередньо розглядав кримінальні й цивільні справи. Проте у тяжких кримінальних справах право остаточного рішення залишалося за кошовим отаманом, який вважався вищим суддею, оскільки мав верховну владу над усім військом²⁹.

Певні судові функції виконували й інші військові старшини. Так, військовий писар викладав присуд кошового отамана або старшини на раді, сповіщав засуджених. Військовий осавул здійснював оперативно-розшукові заходи із затримання злочинців, проводив дізнання, попереднє слідство та організовував виконання судових вироків. Військовий довбиш доставляв на січ затриманих злочинців, приковував засуджених до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків. Злочинці, що чекали на суд, знаходились під наглядом військового пушкаря і тимчасово утримувались у військовій пушкарні.

Під час військових походів усі його учасники підлягали суду походного полковника, який розглядав справу одноосібно або разом з іншими представниками походної старшини – писарем та осавулом. У разі, якщо призначався наказний кошовий, то відповідні судові повноваження належали йому.

Для розв'язання конфліктів, переважно господарчого і територіального характеру, створювалися також комісії, які часто виконували роль не лише слідчих комісій, а й своєрідних третейських судів. Найчастіше комісії мали забезпечити узгодження територіальних конфліктів між запорожцями та їх найближчими сусідами – мешканцями Новоросії, Гетьманщини, Слобожанщини, Криму або Війська Донського. До складу таких комісій мали входити не лише запорожці, а й представники тієї сторони, з якою був конфлікт³⁰.

Важливу роль у діяльності згаданих вище судів відігравали так звані старики – старі, заслужені козаки, які в минулому обіймали виборні посади кошових, курінних отаманів, військових суддів, полковників тощо й користувалися повагою й авторитетом серед козаків. Вони залучалися до

²⁹ Щербатюк В., Сокур Ю., Орищенко Ю. Зазнач. твір. С. 56.

³⁰ Судова влада в Україні... С. 142.

розгляду судових справ як знавці і охоронці козацьких звичаїв³¹. «Старики» формально не мали прав і привілеїв, які б давали змогу впливати на зміст судових рішень. Але їхня думка в багатьох випадках впливала на прийняття рішення козацьким загалом, що дає підстави говорити про демократичність судової влади на Запорозжжі. Хоча не можемо не погодитись з думкою В. Голобуцького, що в період Нової Січі уже відбувається певна обмеженість козацької демократії: військова рада не мала вирішального значення, адже всі важливі питання, у тому числі й вибори старшини, вирішувалися на старшинських сходках, а судові рішення почав виносити фактично одноосібно кошовий отаман³².

Водночас маємо відзначити, що незалежно від того, де саме відбувався судовий розгляд, існували певні загальні принципи здійснення судової влади в Запорозькій Січі. З деякою умовністю до їх числа можна віднести: виборність усіх суб'єктів, наділених судовими повноваженнями (окрім «стариків», які загальною тяжкою колись обиралися на свої посади); гласність як публічний розгляд усіх кримінальних справ і цивільно-правових спорів; усність як надання учасниками судового розгляду пояснень, показань, заяв тощо лише в усній формі; змагальність як рівноправність і активність сторін судового розгляду у відстоюванні їхніх прав і законних інтересів; безпосередність судового розгляду, обов'язок суддів першої інстанції особисто досліджувати докази в справі за обов'язковою участю обвинувачуваного чи відповідача в справі та в незмінному складі суддів; неперервність судового розгляду; визнання винним та притягнення до відповідальності лише за вироком або рішенням носія судової влади; ведення судочинства українською мовою; право кожного козака звертатися до суду за захистом порушеного або оспорованого права або інтересу³³.

На окреме докладне висвітлення заслуговує принцип рівності в судочинстві, котрий виступав як судова гарантія народоправства і верховенства права, на яких ґрунтувалося правове життя січовиків. Цей принцип насамперед знаходив вираження в рівності всіх січовиків перед правом і судом. Тобто формально й реально в судочинстві реалізувалася правова рівність, яка полягала у відсутності привілеїв чи обмежень прав за ознаками етнічного та соціального походження, віросповідання, майнового стану, місця народження і проживання, особистих заслуг та авторитету, посадового становища тощо. Під рівністю козаків перед судом розумілось також, що всі вони мають рівні права як учасники судового процесу; несуть однакову відповідальність; при обранні виду й міри покарання правопорушникам не мають значення жодні переваги та привілеї. Водночас судді мали рівний правовий статус з іншими січовиками, звітували перед

³¹ Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 pp.): навч. посібник. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 108 с. С. 90.

³² Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 pp.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 415 с. С. 315, 316.

³³ Судова влада в Україні... С. 144.

військовою радою про свою діяльність і несли однакову з іншими відповідальність за допущені правопорушення. Перед судом були однаково рівні як прості козаки, так і знатні товариші (козацька старшина та козаки шляхетного походження). Відомий французький письменник Проспер Меріме у своїх українознавчих студіях 1854 р. писав: «На Січі існувала повна рівноправність козаків, певні повноваження надавалися тільки старим козакам, зокрема право вирішувати спірні питання за давніми звичаями і традиціями козацької ватаги»³⁴.

Таким чином, судочинство й виконання вироків здійснювалося публічно. Як докази використовувалися визнання підсудними своєї провини, пояснення потерпілих, покази свідків, речові докази, письмові документи (у справах цивільно-правового характеру) та ін. Судовий процес мав обвинувачувано-змагальний характер, що відображалось в процедурі розв'язання конфліктів на теренах Вольностей Запорозьких, а згодом й Української гетьманської держави. Козацьке судочинство стало продовженням давньоруських традицій судового процесу та часів Галицько-Волинської і литовсько-руської держав.

2. Судова система Української гетьманської держави: становлення та характерні риси

З початком Української національної революції 1648–1676 рр., спричиненої українськими реаліями раннього Нового часу, в українських землях розпочався процес розвитку та зміцнення централістських начал у традиційному укладі влади, яка сформувалась на Запорозькій Січі. В умовах революції, типологічно спорідненої із масштабними суспільно-політичними рухами в ряді країн Центральної і Західної Європи, що вступали в період створення національних держав і вироблення якісно відмінної від середньовічної системи соціальних відносин³⁵, в українському державотворенні виникла потреба спрощення структури адміністрування, звільнення його від традиційних умовностей та обмежень, що стало специфікою козацького державотворення та характерною його рисою як інституційної моделі в цілому.

Безсумнівно, що зміни відбувалися і в судовій системі. В ході Національно-визвольної війни українського народу 1648–1657 рр. на місці станово-шляхетської системи земельних городських, підкоморських й доменіальних судів створюються нові козацькі суди³⁶. Водночас місце

³⁴ Історія українського козацтва: нариси: У 2-х т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 723 с. С. 147.

³⁵ Степанков В.С. Національна революція 1648–1676. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 7: Мі–О. Київ: В-во «Наук. думка», 2010. С. 270.

³⁶ Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 20 с. С. 16.

ліквідованого доменіального (за винятком монастирського) судівництва зайняли сільські суди.

Незмінним залишалося лише міське судочинство³⁷. Залежно від категорії міст діяли магістратські або ратушні суди. Магістратськими називалися суди, що провадили судочинство в містах, заснованих на магдебурзькому праві. Ратушні суди функціонували у містах, що мали неповне магдебурзьке самоврядування та підпорядковувалися козацькій старшині. В історіографії вважається позитивним аспектом цього періоду збереження системи магістратських і ратушних судів, основа функціонування яких ґрунтувалась на магдебурзькому праві³⁸.

Магістратський суд, очолюваний війтом, включав також міську колегію, до якої входили бурмістри, райці й лавники. В історіографії протягом тривалого часу точаться дискусії щодо поглинання міських судів полковими, але на думку дослідників, практика в різних полках була відмінною і багато в чому залежала від особи полковника, впливовості міського уряду та його здатності протистояти зазіханням полкової адміністрації на автономію міської громади загалом і судову зокрема. Ратушні суди, на відміну від магістратських, не були інстанціями самоврядних громад, тож їх юрисдикція поширювалася на звичайних міщан (зокрема і в містах з магдебурзьким правом), а також посполитих, приписаних до міста або містечка. Головував у ратушному суді сотник за участю городского отамана, який очолював цивільну адміністрацію, а також війта, писаря й бурмістрів³⁹.

На переконання сучасних вітчизняних учених, місто з його традиціями самоврядування й автономного суду стало тим містком, який не дав зруйнуватися принесеній у військо Богдана Хмельницького покозаченою шляхтою системі громадянських цінностей, виробленій русько-литовсько-польською правовою й політичною культурою, і через який зрештою відбулась інституціоналізація судочинства Гетьманщини⁴⁰.

Скасування в середині XVII ст. шляхетських привілеїв потягло за собою припинення чинності польсько-шляхетських судів. Натомість заведена система козацьких судів діяла в кожній адміністративній одиниці, вона знаходилися в такому зв'язку й залежності, як і адміністрація цих одиниць. Так, сільський суд був нижчим місцевим судом у селі й підлягав вищій інстанції – суду сотенному, який був вищою інстанцією для сільського суду. Сотенний суд був першою інстанцією у справах, що виникали на території сотні і розглядав дрібні цивільні та кримінальні справи місцевих жителів і

³⁷ Див: Кобилецький М. Магдебурзьке право в Гетьманщині. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 12. С. 159–162.

³⁸ Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2019. 444 с. С. 112, 113.

³⁹ Судова влада в Україні... С. 156, 157.

⁴⁰ Див.: Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / За ред. І.Б. Усенка. Київ: Наук, думка, 2006. 279 с. С. 218–223.

осіб, які вчинили злочини на території села, а також справи, в яких однією зі сторін виступали представники сільської старшини. У кримінальних справах здійснювалося слідство. Суд мав право взяти до свого провадження будь-яку справу з юрисдикції сільського суду. Оскарження направлялося до суду третьої інстанції. Сотенний суд підлягав суду полковому.

Полковий суд був першою інстанцією для деяких справ, більш важливих, і вищою інстанцією для сотенних судів полку. Суд очолював полковник, у його засіданні брали участь полковий суддя, представники полкової та значкової старшини. Проводили судочинство у кримінальних справах, за які передбачалася смертна кара. Захисниками в суді часто виступали представники духівництва, старшини, шляхти, а з XVIII ст. – російські вельможі. Полковий суд підлягав суду генеральному.

Генеральний суд спочатку був найвищим судом держави. Апеляція на генеральний суд йшла до гетьмана як верховного судді держави⁴¹. Із XVIII ст. апеляційною установою на вироки Генерального військового суду в політичних і кримінальних справах стала Генеральна військова канцелярія. За часів Б. Хмельницького до означеного суду входили генеральний суддя та писар. Згодом склад суду розширився і включав двох генеральних суддів, писаря та представників від генеральної старшини. Діяв як суд першої інстанції у справах генеральної старшини, полковників, бунчукових товаришів. До його компетенції належали справи про державні злочини, невиконання розпоряджень гетьмана, а також земельні суперечки з виїздом на місце тощо. Був найвищою апеляційною інстанцією для полкових і сотенних судів.

Згодом на провідні позиції у державі вийшов суд гетьмана, який мав необмежену компетенцію. Міг розглянути будь-яку справу нижчих чинів. Вирок не підлягав оскарженню. Однак у XVIII ст. компетенція гетьмана, як найвищого судді, часто обмежувалася російським урядом⁴².

Водночас дослідники справедливо констатують той факт, що судді не обмежувалися виконанням лише своїх прямих функціональних обов'язків. Вони очолювали посольства зарубіжних держав, брали активну участь у військових операціях, сприяючи зміцненню козацької держави у борні з іноземними загарбниками і виконанню рішучих правозабезпечуючих функцій у налагодженні виконавчої влади на місцях тощо⁴³. Таке поєднання судової влади з адміністративною заважало суддям зосередитися на правосудді, адже їм часто доводилось відволікатися на інші справи, внаслідок чого склад суду змінювався⁴⁴. Незважаючи на те, що за Б. Хмельницького була здійснена спроба відокремити судові органи від адміністративних, повністю провести розподіл влади не вдалося. Правосуддя

⁴¹ Присташ Л.Т. Зазнач. твір. С. 47.

⁴² Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник / П.П. Захарченко. Київ: Атіка, 2004. 368 с. С. 151.

⁴³ Присташ Л.Т. Зазнач. твір. С. 52.

⁴⁴ Мельник М.О. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 7. С. 137.

залишалося прерогативою адміністративно-управлінського апарату, зокрема такої його важливої ланки, як Генеральна військова канцелярія. Остання найбільш активно втручалась у вирішення судових справ ледь не всіх рівнів, а то й просто підмінюючи Генеральний військовий суд, що формально вважався вищою апеляційною судовою інстанцією України-Гетьманщини, і президентом якого був сам гетьман⁴⁵.

Переобтяжені були полкові канцелярії, бо вони займалися справами, які слід було поділити поміж кількома судами. З цієї причини в полкових судах виникає тяганина. Тому до Генеральної військової канцелярії, як зазначалось в тогочасних документах «ежедневно поступали жалобы от разных просителей»⁴⁶.

Водночас на той час почастишали скарги на відсутність справедливості в судах, високі «наклади», хабарництво та зловживання суддями своїми посадовими обов'язками. Велика кількість апеляційних інстанцій призводила до того, що позивачі роками не мали остаточного вирішення справи. Усі ці обставини не сприяли кваліфікованому та якісному правосуддю. Тому в Українській гетьманській державі необхідність проведення серйозних перетворень у галузі судочинства стала нагальною⁴⁷. До реформування судової системи штовхало й збільшення та ускладнення обов'язків полкових судів, а з ними й Генерального військового суду, що визрівало протягом щонайменше трьох десятиліть та до чого закликали провідні правники тогочасної доби. Це знайшло своє відображення в кількох кодифікаційних проєктах та зрештою втілювалось у життя українським політичним і державним діячем, гетьманом України Кирилом Розумовським.

Однак маємо погодитись з думкою відомого американського правознавця Г. Дж. Бермана, що навіть за умов відсутності кодифікованого права система судочинства в Українській гетьманській державі, яка успадкувала давньорусько-литовсько-польські принципи філософсько-правової ідеології, як органічної складової європейської (західної) доктрини судочинства, діяла досить злагоджено і ефективно. На його думку, з європейської філософсько-правової доктрини судочинства походили «не лише термінологія та методи, а й спільні поняття, принципи і цінності», а основною цінністю стала «свобода, базована на праві й власності»⁴⁸.

⁴⁵ Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. Ч. I. Київ, 2008. 240 с. С. 94.

⁴⁶ Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 184 с. С. 161.

⁴⁷ Див.: Луцик А. Судочинство на Українських землях у другій половині XVII – середині XVIII ст. *Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів* / Ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. Суми: СумДУ, 2009. С. 112–115.

⁴⁸ Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. 2-е изд. Москва: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с. С. 515.

Спробу кодифікувати норми козацького публічного та приватного права здійснили автори збірника «Права, за якими судиться малоросійський народ» – визначної пам'ятки українського права, етапної події у становленні української правової системи⁴⁹. Фахівці справедливо зазначають, що збірник містив «права, за якими судилася Україна в добі Гетьманщини», а для студій з історії українського має «першорядне значення, бо кодифікатори здебільше лише скодифікували право, яким уже тоді суджено в публічних судах»⁵⁰.

Є підстави твердити, що саме з реформи судочинства почалися перетворення у гетьманському адміністративному апараті. Адміністрація на чолі з Кирилом Розумовським, всупереч колоніально-централізаторській політиці російського самодержавства, доклала значних зусиль до зміцнення центральних і місцевих органів управління – складової частини української державності. Цим К. Розумовський намагався зберегти і зміцнити статус козацько-гетьманської держави як політико-адміністративної автономії в складі Російської імперії та забезпечити легітимність гетьманства як інституційно-державницького важеля.

Згідно з універсалом гетьмана К. Розумовського «Про реорганізацію діяльності Генерального військового суду» від 17 листопада 1760 р. в державі розпочалася судова реформа. Керівну роль у її здійсненні відіграла Генеральна військова канцелярія. Саме за цим універсалом передбачалося «ныне быть в присутствии в суду войсковом Генеральном двенадцати персонам; во-первых, двум судьям генеральным, а с ними десяти персонам, коих десяти ежегодно в полках малороссийских из каждого полку по одному выбирать всем жительствоующим в полках чиновникам и владельцам вообще из бунчуковых товарищей или из старшин полковых, или з настоящих сотников, достойного и добросовестного, права ведающего и владение свое в том полку имеющего, тому выбранному персоне быть в суде Генеральном безотлучно»⁵¹.

Судова реформа торкнулася насамперед козацьких судів. Її наслідком стало значне зменшення апеляційних установ, відокремлення судової влади від адміністративної та повернення до судочинства, що існувало за доби Великого князівства Литовського. Так, в останні десятиліття існування гетьманської держави «Військо Запорозьке» відновили діяльність земські, городські та підкоморські суди⁵². Окрім них, у гетьманській державі діяли цехові, мирові, третейські та ярмаркові суди⁵³.

⁴⁹ Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. Академік НАН України Ю.С. Шемшученко; упорядник та авт. нарису К.А. Вислобоков. Київ, 1997. 548 с. С. VII.

⁵⁰ Чубатий М. Правне становище церкви в Козацькій Державі. *Богословія*. 1925. Т. 3. Ч. 2. С. 193. Цит. за: Рудюк В.С. Судова влада в Україні (X–XVIII ст.): філософсько-історичний аналіз. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2. С. 153.

⁵¹ Цит. за Мельник М.О. Зазнач. твір. С. 137, 138.

⁵² Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 232 с. С. 110.

⁵³ Іванов В.М. Зазнач. твір. С. 264.

В Українській гетьманській державі суб'єктами судового процесу були чоловіки з 18-ти років та жінки з 14-річного віку. Сторонами не могли виступати невільники, позбавлені честі, піддані церковній анафемі. Від імені одружених жінок у суді виступали їхні чоловіки, неодружених – батьки. Лише вдови могли представляти в суді свої інтереси та інтереси своїх дітей.

Суддями виступали козацькі старшини та міщани, які досягли 21-річного віку, але не старші 70 років та які мали певний майновий ценз. Не могли обіймати посаду судді жінки, прокляті церквою та нехрещені. Діяли обмеження й щодо національних меншин: євреї та цигани не могли бути суддями.

На той час існував й інститут адвокатури. Адвокатами могли бути землевласники, які виконували обов'язки захисника на підставі письмового договору з однією зі сторін, що виступали у справі. Щоб бути адвокатом, складали присягу на дотримання кодексу захисника. У разі його порушення закон передбачав застосування кримінального покарання.

В Українській гетьманській державі також існував інститут попереднього слідства, яке проводили у кримінальних справах судові органи чи адміністрація. Їм дозволялось тримати під вартою підозрюваного, а також накладати арешт на його майно.

Судовий процес у козацько-гетьманській державі розпочинався з подання письмової або усної заяви про злочин чи позову у цивільній справі. Процес мав змагальний характер. Обидві сторони в словесному двобої намагалися довести свою правоту, вмотивовуючи свої слова відповідними доказами. Основними різновидами доказів у суді в українсько-гетьманській державі вважалося особисте зізнання однієї зі сторін, публічні та приватні письмові документи, свідчення свідків, присяга, огляд місця події (злочину), речові докази, зізнання під час тортур, висновки експертів (фахівців у різних сферах суспільного життя). Після перевірки наданих доказів суд упродовж трьох днів мав винести вирок. До смертної кари особа засуджувалась тільки після ухвалення вироку гетьманом. Це покарання не застосовувалося до вагітних жінок, неповнолітніх хлопців віком до 16, дівчат – до 13 років. Якщо засудженого до смерті неодружена дівчина обирала собі за чоловіка, він залишався живим.

Страта проводилась публічно, у місцях найбільшого скупчення людей, зазвичай біля ганебного стовпа. Тут виконувалися також калічні покарання: відрізання вуха, носа, ноги, руки, побиття батогами.

Для тримання злочинців існували в'язниці. За перебування у в'язниці з майна арештованого стягувалося мито. В'язня обмежували в рухах: йому одягали на ноги «диби», а на шию чіпляли «гусака» – дві дошки з вирізами для шиї та рук. У залізні кайдани заковували здебільшого політичних злочинців⁵⁴.

Без сумніву можемо стверджувати, що в Українській гетьманській державі судова система та судочинство набули значного розвитку, а козацькі

⁵⁴ Захарченко П.П. Зазнач. твір. С. 153.

та міські судді склали професійний суддівський корпус. Розвиток суддівства здійснювався в контексті еволюції національної системи права, яка впродовж XVII–XVIII ст. йшла в руслі двох тенденцій: збереження самобутності місцевого права, що її намагалася відстояти українська козацька старшина та централізації й уніфікації права, яку старався нав'язати Україні царський уряд.

3. Правоохоронна діяльність у Запорозькій Січі та Гетьманській державі

Початки правоохоронної діяльності на теренах сучасної України можемо віднести до часу створення тут у певних етносів протодержавних об'єднань та перших державних утворень⁵⁵, де звичаї і традиції вже переросли у норми поведінки. Їх беззастережне виконання спочатку забезпечувалось сакралізованою правосвідомістю, табуванням, релігійними імперативами тощо. Згодом ці норми поведінки, забезпечуючи регулювання суспільних відносин, перестають бути вузько етнічними та стають обов'язковими для всього суспільства і трансформуються у право, яке потребує вже централізованої охорони та підтримки подальшого функціонування.

Часи козацтва в історіографії вважаються окремим історичним етапом у розвитку правоохоронної системи в українських землях. Основа правопорядку в утвореній у другій половині XVI ст. Запорозькій Січі становила козацька правова система⁵⁶, яка еволюціонувала з давніх правових норм і зайняла вагому нішу в українському національному правотворенні⁵⁷. Означена еволюція не відокремила на той час козацьку правову систему від релігії, традицій, моралі, що було особливістю правоохоронної системи Січі та її творення, відклало відбиток на подальшому її розвитку. Іншою особливістю козацької правоохоронної системи, як справедливо запевняють дослідники, слід вважати перебування Запорозької Січі в стані постійної загрози з боку численних супротивників – урядових польських військ, татар і турків, що здійснювали напади тощо та необхідністю захисту⁵⁸. Це знайшло свій відбиток у тому, що на Січі правоохоронна система тісно перепліталася з військово-адміністративною владою. Так військовий осавул, окрім безпосередніх обов'язків захищати на прикордонній смузі інтереси війська, поповнювати для нього запаси продовольства на випадок війни, розподіляти хлібне і грошове жалування за наказом кошового отамана, організовувати охорону зимівників і шляхів, також виконував правоохоронні функції: забезпечував громадський порядок на Січі та в усіх землях Запорозьких

⁵⁵ Див.: Щербатюк В.М., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Зазнач. твір.

⁵⁶ Безкровний Є.А. Організаційно-правові засади діяльності органів прокуратури України з розгляду звернень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 – Судоустрій; прокуратура та адвокатура / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2015. 263 с. С. 28.

⁵⁷ Щербатюк В.М., Сокур Ю.В., Орищенко Ю.В. Зазнач. твір. С. 58.

⁵⁸ Єднак В.М. Історичний розвиток реформування системи правоохоронних органів в Україні (з давніх часів до утворення СРСР). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2 (23). Т. 3. С. 5.

Вольностей, слідкував за пристойністю серед козаків. Водночас він же здійснював оперативно-розшукові дії, спрямовані на затримання злочинців, проводив дізнання та попереднє слідство, організовував виконання судових вироків.

Військовий довбиш, відаючи військовими литаврами, за допомогою яких скликав січовиків на козацькі ради та збираючи мито на користь війська і податки при переправах через ріки, водночас доставляв на Січ затриманих злочинців, приковував правопорушників до ганебного стовпа, був присутнім при виконанні судових вироків⁵⁹.

Військовий пушкар, окрім основного обов'язку відати козацьким арсеналом, також наглядав за в'язницею, де перебували запідозрені в злочинах особи та засуджені, які чекали на виконання вироку.

Правоохоронні функції у Січі та на теренах Запорозьких Вольностей виконувала й інша козацька старшина і військові служителі. Це підтверджує пануючу в історіографії думку про те, що тогочасна правоохоронна діяльність не була відділена від адміністративної, яку виконували посадовці на Запорожжі.

За козацької доби правоохоронна функція реалізовувалася у кримінально-процесуальному провадженні, де джерелами доказів були такі: пояснення сторін, показання свідка, призначення «оскарженого», присяга, допити на муках, документи, речові докази. У справах про злочини провадилося досудове слідство, що покладалося, як правило, на осавулів або одного з уповноважених на це суддів. Доказами у справі виступали свідки, предмети, пояснення обвинуваченого. До процесуальних способів збирання доказів належали такі слідчі дії, як огляд місця події, допити потерпілих, обвинувачених. Такі процесуальні дії закріплювалися протоколом і передавалися до суду.

Серед козацтва на досить високому рівні була налагоджена негласна оперативно-розшукова робота, а її існування та механізми реалізації були зумовлені вимогами політичної ситуації. Застосовувались різноманітні методи та способи таємного розшуку, проникнення в стан ворога, опитування, використання інформації, здобутої агентурним шляхом, тощо. Також зазначені механізми почали використовувати під час розшуку правопорушників, особливо коли злочин стосувався державних справ⁶⁰.

До такої діяльності залучались й товмачі (перекладачі): їх нерідко засилали у ворожий табір не лише з метою вивідати інформацію та запобігти окремим діям ворога, а й для викриття ворожих агентів та провокацій на теренах Запорозьких Вольностей. Тобто здобута усіма способами інформація використовувалась не лише у військових, а й правоохоронних цілях. Таку ж ситуацію здебільше ми спостерігаємо й надалі, зокрема в Українській гетьманській державі.

⁵⁹ Іванов В.М. Зазнач. твір. С. 223, 225.

⁶⁰ Історія правоохоронних органів України: підручник... С. 100.

Оперативно-розшукова діяльність мала риси досудового слідства, яке розпочиналось за ініціативи заявника або козацької старшини. Обвинувачений мав давати показання, а у випадку відмови міг піддаватися тортурам та бути ув'язненим. Перш за все це стосувалося кримінальних справ, що торкалися інтересів держави та розслідувалися судовими органами.

Попереднє слідство могло проводитися й самим позивачем або потерпілим. Справа порушувалася безпосередньо в сотенному, міському або полковому суді. Після повідомлення про злочин органу влади, а згодом і суду, відбувалась реєстрація правопорушення та винесення факту на публіку. Якщо підозрювана особа була відома, то потерпілий, зібравши необхідну інформацію шляхом опитування («прослух»), міг організувати так звану «погоню». Опитування проводилося на місці скоєння злочину, також у людних місцях: ярмарках, базарах тощо. Матеріали, що їх зібрав потерпілий, не мали офіційного характеру, але як докази могли бути використані в суді. Такі слідчі дії отримали назву «шлакування». Водночас потерпілий міг доставити до суду злочинця, до якого застосовувались запобіжні заходи – взяття під варту та арешт майна. Важливо, що тогочасне право давало змогу потерпілому зловити правопорушника так би мовити «на гарячому».

До тяжких кримінальних злочинів зараховували фальшивомонетництво, до учасників якого посадові особи та козаки також могли організувати «погоню».

У разі крадіжки речей, якщо потрібно було провести розшук і обшук, санкцію на це давали, наприклад, сільські або городові отамани. Потерпілий разом із понятими проводив «трус села», тобто обшук. За вказівкою сільського отамана цю процедуру могли провести й сільські старшини – осавул і десятник. Для розслідування справи на місцях суд посилав спеціально уповноважених ним осіб, які спільно з місцевими органами проводили слідство.

Розслідування справ про злочини полковників або генеральних старшин належало виключно до компетенції осіб, які також належали до полкової старшини та генеральної старшини. У деяких випадках вони проводили таке слідство спільно з посадовими особами. Розшукавши злочинця, та, виявивши докази вини, його ув'язнювали і доставляли до судового органу⁶¹.

Нижче зупинимось на правоохоронних функціях, які були притаманні посадовцям та державним органам, що були засновані або поширені в Українській гетьманській державі у XVII–XVIII ст. та діяли на її теренах, а в окремих випадках – в українських землях вже й після існування означеної держави. У сучасній українській історіографії спроби здійснити таку роботу

⁶¹ Див.: Чернобаєв С.І. Повноваження слідчого під час досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2020. 226 с. С. 24, 25; Гамбург Л.С. Козацькі суди та порядок розгляду справ у судово-адміністративних органах Гетьманщини. Енциклопедія історії України: у 10 т. Київ, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 427–429.

уже мали місце, що до певної міри проливає світло на цю проблему⁶². Однак вона потребує подальшого розвитку.

Підтримання усталених звичаєм норм правопорядку – частина обов'язків, що, поряд з іншими, входили до повноважень вйта – посадової особи в Україні XIV–XVIII ст. в сільських та міських станових соціальних спільнотах. На Лівобережній, Слобідській Україні та на Галичині в складі Австро-Угорщини вйти, окрім міських громад, очолювали також і сільські.

В означених спільнотах в контексті самоврядних функцій вйт займався водночас й адміністративно-правовими аспектами господарської діяльності. Уже є визнаний науковцями факт, що інститут вйтівства розповсюдився з Німеччини до Польщі та Великого князівства Литовського, а звідти і в українські землі⁶³.

Виборний вйт («староста») очолював громаду і діяв за нормами звичаєвого права або руського права. Наприкінці XV ст. принцип виборності вйта став порушуватися представниками державної влади, а також великими землевласниками, які вдавалися до призначення вйта. Помітним кроком до «одержавлення» інституту вйтівства стало прийняття загальнодержавного нормативного документа королем польським і великим князем литовським Сигизмундом II Августом «Устави на волоки» 1557 р., за яким у великокнязівських маєтках проводилася аграрна реформа.

Надання містам магдебурзького права активізувало інститут вйтівства, який став центральним у системі міського самоврядування з огляду на те, що вйт був ключовою фігурою у місті⁶⁴. Погоджуємось з думкою дослідників, що влада вйтів як очільників магістратів в український містах Речі Посполитої наближалася до абсолютної. Вони були управлінцями, правоохоронцями, головами суду присяжних з карних справ⁶⁵. У підросійських українських містах посада вйта існувала до скасування в них магдебурзького права. Варто відзначити, що в землях Української гетьманської держави кандидатури вйтів затверджував гетьман.

У допомогу вйтові призначалися возні, які виїжджали на місце злочинів і виконували роль так би мовити оперативників. Офіційна посада возного, що замінила давньоукраїнські посади децьких та вижив, була введена другим Литовським статутом (1566 р.) і проіснувала до початку XIX ст. Обирався возний шляхтою. Однак, окрім звичайних возних, існували ще й генеральські (єнерал), яких затверджував король, надаючи їм листи про вознівство. Повноваження возного поширювалися на кілька повітів. Обов'язком возного було вручення «позовів» (повідомлень про виклик до суду), виконання цивільних вироків, введення власників, а також орендарів (посесорів,

⁶² Історія правоохоронних органів України: підручник...

⁶³ Заяць А. Вйти у волинських містах XVI – першої половини XVII століття. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2018, Т. 24/25. С. 369.

⁶⁴ Сас П.М. Вйт. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 1: А–В. Київ: В-во «Наук. думка», 2003. 688 с. URL:<http://www.history.org.ua/?termin=Vijt> (дата звернення: 09.04.2022).

⁶⁵ Історія правоохоронних органів України: підручник... С. 112.

державців) у володіння маєтками, засвідчення різних злочинів тощо. За неправдиві свідчення передбачалось суворі міри покарання возного, аж до смертного вироку включно. Тому під час виконання своїх функцій возний повинен був мати двох свідків шляхетського стану «для підпору визнання и свідцтва свого»⁶⁶.

Для суто поліційного призначення наприкінці 1660-х років були створені загони найманих сердюків. Перші такі загони з'явилися ще за гетьманства І. Виговського. Їм довіряли боротьбу із заворушеннями та затримувати селян-утікачів. Однак сердюки також вартували на перевозах та біля артилерії, були особистими охоронцями гетьмана тощо.

Сердюків набирали з числа бажаючих вихідців Правобережної України – українських селян і міщан, а також з іноземців – волохів, сербів, хорватів, німців, поляків. Заборонялося приймати до сердюцьких полків селян, які втекли від державців, осілих лівобережних посполитів – тяглих селян та реєстрових козаків. Для того, щоб потрапити до реєстру сердюцького полку, кандидат мав пройти випробування «молодиком»⁶⁷.

Сердюцькі полки були на повному забезпеченні в гетьманському правлінні, а полчани отримували повне продовольче та амуніційне утримання. Для виплати грошей сердюкам 1678 р. гетьман Іван Самойлович увів оренди на шинки, винокуріння і торгівлю горілкою. Згадуються полки в Гадяцькому договорі 1658 р., Глухівських статтях 1669 р., Конотопських статтях 1672 р. та інших документах.

До кінця XVII ст. сердюцькі полки перетворилися на частини регулярної армії із широкими військово-політичними функціями. Брали участь у далеких та близьких походах, водночас охороняли гетьманську резиденцію і генеральну артилерію, прикордонні митниці. Основу особистого озброєння воїнів сердюцьких полків, як і реєстрових козаків, становила вогнепальна зброя – рушниця і пістоль. Застосовувалася й холодна зброя – шабля, шпага, кий тощо. Гетьманська охорона – полк сердюків і рота жолдаків – мали однотипний одяг: білі (габові) свити, сині шаровари, сіру смушеву шапку із синім або червоним шликом.

Внутрішня структура сердюцьких полків була подібна до реєстрових, тобто вони поділялися на сотні й курені (десятки) на чолі із сотниками та курінними. Очолював полк призначений гетьманом полковник, який при цьому одержував клейноди – бунчук, пернач, прапор, печатку. До полкової старшини входили осавул, обозний, писар. Як у реєстрових, так і в найманих полках були цирульники, музиканти, до складу яких входили: барабанщики, літавристи, «скрипники», сурмачі. На відміну від реєстрових козаків,

⁶⁶ Ворончук І.О. Возний. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. Т. 1: А–В. Київ: В-во «Наук. думка», 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Voznyj> (дата звернення: 19.04.2022).

⁶⁷ Бутич І.Л. Сердюки. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 9. Прил – С. Київ: В-во «Наук. думка», 2012. С. 541.

сердюки не мали постійної території дислокації. Жили полчани на квартирах у міщан, селян, а часом – і в козаків, хоч останні й були увільнені від постоїв.

Керував сердюцькими полками безпосередньо гетьман, і тільки перед ним вони звітували про виконання того чи іншого завдання. Відомо, що у 1671 р. у проросійського гетьмана Дем'яна Многогрішного числилось п'ять полків, 500 сердюків – у пропольського гетьмана Михайла Ханенка, 1687 р. чотири полки (по 400–700 осіб) існували за Івана Мазепи⁶⁸. Деякі полки через якийсь час припиняли своє існування, а потім відновлювалися знову. Ліквідовані за царським указом від 4 липня 1726 р.

Подібні пішим сердюцьким полкам були кінні полки з найманців – компанійські полки, що становили 20–30 % усього найманого гетьманського війська і становили собою найбільш мобільну його частину. Створення першого такого полку обумовив з Москвою в угоді 1669 р. гетьман Дем'ян Многогрішний. Компанійці мали боротися з анархією і бандитизмом: «Мужики, будники, винокури, залишивши свої землеробські роботи, називаються козаками, і від того чиняться великі біди й розорення, чиниться також безчестя й справжнім козакам... А коли буде від кого хитання та зрада, то йому, полковникові, тих свавільних гамувати»⁶⁹.

Комплектувалися компанійські полки з числа особисто вільних осіб, на умовах усної угоди з полковником чи сотником. Кожен із полків іменувався за прізвищем його полковника. Структурно були подібними до городових полків, як правило, складалися від трьох до п'яти сотень. Кожна сотня налічувала 100–120 осіб, сотні поділялися на курені. Як сердюки, компанійці також підлягали особисто гетьману й утримувалися з гетьманської скарбниці.

Від 1709 р. наймані полки потрапляють під контроль російського уряду, а 1726 р. за указом імператриці Катерини I були реформовані. Компанійські полки перетворено на придворну гетьманську гвардію, а 1775 р. вони були переформовані в полки легкої кінноти російської армії⁷⁰.

З часом особисту сторожу з найманих сердюків гетьман Іван Мазепа виділив в окремий підрозділ – жолдацьку роту, призначену винятково для захисту голови держави та уряду. Для поселення жолдацьких родин виділили чималу ділянку землі, на якій згодом виникло село Жолдаки⁷¹ (нині село Конотопського району Сумської області).

Після смерті гетьмана Івана Скоропадського і заснування Малоросійської колегії російські адміністратори заявили, що жолдакам тепер «во услужне быть не у кого», тому жалування їм сплачувати не будуть. Гетьманська варта змушена була сторожити різноманітні установи. Відродження жолдацької служби в колишніх формах відбулося за гетьмана

⁶⁸ Історія правоохоронних органів України: підручник... С. 113.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Станіславський В.В. Компанійські полки. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 4: Ка–Ком. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. С. 489.

⁷¹ Панащенко В.В. Охотницькі полки. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 7: Мі–О. Київ: В-во «Наукова думка», 2010. С. 707–708.

Д. Апостола. Однак у 1765 р. в результаті адміністративної реформи 1764–1765 рр, спрямованої на ліквідацію автономії Української гетьманської держави, гетьманські тілоохоронці були включені до складу російської армії звичайними мушкетерами⁷².

Відома служба правопорядку XV–XVIII ст. у місті Львів. Рядовими її службовцями були ціпаки⁷³. Саме їх загін і підтримував порядок у місті⁷⁴. Зокрема, ціпаки стежили за порядком на вулицях, виконували роль почесної варті, примушували до покори мешканців сіл, що належали місту, арештовували злочинців і підозрюваних. Ціпаками керував начальник міської сторожі, або нічний бургомістр. У нього були ключі від міських брам і хвірток. Начальника міської сторожі призначав магістрат, і лише перед магістратом ціпаки та нічний бургомістр несли відповідальність за свої дії.

Стати ціпаком можна було лише тоді, як звільняв місце хтось із попередників. Померлих охоронців магістрат ховав своїм коштом, а їхні сім'ї отримували невелику грошову допомогу. Нового кандидата мали рекомендувати ціпаки-ветерани. Після перевірки він складав присягу.

На озброєнні у ціпаків був окутий залізом шипований ціп, а наприкінці XVI ст. в додачу вони одержали короткі кавалерійські рушниці.

Як засвідчують наукові дослідження та архівні матеріали⁷⁵, ціпаки одягали довгі блакитні каптани, інколи – панцирі. На голові носили ведмежі шапки з бляшаним гербом Львова.

27 листопада 1785 р. австрійська влада встановила штатний розклад нової поліції Львова⁷⁶. З призначенням директора львівської поліції міську сторожу було скасовано, а озброєння – окуті залізом ціпи, здали до музею. У такий спосіб австрійська влада ліквідувала одну з найважливіших ланок міського самоврядування – право самостійно призначати правоохоронців. Але були у такій організації й переваги. Часто міські райці використовували ціпаків у власних цілях, зокрема для вирішення комерційних суперечок. Були приклади самодурства і з боку самих ціпаків. Тому їх не надто любили у Львові. Крім того, міська сторожа діяла винятково у межах міста та приміських сіл, які належали⁷⁷.

⁷² Історія правоохоронних органів України: підручник... Там само.

⁷³ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI – початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с. С. 206.

⁷⁴ Звід пам'яток історії та культури України. Місто Львів. Т. 1. С. 67. URL:<http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv/ZvidLviv.pdf> (дата звернення: 24.04.2022).

⁷⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ). – Ф. 9, оп. 1, спр. 155, арк. 1498 зв.; Львівські охоронці правопорядку («ціпаки»). 1670 р. URL:<https://old.archives.gov.ua/Sections/Avtografy/R-11.php?8> (дата звернення: 25.04.2022).

⁷⁶ Карюк С. Ціпаки з народом! Вітайте правоохоронців часів Гетьманщини. URL:<https://was.media/uk/2017-12-20-pravoohorontsi-getmanshiny/> (дата звернення: 29.04.2022).

⁷⁷ Охріменко Ю. Львівська поліція – одна з найдавніших у світі. *Міст. Тиждень для українців усього світу*. 2015, 29 жовтня. URL:<https://meest-online.com/history/as-it-was/lvivska-politsiya-odna-z-najdavnishyh-u-sviti/> (дата звернення: 24.04.2022).

Служба у ціпаків була тяжка. Ночувати їм часом доводилося в холодних підвалах ратуші. Страждати заради правопорядку патрульні не бажали. Якщо у ціпаків взимку закінчувалися дрова, вони розходилися по домівках. Тюрма і все місто лишалися без нагляду⁷⁸.

Отже, на добу козацтва припадає окремий історичний етап у розвитку правоохоронної системи України. Динаміка тогочасної правоохоронної діяльності має свої специфічні особливості, зумовлені непростими геополітичними обставинами, ходом історичного розвитку українських земель, специфікою українського державотворення та ментальністю українського права. Основу правопорядку в Запорозькій Січі, а згодом й Української гетьманської держави, становила козацька правова система, яка еволюціонувала з давніх правових норм та зайняла вагому нішу в українському національному державо- і правотворенні.

⁷⁸ Карюк С. Зазнач. твір. Там само.

Курас Д.І.,
кандидат історичних наук;
Шкуратенко О.В.,
кандидат юридичних наук

**Лекція 4. Судові і правоохоронні органи на території України
у складі Російської, Австрійської та Австро-Угорської імперій
кінця XVIII – початку XX століть**

1. Імплементация судових і правоохоронних структур Української гетьманської держави у правову систему Російської імперії (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.).
2. Судова реформа в Російській імперії 1864 р. та особливості її проведення в Україні.
3. Розвиток системи правоохоронних органів в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століть.
4. Характерні риси судової і правоохоронної систем в українських землях Австрійської та Австро-Угорської імперій.

1. Імплементация судових і правоохоронних структур Української гетьманської держави у правову систему Російської імперії (кінець XVIII ст. – початок XIX ст.)

Для кращого розуміння сутності проблеми її варто розділити на дві складові. З одного боку, важливим є розгляд самого процесу інкорпорації, особливо його завершального етапу. З іншого боку, необхідно чітко бачити основні елементи системи державного ладу Російської імперії, до складу якої були насильно інкорпоровані залишки завойованої Української гетьманської держави.

Сам по собі процес остаточної інкорпорації українських земель до складу імперії загарбників є достатньо дослідженим як у вітчизняній, так і закордонній історіографії. Принциповим кроком у завершенні ліквідації залишків української державності було знищення указом імператриці від 21 (10) листопада 1764 р. посади гетьмана й передача всіх функцій вищого державного управління до рук Малоросійської колегії. «Колегія мала складатися із 4-х російських чиновників і 4-х українських старшин. Крім того, паралельно з нею мав діяти інститут малоросійського генерал-губернатора, на якого одночасно покладались обов'язки і «головного малоросійського командира», і президента Малоросійської колегії. За указом імператриці, цю вкрай важливу посаду обійняв один із найталановитіших російських адміністраторів катерининської доби – граф П. Румянцев. В Україні П. Румянцев провів наступних 25 років життя, успішно виконавши покладене на нього імператрицею завдання. В

основу своєї політики генерал-губернатор поклав наказ Катерини II: «Дбати про те, щоби викоренити серед українців "розпусну думку" про себе, як про народ, "від росіян цілком відмінний". Це мало здійснюватися поступово й обережно, щоб не спровокувати невдоволення місцевої шляхти, проте водночас послідовно і наполегливо»¹.

У цих процесах спочатку на чільне місце було поставлено навіть не прагнення руйнації політичної та адміністративної системи Гетьманщини (хоча це питання і розглядалося як перспективне). Російська адміністрація перебирала на себе всі важелі державного управління, включаючи, безумовно, судові інституції та виконання правоохоронних функцій. Власне, Генеральний військовий суд гетьманської держави був усунутий від виконання своїх функцій, коли з 1765 р. Малоросійська колегія закріпила за собою повноваження вищої апеляційної інстанції, а з 1767 р., Генеральний суд взагалі було реорганізовано у департамент усе тієї ж Малоросійської колегії.

Процес ліквідації органів влади Української гетьманської держави включив фактичне поглинання структурами Малоросійської колегії Генеральної військової канцелярії. Протягом 1767–1768 рр. так само на департаменти колегії були перетворені Генеральна лічильна комісія, Канцелярія малоросійського скаргу, а також Канцелярія генеральної артилерії. У контексті цих процесів відбувалося переведення всього діловодства (у тому числі й судового) на російські стандарти. Окремо необхідно наголосити на ліквідації одного з наріжних каменів демократичного устрою української державності як принцип виборності всіх старшинських посад. Російські загарбники замінили його на притаманний їм деспотичний принцип прямого призначення або особисто імператором, або його представником (у залежності від рівня заміщуваної посади)².

Прямий і безпосередній вплив як на судоустрій, так і на здійснення правоохоронних функцій місцевою ланкою влади мали зміни, які були внесені до адміністративно-територіального устрою українських земель. Так з 1779 р. на територію України поширюється дія імперського закону «Учреждения для управления губерний Всероссийской империи». Відповідно до нього передбачалася ліквідація козацького полково-сотенного устрою, а натомість створення трьох уже не українських, а малоросійських намісництв: Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського. У свою чергу намісництва поділялися на менші адміністративні одиниці – повіти. Пізніше адміністративно-територіальна система була остаточно приведена до загальноімперських стандартів, тобто: генерал-губернаторство – губернія – повіт. Генерал-

¹ Галушко К.Ю. Політичні процеси у Гетьманщині та на Запорозжжі у 1725–1783. Інкorporація козацьких автономій до складу Російської імперії. *Енциклопедія історії України*. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. «Україна–українці». Київ: В-во «Наук. думка», 2019. С. 169.

² Там само.

губернатор і губернатор як посадові особи представляли монарха на губернському рівні й мали у своїх руках надзвичайну виконавчу владу. Віце-губернатор, прокурор, інспектор, скарбник і директор господарства керували губернськими управліннями. За громадський порядок на губернському рівні відповідав комітет у складі губернатора і двох його радників³.

Як уже зазначалося, ці зміни прямо вплинули і на організацію системи судоустрою. На початковому етапі змін у державному ладі українських земель повноваження гродських, земських та підкоморських судів були гуртом передані до повітових судів. Достатньо логічну для того часу схему розподілу юрисдикції та повноважень судових інстанцій було зруйновано, що призвело до безпорадності повітових судів перед масивом справ і необхідності подальших судових реформ.

У контексті імперських перетворень на українських землях обов'язково необхідно згадати і про політику зросійщення української старшини та її трансформації на російське дворянство. Цей аспект був принципово важливим, так як саме асимільованій аристократії (під наглядом російських чиновників) імперська влада довіряла впровадження російських інтересів в усіх сферах суспільного життя. Ключовим документом стала «Жалувана грамота дворянству» 1785 р. Окрім широкого переліку привілеїв, дворянство виводилося з-під юрисдикції загальних судів і підпадало під юрисдикцію спеціальних станових судових установ.

Розглядаючи питання державного ладу Російської імперії, необхідно враховувати той факт, що протягом періоду кінця XVIII – початку XIX століть у системі управління державою відбувалася низка видозмін.

За формою правління Російська імперія аж до початку XX ст. була законсервована у межах абсолютної монархії. Унітарна за формою державного устрою, з авторитарним, а інколи і деспотичним політичним режимом, ця держава стала втіленням справжнього анахронізму на теренах Європи.

Центральні органи влади були побудовані за складною схемою, яка часто допускала дублювання та невизначеність повноважень органів влади та посадових осіб. Імператор – монарх із спадковою владою і необмеженими повноваженнями. При імператорі діяла Державна рада – дорадчий орган із правом законодавчої ініціативи та нечітко прописаними функціями. У різний час до її складу входило від 40 до 80 осіб, які призначалися особисто імператором. Наступним за впливом органом державного управління була Його Імператорської Величності канцелярія, яка складалася з трьох відділень. Перше здійснювало контроль за діяльністю міністерств; друге виконувало функцію упорядкування законодавства і також мало право законодавчої ініціативи; третє – це по факту політична поліція, силовою структурою якої був корпус

³ Див.: Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.

жандармів. Кабінет Міністрів (з 1811 р. – Рада Міністрів) очолював систему центрального галузевого управління – міністерства. Сенат виступав вищою судовою установою, а Синод здійснював вище управління церквою, яка у Російській імперії мала статус державної релігії⁴.

Варто звернути увагу і на те, що з утвердженням нової системи державного ладу в українських землях, російська влада приділяє велике значення розбудові власної судової та правоохоронної системи, що було суттєвою складовою місцевої ланки управління. На зазначену проблему звернула увагу І. Петrenchенко: «До числа губернських адміністративних установ відносилися намісницьке (губернське) правління, казенна палата, приказ громадської опіки та канцелярія губернського землеміра. Судовими установами губернського рівня буди дві палати цивільного і кримінального суду, три станових суди другої інстанції (верхній земський суд, губернський магістрат і верхня розправа) та совісний суд. Повітові адміністративні установи були представлені нижнім земським судом, повітовим казначейством, а також посадовцями: повітовим предводителем дворянства, капітаном-ісправником, землеміром і лікарем. Судові установи повітового рівня представляли суди першої інстанції. Ними були повітовий суд, дворянська опіка і нижня розправа. Міську адміністрацію очолював городничий або комендант, а судочинство над міщанами вершили городовий магістрат, городовий сирітський суд, ратуша у посадах і словесні суди у частинах міста. Фундаментом провінційної реформи мала стати чітка і розвинута система громадського порядку та судочинства. Відтак у новому адміністративно-територіальному апараті на всіх рівнях кількісно переважали судові установи»⁵. Погоджуючись з точкою зору авторки, разом з цим доцільним вбачається вказати й на те, що на сьогоднішній день відсутні документальні підтвердження різкого зростання криміногенної ситуації на території України на межі XVIII–XIX ст. Висновок напрошується один : основною метою російської влади було забезпечення лояльності і покори українського населення, що і забезпечувалося розгалуженою мережею імперських судових та правоохоронних установ.

У контексті розуміння основ державної служби в Російській імперії, її ідеологічних та правових підвалин, дуже корисними є дослідження М.В. Бармака. Окрім надання широкого документального підґрунтя, автор пропонує й цікавий аналітичний матеріал щодо висвітлення ролі державних службовців у здійсненні політики російського самодержавства, у тому числі в окраїнних регіонах імперії. «Особливістю російської державної служби на українських землях стала повна ліквідація паростків громадянського

⁴ Ухач В.З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). Тернопіль: Вектор, 2011. 378 с. С. 149–150.

⁵ Петrenchенко І. Адміністративно-територіальні перетворення останньої чверті XVIII – початку XIX ст. на теренах Північного Лівобережжя. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5 (125). С. 70.

суспільства та традицій міського самоуправління. В умовах насильного об'єднання величезних євроазіатських просторів жорстка влада, сконцентрована в одних самодержавних руках, була, напевне, на той час єдино правильною, ефективною і раціональною з погляду інтересів імперії. Але щодо еволюції української державності, то перебування у складі Російської імперії значно загальмувало формування інститутів громадянського суспільства, перервало розвиток демократичних традицій у державному будівництві українського народу, що яскраво видно у наш час»⁶.

2. Судова реформа в Російській імперії 1864 року та особливості її проведення в Україні

На початку XIX ст. українські землі у складі Російської імперії пережили декілька адміністративно-територіальних реформ, що прямо і безпосередньо торкнулося як місцевої ланки управління, так і судових та правоохоронних органів. Так після приходу до влади імператора Павла I, дуже швидко був виданий указ від 30 листопада 1796 р «О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правилам и прежним порядкам». Зазначеним указом була створена Малоросійська губернія, в межах якої фактично була відтворена історична територія Лівобережної Гетьманщини. Губернію було поділено на 20 повітів і суттєво спрощено систему управління. Це торкнулося й судоустрою. Згідно того ж указу на території Малоросійської губернії було створено Генеральний суд, члени якого обиралися українськими дворянами, а в повітах – земські (для цивільних справ) і підкоморські (по межових справах) суди⁷. Проте прагнення Павла I йти всупереч реформам його матері призвело у судовій сфері України до катастрофічних наслідків – суттєве зменшення судових установ спричинило до накопичення тисяч нерозглянутих справ і суттєвого зниження й так невисокої якості роботи суддів.

Хоча деякі наслідки діяльності Павла I в цілому і виявилися позитивними для українського населення, протрималася вони недовго. Після приходу до влади Олександра I його контрреформи торкнулися й українських територій. Лівобережна Україна була поділена на дві губернії – Чернігівську та Полтавську. Система управління та суду поверталася в цілому до загальноімперських стандартів.

На Правобережній Україні весь час після приєднання до Російської імперії існувала відмінна система судоустрою, яка багато в чому була спадком Речі Посполитої. Вищою судовою інстанцією на цих територіях був Головний суд, який складався з двох департаментів – цивільних і кримінальних справ, який представляв апеляційну інстанцію для судів. Судами першої інстанції з

⁶ Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.). Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с. С. 9.

⁷ Петrenchенко І. Зазнач. твір. С. 73.

розгляду земельних справ були підкоморські суди, а становими судами також першої інстанції виступали повітові суди. Шляхетські суди обиралися повітовим дворянством, також існували окремі суди для селян. Зберігалися міські станові суди. Магістратські – для великих міст і ратушні для невеликих містечок. Ці суди розглядали цивільні й незначні кримінальні справи мешканців свого міста. Апеляційною інстанцією для всіх судів на території Правобережної України виступав Головний суд. Його рішення могли бути оскаржені у найвищій судовій інстанції імперії – Сенаті⁸.

Треба зазначити, що наведені відмінності в судоустрої Правобережної та Лівобережної України у складі Російської імперії проіснували до початку 30-х років XIX ст., коли була проведена остаточна уніфікація всіх судових установ і встановлена загальноімперська система. Вона включала__ суди першої інстанції: для дворян – повітові, для міщан – магістратські, для селян – нижня розправа. Судами другої інстанції (апеляційними і ревізійними) були губернські кримінальні та цивільні палати. Також у кожній губернії існував совісний суд, до чиеї юрисдикції належали кримінальні справи малолітніх, божевільних та інших частково дієздатних осіб. З 1808 р. функціонують комерційні суди. Варто також відмітити, що до 1861 р. продовжував існувати такий феодальний пережиток як вотчинний суд, коли поміщики могли самі судити своїх селян за незначні правопорушення⁹.

Проте уніфікація системи судочинства усіх українських губерній із загальноімперською судовою системою виявилася достатньо довгим процесом і завершилася тільки у 1840–1842 рр., коли на територію України було поширено всі норми загальноімперського процесуального, цивільного і кримінального права¹⁰.

Не дивлячись на тенденцію до кодифікації та уніфікації законодавства Російської імперії, що мало своє втілення у підготовці та виданні у 1832–1833 рр. «Зводу законів Російської імперії», система судочинства все ще спиралася на застарілі норми XVII–XVIII ст. Поступове удосконалення «Зводу законів» у виданнях 1842 та 1857 років усі проблеми не вирішили, так як їхнє коріння лежало скоріше не у законодавчій, а у політичній сфері. Необхідно виділити такі основні проблеми системи судоустрою та судочинства: змішаність судової та адміністративної влади, множинність і становість судових органів, складність і заплутаність процесуальних вимог. Окремими проблемами були хабарництво та судова тяганина, викоренити які влада виявилася абсолютно неспроможна. Разом із цим середньовічні форми судочинства перекреслювали будь-які спроби змінити законодавчу базу. Як приклади можна навести:

⁸ Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посіб. Київ: Кондор, 2018. 772 с. С. 253.

⁹ Історія держави і права України: Підручник. У 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Т. 1. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. 380 с. С. 273

¹⁰ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 255.

інквізиційний характер судочинства; закритість (утаємниченість) досудового слідства та судового процесу; безпосереднє прийняття судом доказів, одержаних під час слідства; фактична відсутність захисту; визнання обвинуваченим провини як найкращий доказ та інше.

Розуміючи масштаби проблеми у системі судустрою та судочинства імперії, вже з кінця 50-х років почалися спроби реформувати цю сферу. У результаті довгої роботи по підготовці реформи у 1862 р. при Державній канцелярії (діловодний підрозділ Державної ради) була створена особлива комісія під головуванням державного секретаря В.П. Буткова, до складу якої увійшли представники Державної канцелярії, департаментів Держради, міністерств юстиції та внутрішніх справ і губерньської юстиції. Ці питання розглянуті у багатьох наукових працях, наприклад в роботі І.М. Скуратович, де автор зазначає: «Комісія поділилася на 3 відділи: судустрою, кримінального судочинства і цивільного судочинства. У небачено короткий термін (11 місяців) були укладені проекти судових статутів і пояснювальні записки до них, які і в ХХ столітті вважалися неперевершеними зразками законодавчої творчості. Восени 1863 року комісія завершила свою роботу, а в грудні 1863 року проекти судових статутів разом із численними зауваженнями були передані для обговорення в Державну раду. Обговорення йшло успішно, цьому значною мірою сприяла ретельна розробка всіх питань судової реформи, зокрема, інституту присяжних засідателів. Укладачі судових статутів виходили з того, що «суд присяжних тільки тоді може діяти благотворно, коли він спирається на кримінальне судочинство, що гармонізує з сутністю і потребами цієї установи». Розгляд судових статутів Державна рада завершила 02.10.1864 року. Вже 20 листопада 4 статuti були затверджені імператором й опубліковані за його наказом для загального відома»¹¹.

Унаслідок реформи було введено нові принципи судустрою та судочинства. По-перше, юстиція у Російській імперії поділялася тепер на мирову (мирові суди та з'їзди мирових суддів) й загальну (окружні суди та судові палати), при чому кожна з них мала свою особливу організацію та сферу дії. По-друге, для обох складових системи судустрою зберігалася єдина касаційна інстанція, якою виступав Державний Сенат. По-третє, запроваджувався принцип незалежності суддів. Відповідно до Статутів судова влада відокремлювалася від законодавчої та виконавчої. По-четверте, згідно з умовами реформи встановлювалась єдина підсудність усіх станів у кримінальних та цивільних справах. По-п'яте, проголошувалася рівність усіх перед законом. По-шосте, змінювалися й принципи судового процесу: гласність, змагальність, усність. По-сьоме, започатковувався інститут адвокатури, який

¹¹ Скуратович І.М. Значення підготовчого етапу у прийнятті судової реформи 1864 р. *Форум права*. 2014. № 3. С. 349.

поділявся на дві категорії: присяжних повірених і приватних повірених (з 1874 р.)¹².

Мирові суди (назва виходить з основної мети їхньої діяльності – примирення сторін) мали дві інстанції. Першою виступав дільничний мировий суддя, юрисдикція якого обмежувалася дільницею, до якої входило декілька волостей. Як правило, у повіті формувалося декілька таких дільниць. Також існувала посада почесного мирового судді, за яким не закріплювалася дільниця, але він користувався усіма правами мирового судді. Другою інстанцією виступав повітовий з'їзд мирових суддів, який виконував функцію апеляційної інстанції для справ, що розглядалися дільничними мировими суддями. Загалом під юрисдикцію мирового суду підпадали цивільні справи з позовом на суму до 500 рублів, а також кримінальні з підсудністю по злочинах і проступках із санкцією до 300 рублів штрафу, трьох місяців арешту або до трьох років тюрми¹³.

Однак впровадження інституту мирової юстиції в українських землях мало розбіжності у термінах. У Харківській та частині Катеринославської губерній мирові суди було введено у 1867 р., а у 1869 р. – на всій території Катеринославської, в Полтавській, Таврійській, Херсонській і Чернігівській губерніях. І нарешті, у 1871 р. мирові суди з'явилися у Київській, Волинській і Подільській губерніях. Порядок формування мирових судів у лівобережних та правобережних українських губерніях був різним: стосовно Лівобережжя діяли основні положення Судових статутів 1864 р., і мирові судді тут обирались земськими повітовими зборами, на Правобережжі як судді, так і голови з'їздів мирових суддів призначалися від урядів. Причиною стало нещодавнє польське повстання і бажання царського уряду зберегти за собою контроль над реформованими судовими органами¹⁴.

Однак проведення низки контрреформ наприкінці XIX ст. торкнулося і сфери мирових судів. Відповідно до Закону від 12 липня 1889 р. мирові суди були ліквідовані майже на всій території Російської імперії, а їхні справи були передані до земських начальників, міських суддів та повітового члена окружного суду. Збереглися мирові суди тільки у великих містах (Санкт-Петербурзі, Москві, Одесі та декількох інших), а також у Київській, Волинській та Подільській губерніях.

Суди загальної юстиції були представлені окружними судами, які виступали першою інстанцією в цивільних і кримінальних справах, які виходили за межі юрисдикції мирових судів і діяли у межах декількох повітів. На території України було створено 25 окружних судів. Судові палати в системі

¹² Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. Усенка І.Б. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2014. 506 с. С. 208–209.

¹³ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 255–256.

¹⁴ Павелко В.О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 46. С. 441.

загальної юстиції були судами першої інстанції у справах з державними і посадовими злочинами, а також органами досудового управління. Також вони виступали апеляційними інстанціями для окружних судів, якщо вирок виносився без участі присяжних. Судові палати створювалися по одній на декілька губерній. На території України було створено три судові палати: Одеська, Харківська, Полтавська. Однак необхідно звернути увагу і на той факт, що поділ на судові округи свідомо не збігався з адміністративно-територіальним. На думку авторів реформи, цей момент мав слугувати додатковим фактором незалежності судової влади від виконавчої. Загальні суди були підвідомчі Міністерству юстиції, а єдиною касаційною інстанцією був касаційний департамент Сенату¹⁵.

Важливою рисою буржуазно-демократичного характеру судової реформи було запровадження інституту присяжних засідателів. Суд присяжних як принципово новий інститут судової системи в Російській імперії другої половини XIX ст. завжди викликав до себе неабиякий інтерес дослідників в історико-правовій сфері. «Важливою ланкою окружних судів був суд присяжних, який вирішував найбільш важливі кримінальні справи. Запозичивши європейський досвід, зокрема норми процесуального законодавства Женеви та Сардинського королівства, реформа 1864 р. започаткувала формування палати присяжних-засідателів у кількості 12 чоловік. Кандидатури присяжних затверджувалися земськими та міськими управами за погодженням губернатора чи градоначальника і заносилися до відповідного реєстру. Позитивною рисою суду присяжних була його аполітичність. Стосовно майнового, вікового та гендерного цензу, то присяжними могли бути чоловіки віком від 25 до 70 років, які певний час проживали в одній місцевості та сплачували податки в державну казну. Автоматично до числа присяжних зараховували усіх чиновників із V до XIV рангу. Останнє, на нашу думку, не сприяло утворенню демократизму й аполітичності судової системи, про що стверджував О. Козинець. Натомість позитивом можна вважати визначення чіткого переліку осіб, які не могли бути присяжними: держчиновників перших IV рангів (прокурорів, працівників суду, поліції, військовослужбовців, вчителів), а також людей, що перебували під слідством, й осіб, котрі мали низку фізіологічних чи психологічних відхилень. Не мали права бути присяжними також представники духовенства, що також можна вважати позитивною практикою з морального погляду»¹⁶. Також варто звернути увагу і на те, що рішення, які приймалися судом присяжних, не підлягали апеляції та могли бути оскаржені тільки в касаційному порядку до Сенату.

¹⁵ Таваркіладзе О.М. Створення Одеської судової палати як основний елемент судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Т. 31 (70), № 3. 2020. С. 21.

¹⁶ Биркович О. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. С. 165.

Введення суду присяжних в українських землях відбувалося також поетапно. Найперше, в 1867 р. він був втілений у практику Харківського, Сумського та Ізюмського окружних судів. Найпізніше, в 1880 р. суд присяжних отримав практичне застосування на теренах Правобережної України – в Київському, Уманському, Кам'янець-Подільському, Житомирському та Луцькому окружних судах. На Правобережній Україні у 1880–1890-ті роки влада не лише звужувала компетенцію суду присяжних, а й прагнула максимально усунути його від вирішення кримінальних справ. Проте суд присяжних у Російській імперії проіснував до Жовтневої революції 1917 р.¹⁷

Окрему увагу варто звернути на реорганізацію прокуратури та новий погляд на основні принципи й напрямків її діяльності. З одного боку, прокурорський нагляд здійснюється виключно у межах судочинства і повністю регулюється відповідними законодавчими актами. З іншого – прокурор ставав посадовою особою, яка фактично керувала попереднім слідством та підтримувала державне обвинувачення в суді. Дослідженню місця і ролі прокуратури у пореформеній судовій системі доклав зусиль В.В. Сухонос. Автор не лише розглянув структурні аспекти судової реформи, але й приділив багато уваги аналізу та оцінці напрямків діяльності прокуратури після впровадження зазначеної реформи у життя: «Стаття 124 третього розділу Статуту кримінального судочинства установлювала: “Прокурорский надзор вверяется обер-прокурорам, прокурорам и их товарищам под высшим наблюдением министра юстиции как Генералпрокурора”. Прокурори затверджувалися в усіх судових палатах і окружних судах. Посада обер-прокурора вводилася в касаційних департаментах і загальних зборах Урядового Сенату. Статут кримінального судочинства встановлював, що прокурори та їх товариші попереднього слідства самі не проводять, але дають свої пропозиції судовим слідчим та здійснюють нагляд за проведенням слідства. Прокурори фактично керували дізнанням. “По производству дознания о преступных деяниях полицейские чины состоят в непосредственной зависимости от прокуроров и их товарищей”. Усі матеріали попереднього слідства направлялися у прокуратуру. Прокурор повинен був їх розглянути і визначити: чи підлягає вирішенню прокуратурою зазначена справа; чи є підстави для притягнення обвинуваченого до суду, слідство по справі необхідно зупинити або призупинити; чи проведено слідство у повному обсязі. Якщо прокурор вважав, що обвинуваченого слід притягнути до суду, свій висновок про це він складав у формі обвинувального акта»¹⁸.

Важливою складовою судової реформи стало запровадження на теренах російської імперії адвокатури під найменуванням «повірених». Згідно з

¹⁷ Судова влада в Україні... С. 216, 218.

¹⁸ Сухонос В.В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р. Суми: Університетська книга. 2012. 104 с. С. 33.

Судовим уставом 1864 р. інститут присяжних повірених засновувався при окружних судах та судових палатах, але вони не знаходилися на державній службі. Набуття статусу присяжного повіреного відбувалося через виконання кандидатом цілої низки вимог (освітній ценз, стаж роботи та інше), а також після рішення ради присяжних повірених при судовій палаті. Набувши статусу присяжного повіреного, юрист отримував право брати на себе представництво в цивільних і захист у кримінальних справах. Законом від 25 травня 1874 р. було засновано інститут приватних повірених. За умови складання іспиту в окружному суді або судовій палаті вони отримували свідоцтво на право ведення судових справ. Відмінністю у праві на адвокатську діяльність приватних повірених було те, що вони могли виступати лише в тих судах, до яких вони були приписані (ці ж суди були зобов'язані здійснювати контроль за їхньою діяльністю). Також їхня практика обмежувалася трьома цивільними справами на рік, але не була обмежена кількістю кримінальних справ¹⁹.

Абсолютним пережитком доби Середньовіччя залишилися станові волосні суди, які створювалися після ліквідації вотчинного поміщицького суду відповідно до селянської реформи 1861 р. Під юрисдикцію цих судових інстанцій підпадали виключно селяни, діяли вони у межах волості, а їхні присуди вважалися остаточними і виконувалися сільськими старостами. Важливим моментом у діяльності волосних судів було те, що вони у своїй практиці фактично не застосовували норми чинного законодавства, а керувалися звичаєвим правом.

Окрему ланку російської судової системи становили духовні суди Руської Православної церкви у складі двох інстанцій – єпархіального суду, де розглядалася більшість справ, і суду Святішого Синоду, який розглядав апеляції та окремі скарги на рішення єпархіального суду, а також скарги на єпископів.

Підсумовуючи це питання, варто наголосити на тому, що не дивлячись на деякі недоліки, судова реформа 1864 р. була однією з найбільш послідовних з усієї низки реформ другої половини XIX ст. у Російській імперії. Разом з тим, що судова реформа докорінно змінила систему судоустрою та судочинства в імперії, в українських землях, зокрема у Південно-Західному краї, вона зіткнулася зі специфічними проблемами і мала цілу низку своїх особливостей.

3. Розвиток системи правоохоронних органів в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – початку XX століть

Правоохоронна система Російської імперії була представлена складною, ієрархізованою, бюрократизованою та багатофункціональною структурою, яку в цілому поділялася на загальну поліцію та політичну розшукову поліцію. У

¹⁹ Дурнов Є.С. Адвокатура в Україні: історико-правове дослідження (кінець XIX–XX ст.): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 36 с. С. 16–17.

сьогоднішніх історико-правових дослідженнях існують розбіжності у тому, чи варто Окремий корпус жандармів відносити до політичного розшуку, або ж варто виділяти його в окремий вид правоохоронних органів. Правоохоронні органи на території України, яка входила до складу Російської імперії, мають розглядатися як складова загальноімперської системи, так як навіть при наявності деяких особливостей, вони не виходили суттєво за межі існуючої системи.

Основною подією у розвитку правоохоронної системи на теренах Російської імперії у другій половині XIX ст. була поліційна реформа, яка розпочалася у 1862 р. Відповідно до умов реформи в імперії вибудовувалася достатньо чітка система поліційних інстанцій. На відміну від жандармерії, загальна поліція не мала виключно поліцейського координуючого центру на рівні губернії, так як управління органами поліції здійснював губернатор, що ускладнювало здійснення управлінських функцій. Губернатор мав призначати справників, які очолювали повітові поліційні управління. Вони відповідно до адміністративно-територіального поділу розділялися на стани, які очолювали станові пристави, дільниці та селища. Допоміжним персоналом були поліцейські урядники. У містах – губернських, а також таких, що мали достатню кількість мешканців, створювалися міські поліцейські управління, які очолювалися поліцмейстерами, чиє призначення було у компетенції губернатора. Поліцейські управління міст адміністративно поділялися на частини, очолювані міськими приставами і дільниці, які очолювали дільничні. У штаті міських поліцейських управлінь були також помічники приставів, дільничних, поліцейські наглядачі та городові²⁰.

Серед основних змін у функції та повноваження поліції, які внесла поліційна реформа, можна виділити наступне. По-перше, відбулося звільнення поліцейських органів від слідчих функцій – провадження попереднього слідства передавалося судовим слідчим з метою покращити попереднє слідство як стадію кримінального судочинства. По-друге, головним напрямом діяльності загальної поліції визначалася боротьба з кримінальною злочинністю. Це було зумовлено відсутністю єдиної системи кримінального розшуку, недостатністю фінансування розшукової служби, тотальною корупцією і, як наслідок, неспроможністю поліції боротися зі злочинністю. По-третє, з кінця XIX ст. діяльність поліції спрямовувала боротьбу з робітничим рухом як одним з найбільш загрозливих для влади проявів дестабілізації суспільства. По-четверте, однією з важливих функцій поліції був нагляд за додержанням паспортного режиму. Також органи поліції були звільнені від не властивих їм господарських

²⁰ Холод Ю.А. Органи загальної поліції в Україні у кінці XIX – на початку XX століть. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 45–46.

функцій і питань благоустрою, які передавалися органам земського й міського самоврядування²¹.

Окремим законом від 6 липня 1908 р. у Російській імперії створювався такий спеціалізований структурний поліцейний підрозділ як розшукова поліція. Така дія уряду була зумовлена об'єктивною необхідністю, пов'язаною з декількома факторами, розвитку суспільства імперії періоду кінця XIX – початку XX століть. По-перше, внаслідок активного розвитку промисловості йде процес швидкого зростання міського населення. По-друге, це зумовлювало катастрофічно високі темпи зростання кримінальної злочинності, а також появу організованої злочинності. По-третє, дуже нагальною проблемою став достатньо низький рівень професійної підготовленості переважної більшості поліцейських кадрів та їхня неготовність до нагальних викликів часу. Разом із цим варто звернути увагу і на той факт, що, наприклад, у Києві розшукова поліція була створена в порядку експерименту ще в 1873 р., але так як міська дума не мала коштів для її фінансування, а також не бачила особливого сенсу у наявності такого органу, була ліквідована у 1874 р.. Однак здоровий глузд у цьому випадку перемаг, і у 1880 р. розпорядженням київського губернатора розшукове відділення було відновлено при міському поліцейському управлінні.

Загалом в історії розвитку кримінальної сискної поліції на території сучасної України дослідниками виділяються чотири етапи:

- перший етап (IX ст. – березень 1873 р.), тобто з моменту виникнення Київської держави до першої спроби створити як експеримент при Київській міській поліції спеціалізований підрозділ (розшукову частину) для боротьби виключно із загально-кримінальною злочинністю;

- другий етап (березень 1873 р. – березень 1874 р.), коли в Києві на правах експерименту при міській поліції була створена розшукова частина для боротьби виключно з кримінальними злочинами;

- третій етап (червень 1880 р. – липень 1908 р.), коли на території України, спочатку в Києві, а потім в Одесі (1898 р.), Харкові (1902 р.) і Полтаві (1907 р.), при міській поліції, створюються перші спеціалізовані оперативно-розшукові підрозділи поліції – розшукові відділення (частини), а в деяких криміногенних повітах Катеринославської губернії (1905–1907 рр.) організовуються розшукові команди за рахунок коштів земських установ і виробляються форми та методи їхньої діяльності;

- четвертий етап (липень 1908 р. – лютий 1917 р.) характеризується створенням загальнодержавної системи розшукової поліції, закріпленням в

²¹ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 252 с. С. 119.

законодавчому порядку основних принципів її діяльності та вдосконаленням організаційних форм²².

Однією з найбільш фундаментальних робіт, присвячених розвитку розшукової поліції на теренах України у другій половині XIX – на початку XX століть є дисертаційне дослідження В.М. Чиснікова «Сискна поліція в Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження». Автором здійснюється глибокий аналіз витоків, етапів формування, а також основних напрямів діяльності розшукової поліції. «У 1842 р. російський уряд прийняв рішення заснувати в столиці спеціальний поліцейський орган із розшукових справ. <...> У лютому наступного року комітет надав міністру внутрішніх справ Л.О. Перовському проект заснування Санкт-Петербурзької сискної команди. Згідно з проектом, у її штаті мали бути: пристав, сискні наглядачі і сищики, а головним завданням чинів сискної команди – нагляд у церквах, театрах і маскарадах, вулицях, площах і гуляннях, базарах, трактирах, готелях, ресторанах і харчевнях, питних і торгових лавках, місцях для найму на роботу, торговельних банях і будинках розпусти. Нагляд мав здійснюватися чинами сискної команди таємно, в цивільному одязі, і поширюватися «...на всі шкідливі дії, які з обережністю в різних шахрайствах залишаються прихованими від поліції; на вчинки осіб, які викликають підозру своїм способом життя; на всі події, пригоди і випадки, що належать до крадіжок, шахрайства, прийому крадених речей на зберігання або купівлю; утікання, переховування від розшуків утікачів і безпаспортних людей, складання фальшивих паперів усякого роду...»²³.

Показовим є структура особового складу Київського розшукового відділення: «В складі оперативних співробітників Київського сискного відділення існували наступні категорії: а) агенти, які перебували на державній службі, мали чин і отримували платню відповідно до штатного розпису; б) агенти, які служили по вільному найму і отримували встановлену місячну платню; в) агенти по вільному найму, які обслуговували територію приватних установ і утримувалися за рахунок коштів цих установ (наприклад, Київського відділення столичного ломбарду та Києво-Печерської лаври); г) агенти-аматори, які не отримували платні або отримували її за конкретно розкритий злочин, деякі з них мали посвідчення сискного органу, їх правовий статус відповідав сучасним позаштатним співробітникам карного розшуку; ґ) таємні агенти (інформатори), які були на оперативному зв'язку в агентів сискного відділення і

²² Історія правоохоронних органів України... С. 120.

²³ Чисніков В.М. Сискна поліція в Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національна академія внутрішніх справ. Київ. 528 с. С. 137–138.

за окремі розкриті злочини заохочувалися грішми та іншими матеріальними благами»²⁴.

Загострення міжнародної обстановки, посилення революційних рухів у Європі, а також посилення внутрішньої нестабільності у самій Російській імперії викликали необхідність створення органу політичного розшуку та переслідування інакомислячих і політично небезпечних елементів. Таким чином, починаючи з 1811 р. почалося формування Особливої канцелярії Міністерства поліції. На цей орган влади покладалися завдання стосовно нагляду за політичним настроєм населення, діяльністю масонських лож, релігійних сект, антиурядова діяльності, а також боротьба зі шпигунством. Після того, як у 1819 р. було ліквідовано Міністерства поліції, Особлива канцелярія увійшла до складу Міністерства внутрішніх справ. Разом з Особливою канцелярією функціонувала й інша служба, основним полем діяльності якої були контррозвідка та політичний розшук. Указом імператора Миколи I від 25 червня 1826 р. було створено Корпус жандармів (з 1874 р. – Окремий корпус жандармів), а згодом – указ про створення Третього відділення Власної Його Імператорської Величності Канцелярії.

Третє відділення набуло статусу вищого органу таємної поліції й наділялося всеохоплюючими функціями з широкими правами та повноваженнями, які були визначені в імператорському указі від 3 липня 1826 р. Воно було покликане здійснювати нагляд за всією системою державних органів, як за апаратом виконавчої влади, так і за станами суспільства; контроль за формуванням і напрямками громадської думки й суспільними настроями з метою запобігання зловживанням, порушенням державної безпеки та появі антиурядових виступів²⁵.

Корпус жандармів складався із штабу та округів на чолі з генералами. Округи поділялися на відділи (по 1–3 губернії в кожному), очолювані штаб-офіцерами. У 1867 р. було прийняте нове Положення про Корпус жандармів (воно залишалося незмінним до 1917 р.). На місцях (крім Кавказу, Царства Польського й Сибіру) були утворені губернські жандармські управління (з 1870 р. їм встановлювався додатковий штат для служби в повітах) і жандармські управління залізниць. Затверджене 19 травня 1871 р. Положення «Про порядок дій чинів Корпусу жандармів щодо розслідування злочинів» давало жандармерії право здійснювати огляди, обшуки, вилучення, зобов'язувало інші поліцейські органи надавати їй всебічне сприяння. Офіцерами корпусу жандармів (з 1830 р.) приймалися лише особи, які за освітою належали до 1-го розряду або які закінчили юнкерське училище за 1-м розрядом й прослужили не менш 5-ти років на військовій службі. Кандидати мали проходити іспити при штабі корпусу. Істотної реорганізації центральний апарат жандармерії зазнав 1880–

²⁴ Чисніков В.М. Зазнач. твір. С. 158.

²⁵ Історія правоохоронних органів України... С. 126.

1883 рр.. Міністр внутрішніх справ став одночасно й шефом жандармів. Замість скасованого Третього відділення ,був утворений департамент поліції, що здійснював керівництво як загальною, так і політичною поліцією імперії. Командиром Окремого корпусу жандармів призначався товариш (заступник) міністра внутрішніх справ, який одночасно був і куратором департаменту поліції. Формально жандармерія підпорядковувалася військовому міністерству й утримувалася за його коштів як армійська поліція, хоча був, однак, окремим органом політичної поліції²⁶.

4. Характерні риси судової і правоохоронної систем в українських землях Австрійської та Австро-Угорської імперій

Наприкінці XVIII ст., унаслідок цілої низки міжнародних подій, до складу австрійської монархії увійшла частина етнічних українських територій. Вихідною точкою цього процесу були рішення Карловицького конгресу (1699 р.), згідно з яким Трансільванське князівство, до складу якого входило Закарпаття, переходило від Османської імперії до Австрії. Після завершення подій першого поділу Польщі (1772 р.), Австрійська імперія включила до свого складу Галичину та частину Волині, а за результатами Кючук-Кайнарджійського мирного договору, укладеного в результаті російсько-турецької війни, Австрія змогла приєднати ще і Буковину.

Протягом кінця XVIII – першої половини XIX століть Австрійська імперія зберігала абсолютну форму монархії, коли імператор був єдиним джерелом права, концентрував у своїх руках всю повноту виконавчої та судової влади.

Досить складним і заплутаним є питання державного ладу Австрійської імперії у другій половині XVIII – першій половині XIX століть. Це є період цілої низки реформ державного управління, спрямованих, з одного боку, на централізацію влади в руках імператора, але з іншого – на оптимізацію структури влади та деяку лібералізацію у дусі «просвіченого абсолютизму». До початку реформ система центральних органів влади Австрійської імперії складалася з чотирьох рад: Таємної, яка займалася вирішенням найважливіших державних питань; Надвірної, яка займалася внутрішньополітичними питаннями (у тому числі й проблемами судоустрою та судочинства); Надвірної палати (фінансова рада); Надвірної військової ради а також Надвірної канцелярії, яка виконувала переважно координуючі функції адміністрації імператора. Чіткого розмежування у компетенціях між зазначеними органами не було. Марія Терезія у ході своїх реформ створила новий орган – Державну канцелярію, до компетенції якої передала всі зовнішньополітичні справи. Надвірна канцелярія зберігала за собою управління внутрішньою політикою й

²⁶ Головка О.М., Ярмак О.Н. Жандармерія в Російській імперії. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е–Й. Київ: В-во «Наукова думка», 2007. С. 138.

вище судочинство. Цікаво, що обидва ці органи очолював канцлер, хоча існує й точка зору, що управління Надвірною канцелярією належало віце-канцлеру. З 1761 р. була створена Державна рада як найвища над усіма надвірними установами дорадча колегія, яка розглядала проєкти імператорських указів і стежила за їх виконанням. До її складу належали три міністри, секретар і державний канцлер²⁷.

У 1782 р. Йосиф II ліквідував Надвірну канцелярію, а також деякі центральні фінансові органи і натомість створив Об'єднану надвірну палату, яка перейняла на себе всю повноту адміністративно-політичного й фінансового управління в державі. Реформою державного управління було створено п'ять центральних органів влади: Об'єднану надвірну палату, Канцелярію Державної ради, Фамільну й Надвірну канцелярію, Надвірну військову раду, Вище юридичне відомство. Трохи пізніше були сформовані галузеві органи управління: Міністерство поліції (пізніше реформоване у Надвірну палату поліції і цензури), Надвірну комісію церковних і віросповідальних справ, Надвірну кваліфікаційну комісію, Надвірну санітарну депутацію. Для управління фінансовою системою були утворені спеціалізовані органи влади: Міністеріальну банківську депутацію та Банківську надвірну палату. У 1816 р. їх було об'єднано у Загальну фінансову надвірну палату на чолі з президентом, а до складу уряду введено посаду міністра фінансів. Важливим органом загальнодержавного управління продовжувала залишатись Державна рада з дорадчими функціями. Йосиф II доручив раді виконувати й представницькі функції у випадку відсутності в країні монарха. До складу ради входило три міністри з канцлером на чолі (він же очолював канцелярію ради) і три радники (1836 р. вона була перетворена у так звану Державну конференцію)²⁸.

Іншою проблемою було те, що «клаптиковий» характер держави відбився на тому, що на середину XVIII ст. в імперії не існувало єдиної системи місцевої адміністрації, оскільки у провінціях шляхта, а також верхівка міст створювали власні, паралельні урядовим, інституції. Цю ситуацію намагалася виправити Марія Терезія в ході своєї реформи державного управління. З метою централізації влади у провінціях були створені колегіальні уряди – Репрезентації, які у 1763 р. були замінені на коронні губернаторства. У багатьох землях зберігалися станові місцеві органи влади (уряди і сейми), але губернатори, яких призначав імператор, мали всю повноту влади аж до скасування рішень місцевих урядів і сеймів²⁹.

Українські землі разом з частиною етнічних польських територій були об'єднані у Королівство Галичини і Лодомерії і поділялися на 19 округів

²⁷ Пиртко М. Реформа державного управління в Австрійській імперії за правління Марії Терезії. *Підприємництво, господарство і право*. № 7. 2019. С. 158–159.

²⁸ Едер П. Реформи Йосифа II в Австрійській імперії та їхнє поширення у Галичині (1780–1790 рр.) *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 129.

²⁹ Пиртко М. Зазнач. твір. С. 157.

(циркулів), 12 з яких становили українські землі Східної Галичини. Округи поділялися на повіти, а їхня кількість декілька разів мінялася у ході адміністративних реформ. Окрім адміністративних, були ще й судові повіти - у Східній Галичині їх налічувалося понад 90. Традиційні польські шляхетські сеймики були ліквідовані, а натомість створено Галицький постулатовий (становий) сейм, який проіснував до 1845 р., із дорадчими правами у вирішенні станових і місцевих питань. Після приєднання до Галичини у 1786 р. територія Буковини формувала окремий галицький округ, а від 1849 р. дістала статус окремого краю зі своєю адміністрацією. У 1861 р. крайовий статус Буковини було підвищено до рангу герцогства, яким управляв президент, кандидатуру якого визначав особисто імператор³⁰.

Йосиф II продовжив політику централізації на місцевому рівні. Окремі провінції (землі) він об'єднав, незалежно від їхньої історичної відмінності. Імператор категорично вимагав скасування земельних конституцій, прагнув до обмеження самоврядування у провінціях, а також компетенції земельних сеймів (ландтагів), зокрема у сфері встановлення податків. У 1783 р. Йосиф II видав міську ординацію, яка змінювала систему міського управління. Реформою передбачалося створення міських виділів (які відповідали колишній міській раді) та міських магістратів. Міські виділи обиралися міщанами, а магістрати, на чолі з бургомістрами, обирали вже міські виділи. Фактично владу в місті здійснював магістрат, а виділ мав контролюючі функції. Магістрати ділилися на три сенати, по декілька радників у кожному: цивільний, кримінальний і політичний. Два перші займалися відповідним до назви судочинством, третій – справами управління. У 1808 році виборність міських магістратів скасували. Членів цивільного і кримінального сенатів став призначати апеляційний суд, а політичного – земельна (крайова) влада³¹.

Після утворення Австро-Угорської імперії у державі остаточно закріпився перехід до конституційної монархії, який розпочався ще за періоду європейських революційних подій 1848–1849 рр.. Конституція 1867 р., яка складалася з п'яти конституційних законів від 21 грудня 1867 р. закріпила всі зміни у державному ладі. Кожна з двох складових дуалістичної імперії отримала свій двопалатний парламент. Апарат державного управління в кожній державі складався та функціонував незалежно від управління іншої частини монархії, за винятком трьох спільних міністерств: військового та морського, закордонних справ і фінансів. Ради міністрів, окремо в Австрії та Угорщині, були найвищими органами виконавчої влади. Прем'єр-міністри та члени уряду формально відповідали перед парламентом, а фактично лише перед імператором. Раді міністрів підпорядковувалася крайова влада. У Галичині та в інших 14 провінціях Австрії призначався намісник (штатгальтер), а на Буковині –

³⁰ Терлюк І. Зазнач. твір. С. 286.

³¹ Едер П. Зазнач. твір. С. 129–130.

крайовий президент (ландшеф)³².

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя в імперії після революційних подій 1848–1849 рр. прямо торкнулася організації судової влади. Першим кроком до реорганізації судоустрою та судочинства стала прийнята 4 березня 1849 р. Конституція Франца-Йосифа I Габсбурга. У дванадцятому розділі цього документа мова йде саме про організацію судової влади. Згідно з Конституцією здійснення судової влади належало виключно державним судам. Усі види феодальних судових інституцій мали бути ліквідовані. Положеннями цієї ж конституції визначалися принципи незмінюваності суддів, відкритості судочинства, також усна форма судочинства. Разом із цим запроваджувалися зміни у карне судочинство: надавалася можливість оскарження вироків у кримінальних справах, запроваджувався суд присяжних для розгляду найважливіших кримінальних справ, перелік яких мав бути встановлений окремим законом³³.

У 1851 р. розгортання загальної реакції призвело до скасування Конституції 1849 р.. Проте початок 60-х років XIX ст. відзначився новим сплеском революційної активності й поглибленням загальної кризи у державі. Вихід із ситуації був знайдений у трансформації державного ладу (створення нової дуалістичної імперії), новому етапі політичної лібералізації та прийнятті нової Конституції. Тепер відновлювалася дія Конституції 1860–1861 рр., яка була доповнена новими конституційними законами, ухваленими 21 грудня 1867 р., до складу яких входили і закони про судову владу та про імперський суд.

Відповідно до закону про судову владу визначалося, що відправлення правосуддя в державі здійснюється, а судові рішення й вирoki виносяться виключно від імені імператора. Разом у тому ж законі говорилося про те, що тільки імператору належало право амністії та помилування з деякими обмеженнями, передбаченими у законі про відповідальність міністрів. Важливим моментом була вимога розділення судових та адміністративних функцій на усіх стадіях процесу. Тільки законами держави могла визначатися структура системи судоустрою, а також компетенція судових органів. Проявом впровадження суто буржуазних норм судочинства було обов'язкове застосування суду присяжних у тих кримінальних справах, де передбачалося застосування тяжких покарань, а також у справах про злочини і кримінальні проступки політичного характеру та у справах друку. Задля посилення незалежності судової влади була закріплена норма про те, що судді мали

³² Терлюк І. Зазнач. твір. С. 282.

³³ Грив Н.П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 84.

призначатися пожиттєво і були вільними у відправленні своїх посадових обов'язків³⁴.

Унаслідок достатньо довгої реформаторської діяльності Марії Терезії, а також її наступників система судоустрою Австрійської, а пізніше й Австро-Угорської імперії зазнала достатньо сильних видозмін. Враховуючи достатньо складні процеси, а також значну кількість реформ і котрреформ, які тою чи іншою мірою торкнулися судової влади, доцільним вбачається взяти до розгляду той варіант судоустрою, який склався у другій половині XIX ст. і зазнавав уже не настільки суттєвих змін. Отже, можна визначити, що чинна станом на 60-80-ті роки XIX ст. система судоустрою виглядала так:

«— повітові, що склалися з цивільного та кримінального відділів (на початку XX ст. у Галичині існувало 190 повітових судів, із них 119 у Східній Галичині);

— окружні:

а) як суди першої інстанції з деяких цивільних (усиновлення, торгові спори та ін.) справ;

б) як суди другої інстанції з тяжких кримінальних справ.

Загалом в Галичині існувало 15 окружних судів.

— вищий крайовий суд (у Львові для Східної Галичини; у Кракові для Західної Галичини):

а) був другою інстанцією для окружних та останньою для повітових судів у цивільних справах;

б) структура: склалися з семи сенаторів, кожен із яких обслуговував у вищій інстанції конкретно визначені окружні суди окремо з цивільних і кримінальних справ.

Справи про тяжкі кримінальні злочини розглядалися судом присяжних у складі сенату крайового суду та 12-ти присяжних засідателів.

— Верховний судовий і касаційний трибунал - найвища судова інстанція держави. Очолював президент, посада якого прирівнювалася до посади міністра імперського уряду.

Поза загальною судовою системою знаходився створений у 1867 р. Імперський суд, який розглядав спори між австрійськими краями і справи про зловживання владою з боку міністрів і намісників.

У 1875 р. у Відні засновано адміністративний трибунал без нижчих адміністративних судів - вирішення адміністративних спорів між державними органами та громадянами.

Особливе місце в системі судів належало Верховному маршалківському суду, який здійснював правосуддя щодо членів панівної династії, за винятком самого імператора.

— військові суди склалися з трьох інстанцій:

³⁴ Судова влада в Україні... С. 259.

- 1) Верховний військовий трибунал;
- 2) Вищий військовий суд;
- 3) Військовий суд»³⁵.

Окремим елементом формування правоохоронної системи, у сучасному розуміння цього терміну, було запровадження постановою «Про основні риси нового судочинства» від 14 жовтня 1849 р. інституту прокуратури в Галичині. Органи прокуратури мали формуватися у відповідності до встановленої системи судоустрою. Таким чином, «при кожному повітовому та повітовому колегіальному суді, а також при крайових судах було запроваджено посади прокурорів. При кожному вищому крайовому суді, вищому судовому та касаційному трибуналі було запроваджено посади генеральних прокурорів. <...> Цією ж постановою 1849 р. було передбачено встановлення необхідної кількості посад заступників прокурорів і службовців прокуратури. Прокурорський нагляд при повітових колегіальних судах виконували заступники прокурора. У зв'язку з проведенням судової реформи у 1852 р. шляхом реформування фінансової палати було створено Галицьку фінансову прокуратуру (м. Львів). <...> Водночас недостатнє фінансування та замала кількість працівників прокуратур знижували ефективність їхньої наглядової функції, не давали змоги повною мірою реалізувати встановлені австрійським, а згодом і австро-угорським законодавством їх повноваження»³⁶.

Розглядаючи проблему функціонування системи судочинства в Австрійській, а потім – Австро-Угорській імперії, неможливо пройти повз інститут адвокатури, який був однією з найважливіших складових впровадження буржуазних норм і принципів права. Відповідно до акону про суд від 1 травня 1781 р., а також керуючись законами 1802 та 1826 років, велика увага була приділена вимогам до професійних якостей осіб, які мали намір стати адвокатом. Також у процесі становлення адвокатури як складової судової системи, етапне значення має Тимчасове положення про адвокатів «Ustawa prowizoryczna o Adwokatach» від 16 серпня 1849 р., яким окрім професійних вимог до майбутніх адвокатів, було прописано й процедуру розгляду справи про дисциплінарні проступки адвокатів³⁷.

Важливим етапом у розвитку адвокатури стало прийняте у 1868 р. Положення про адвокатуру. Зазначеним Положенням було закріплено систему адвокатського самоврядування, а також автономію адвокатів у процесуальному контексті. Згідно з Положенням були дещо послаблені вимоги до кандидатів на адвокатське звання (наприклад, наявність ступеня доктора права була вже не обов'язковою). Також складання іспиту на право адвокатської практики можна

³⁵ Ухач В.З. Зазнач. твір. С. 165–166.

³⁶ Курбатова І. Становлення та розвиток органів прокуратури на теренах України: історико-правовий аспект. *Національний юридический журнал: теорія и практика*. 2019. С. 144–145.

³⁷ Дурнов Є.С. Зазнач. твір. С. 15.

було замінити перебуванням на посаді радника суду протягом п'яти років. Разом із цим Положенням було скасовано норму про обов'язковість рішення міністра юстиції про допуск до виконання адвокатських повноважень. Це Положення залишалося чинним до кінця існування Австро-Угорської імперії.

Цікавою та інформативною у плані розуміння устрою системи адвокатури, а також правових підвалин участі адвокатів у кримінальному та цивільному судочинстві на західноукраїнських землях є розвідка І.Ю. Фельцана. «...адвокатські палати започатковували своє існування в Галичині лише з 1862 р., а не, як досі вважалося, в 1849 р., коли об'єднання адвокатів в такі професійні асоціації законодавчо закріплено тимчасовим Положенням про адвокатський порядок від 16.08.1849 р. Щодо Закарпаття в складі Угорщини, то тимчасове Положення про адвокатський порядок від 24.07.1852 р. (діяло в Угорщині і на Закарпатті з 01.01.1853 р. – до 1861 р.) передбачило створення комітетів адвокатів, які наділялись обмеженими важелями адвокатського самоврядування, однак в архівних документах відсутні відомості щодо діяльності на Закарпатті комітету адвокатів у період до 1861 р. При цьому нам вдалось з'ясувати, що у 1852 р. на території Закарпаття кількість адвокатів була ще незначною. В судових округах комітатських судів в Ужгороді, Берегові та Мараморош-Сігеті у 1852 р. проживало відповідно 9, 20 та 10 адвокатів. Надалі порядок організації адвокатури на території Угорщини (і Закарпаття) з 1861 р. – по 1874 р. визначався окремим розділом Тимчасових судових правил від 1861 р., які повернули адвокатуру до того порядку її організації, що існував до 1848 р. Організаційне оформлення адвокатури в Угорщині (і на Закарпатті) Тимчасові судові правила від 1861 р. не передбачали. Якісно новий етап в історії угорської адвокатури (і закарпатської) пов'язаний з дією угорського закону про адвокатуру від 04.12.1874 р. №34»³⁸.

Австро-Угорська імперія мала досить розвинуту систему правоохоронних органів, до яких (окрім прокуратури та адвокатури, про які мова вже була раніше) можна віднести поліцію, таємну (або політичну) поліцію, а також жандармерію.

Наприкінці XVIII ст. формування низових поліційних структур, потреба у яких не викликала ніяких сумнівів, відбувалося фактично у двох напрямках. З одного боку, держава заохочувала колишніх військових, які залишали армію, продовжувати службу повітовими старостами та місцевими комісарами поліції. На посади їх призначав імператор за подання губернатора. Їхньою основною функцією було підтримання закону і громадського порядку. У разі потреби губерньська влада могла надати їм підтримку військами. З іншого боку, великі землевласники, які також були зацікавлені у підтриманні порядку, отримали

³⁸ Фельцан І.Ю. Становлення інституту адвокатури на території Закарпаття у XIX – першій половині XX ст.: історико-правовий та порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 26–27.

право фактично утримувати за власний кошт таких посадових осіб як мандатори. Їхні функції та повноваження були переважно у сфері виконавчих проваджень, але вони також могли застосовуватися повітовими старостами як нижні чини поліції. У дійсності фактично весь поліцейський апарат на рівні повітів був під контролем великих поміщиків, які мали можливість не тільки наймати мандаторів, але й впливати на призначення інших посадових осіб поліції³⁹.

Паралельно йшов процес оформлення центральних поліцейських установ. На українських територіях перша Дирекція поліції почала функціонувати у Львові у 1784 р. (за іншими даними, наприкінці 1785 – початку 1786 рр.). У цей же час Кримінальний кодекс Австрійської імперії започаткував карне поліцейське право, а з 1789 р. почало свою роботу міністерство поліції, якому й підпорядковувалася Дирекція поліції міста Львів.

Сьогоднішні дослідження показують нам основні структурні складові поліцейської системи Австро-Угорської імперії. У залежності від територіальної юрисдикції поліція поділялася на державну, крайову та локальну – на одну чи декілька громад. Прикладом функціонування локальної поліції була муніципальна поліція Львова. Вона була утворена під назвою «адміністративної поліції» і стежила за тим, щоб попереджувати у місті самогубства та хуліганства. Адміністративна поліція контролювала міські шинки, кав'ярні, будинки заїжджих, готелі, наглядала за виробництвом зброї, криївками жебраків, наглядала за ходом азартних ігор та моральною поведінкою населення. Окрім поліцейських підрозділів територіального підпорядкування, діяли також і спеціалізовані підрозділи поліції: поліція безпеки, шляхова, водна, польова, пожежна, санітарна, торгова тощо.⁴⁰

Окремо необхідно виділити судову поліцію, яка діяла на всій території імперії. Особливістю австрійського кримінально-процесуального законодавства було те, що поліція як така не мала функції розслідування злочину. Згідно з кодексом проведення слідства знаходилося у компетенції слідчих суддів. Фактично слідча поліція поєднувала у своїх повноваженнях частково функції дізнання, частково – експертно-криміналістичної роботи, частково – судової охорони та конвойної служби.

Після смерті імператора Йосифа II відбулися реорганізаційні зміни в державних управлінських структурах. Так у 1793 р. на базі Придворного управління поліції було утворено Державне управління поліції, а у 1801 р. зазначена інституція отримала назву Придворне управління поліції та цензури. У 1802 р. апарат Придворного управління знову був реорганізований. Як у будь-

³⁹ Закревський А.Є. Утворення органів поліції у Галичині в складі Австрії (1772–1867 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 82–83.

⁴⁰ Історія правоохоронних органів України... С. 139–140.

якій достатньо бюрократизованій системі, подібні реорганізації стали постійним явищем⁴¹.

Наростання революційних настроїв не тільки в австрійській державі, але й у всій Європі стимулювало імператорський уряд подбати про контроль за благонадійністю власних громадян. Як і будь-яка держава, яка тяжіла до авторитарного політичного режиму, Австрійська імперія пішла шляхом формування широкої мережі інформаторів, таємних агентів та провокаторів тощо. Починаючи з 30-х років XIX ст., при губернських та міських дирекціях поліції створювалися відділи таємної роботи, які концентрували у своїх руках всю повноту агентурної діяльності. Керувалася ця робота спеціальним бюро у складі Міністерства внутрішніх справ, яке складалося з 12 осіб.

Приблизно в тому ж часі була створена військова поліція, яка стала прототипом майбутньої жандармерії. В Австро-Угорській імперії жандармерія (орган політичного розшуку) стала основною воєнізованою організацією, що виконувала функції охорони і підтримки громадського порядку і надавала державну безпеку. Жандармський склад формувався із середовища офіцерів, підстаршин і рядових, які відбули строкову службу в армії. Перші жандармські команди були набрані лише з військовиків у 1849 р., коли австрійський уряд терміново шукав нові, ефективні форми забезпечення громадського порядку й політичної стабільності у державі. Вони входили до складу військових підрозділів як складова регулярної армії. У 60-ті роки XIX ст. вона перестала бути лише воєнізованим підрозділом. Військово та дисциплінарно жандармерія підпорядковувалася вищому військовому командуванню, а службово – Міністерству внутрішніх справ. Під час Першої світової війни жандармерія перетворилася у воєнну поліцію при штабах збройних сил різного рівня. Правовий інститут жандармерії був результатом синтезу правоохоронних функцій, військового типу організації служби та політичних завдань⁴².

⁴¹ Закревський А.Є. Зазнач твір. С. 84.

⁴² Історія правоохоронних органів України...С. 143–144.

*Кривицький Ю.В.,
кандидат юридичних наук;
Лисенко С.С.,
кандидат юридичних наук;
Марчевський С.В.,
кандидат юридичних наук*

Лекція 5. Органи правопорядку та судова система доби Української національної революції 1917–1921 років

1. Формування національної судової та правоохоронної систем у період Української Центральної Ради.
2. Судова та правоохоронна системи в Українській Державі гетьмана П.П. Скоропадського.
3. Особливості правоохоронної діяльності, судоустрою та судочинства за часів Директорії.
4. Судові та правоохоронні органи Західноукраїнської Народної Республіки.

1. Формування національної судової та правоохоронної систем у період Української Центральної Ради

Буремний час від лютого 1917 р. до березня 1921 р. у вітчизняній історіографії не має усталеної загальноприйнятої назви. Залежно від політичних та ідеологічних уподобань дослідників його іменують періодом «революції, громадянської війни та іноземної інтервенції», часом «національно-визвольних змагань» або «державотворчих пошуків». У новітній історичній літературі превалує концепція «Української революції», яка наповнює суспільно-політичні відносини цього періоду таким якісним змістом, що відрізняє їх від загальноросійського руху та підкреслює в меті поступу два начала (національно-визвольне та соціально-визвольне)¹.

В історії національного державоправотворення Українській революції 1917–1921 рр. належить одне з найвизначніших місць. Цей період в історії України характеризується значною політичною, військовою, правовою та дипломатичною діяльністю українських національних сил, спрямованою на відродження самостійної держави на українських етнічних землях. Наслідком революційних подій цих років стало проголошення національної державності у формах Української Народної Республіки (далі УНР) за Української Центральної Ради (далі УЦР), Української Держави – Гетьманату за П.П. Скоропадського, УНР за Директорії та Західноукраїнської Народної Республіки (далі ЗУНР). У період Української революції, поряд з іншим, відбулося відродження та розвиток українських судових і правоохоронних органів, прийнято нормативно-правову основу їх

¹ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2014. 504 с. С. 310.

діяльності².

Так, після Лютневої революції в Російській імперії думка про необхідність формування власної національної правової системи на території України вперше пролунала на Українському правничому з'їзді – зібранні українських юристів, що відбулося за ініціативою Українського правничого товариства 13–14 червня 1917 р. у Києві. З'їзд проходив під головуванням відомого юриста і громадського діяча М.Г. Левитського, почесним головою було обрано М.С. Грушевського. Заслухано доповіді «Про державний лад України на підставі вимог життя і теорії державного права» М.С. Грушевського, «Історичний огляд української правничої творчості» Р.М. Лащенка, «Конкретні заходи до організації суду на національному українському ґрунті» Ю.Г. Гаєвського, «Про правничу термінологію і правничу мову» А.І. Яковліва та ін. Учасники з'їзду підтримали оприлюднений напередодні I Універсал Центральної Ради та ухвалили негайно приступити до відновлення і творення українського права на підставі даних науки, правової культури і правосвідомості людності відповідно до умов нового життя. Визнали за необхідне запровадити в судах і нотаріаті українську мову з одночасним забезпеченням прав національних меншин на вчинення юридичних дій рідною мовою. Українському правничому товариству було доручено скласти програму діяльності щодо розробки української юридичної термінології, обрати редакційну комісію з юристів і філологів для складання відповідного термінологічного словника. Український правничий з'їзд утворив Київський крайовий судовий комітет для підтримки зв'язків між УЦР і місцевими судовими установами³.

УЦР від початку свого створення розуміла значення суду як однієї з гілок державної влади й найбільш знакових прерогатив держави. Тому одним із завдань розбудови держави було впровадження такої судової системи, яка б відповідала головним засадам національного державотворення. 15 червня 1917 р. Комітет УЦР ухвалив рішення про створення власного виконавчого органу (уряду) – Генерального Секретаріату, доручивши йому реалізацію актів Центральної Ради. Створено вісім генеральних секретарств, зокрема судових справ, який очолив В.В. Садовський. До завдань секретарства судових справ віднесено перетворення судових інституцій в Україні шляхом українізації та демократизації суду й підготовку відповідних законопроектів⁴.

В умовах, коли через компроміс з Тимчасовим урядом Росії Генеральний Секретаріат став його крайовим органом в українських губерніях, центральна російська влада в «Тимчасовій інструкції Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні» від 4 серпня 1917 р. не виокремлювала секретарство судових справ, вважаючи

² Бойко І. Історичне значення відродження Української державності у період визвольних змагань 1917–1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 88–89.

³ Усенко І.Б. Український правничий з'їзд 1917. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 6: Т–Я. Київ: Укр. енцикл., 2004. С. 201.

⁴ Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін. / за ред. В.Д. Гончаренка. Харків: Право, 2013. 704 с. С. 390.

організацію судової системи і здійснення судочинства справою загальнодержавною, а не крайовою. З цього приводу В.К. Винниченко, доповідаючи УЦР про хід переговорів з Тимчасовим урядом стосовно обсягу повноважень Генерального Секретаріату, зазначав, що офіційні кола Петрограду заперечують проти створення в Україні власної судової системи, маючи на увазі, що суд має бути єдиним не тільки в усій Росії, а й у всьому світі, а тому «не треба заводити на Україні окремого суду та вищого судового органу, як спеціальний секретаріат»⁵. Проте архівні матеріали свідчать, що повністю діяльність цього секретарства не згорталася. Після падіння Тимчасового уряду УЦР 1 листопада 1917 р. ухвалила рішення доповнити склад Генерального Секретаріату новими секретарями, в тому числі судових справ. У зв'язку з новими обставинами Генеральний Секретаріат 3 листопада 1917 р. звернувся з відозвою до громадян та установ, заявивши про неспроможність центрального уряду Росії здійснювати управління і про поширення власної компетенції й на ті губернії, де проживає більшість українського населення⁶.

Розбудова органів юстиції відбувалася в досить складній ситуації. Не в останню чергу це зумовлювалося браком коштів, приміщень для урядових інституцій і недостатньою кількістю фахівців. Однак упродовж усього відведеного історією часу в центрі формування нової судової системи УНР доби Центральної Ради перебувало Генеральне секретарство судових справ. У структурному відношенні воно складалося з кримінального та цивільного департаментів (поділялися на відділи), кодифікаційної комісії (загальний перегляд чинного в УНР російського законодавства, вироблення плану видання загального зводу законів УНР, підготовка й редагування законопроектів), канцелярії (реєструвала справи і розподіляла їх за департаментами) та деяких інших підрозділів. У грудні при секретарстві судових справ розпочала функціонувати Головна тюремна управа, на стадії організації перебувало створення Межевої управи. Для розгляду та опрацювання конкретних справ створювалися численні комісії. Наприклад, діяла слідча комісія у справі свавільних «трусів» (обшуків), арештів та інших злочинів, пов'язаних з політичними обставинами (грудень 1917 р.), для складання законопроектів, необхідних для реалізації мирних договорів, що стосувалися цивільного і кримінального права (березень 1918 р.) тощо⁷. Після проголошення 11 січня 1918 р. IV Універсалу УЦР Генеральне секретарство судових справ було реорганізовано в Міністерство судових справ. Відповідну міністерську посаду обіймав М.С. Ткаченко, а від 25 березня 1918 р. і до гетьманського державного перевороту –

⁵ Романюк Я., Іванченко І. Іменем України: становлення судової влади у період Української революції 1917–1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 47.

⁶ Копиленко О.Л. Генеральний секретаріат. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / Редкол.: В.Д. Гончаренко (голова) та ін. Т. 1: Історія держави і права України*. Харків: Право, 2016. С. 197.

⁷ Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2011. 944 с. С. 334.

С.П. Шелухін.

Уперше ідея формування власної судової системи в Україні була висловлена УЦР у Декларації Генеральному Секретаріату від 14 червня 1917 р. і підтверджена наступною Декларацією від 13 вересня того ж року. Створюючи судову систему, УЦР йшла шляхом збереження сталих демократичних форм судоустрою. Загальні засади функціонування судової системи проголосив III Універсал УЦР 7 листопада 1917 р.: «Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу»⁸. Цей принцип згодом знайшов об'єктивацію у формулі проголошення судових рішень, ухвалених УЦР 10 листопада 1917 р., а саме: «Суд на Україні твориться іменем Української Народної Республіки»⁹.

Щоправда, не всі суди на місцях сприйняли такі новації – ще у грудні деякі продовжували проголошувати рішення за указом Тимчасового уряду. Тоді секретарство судових справ вдалося до простого та ефективного способу, зазначаючи, що такі установи «викреслюють себе з числа тих установ, які мають право одержувати утримання з державної скарбниці». Уже після повернення до м. Києва в березні 1918 р. Міністерство судових справ УНР активніше зайнялося українізацією судівництва. Зокрема, 1 березня видано циркуляр № 2 про мову, який зобов'язував суди «в семиденний строк усунуть вівіски, написи, оповіщення російською мовою і замінити українською; так само на бланках, штампах, печатях, діловодних книгах замінити російську українською; приступити до вивчення української мови; вивісити на виднім місці IV Універсал під склом та герб УНР на синьо-жовтому полі. Оповіщення російської влади зняти і змінити на розпорядження влади української».

Законодавство про судоустрій не стало винятком із загального правила, закріпленого Законом «Про виключне право Центральної Ради видавати законодавчі акти УНР» від 25 листопада 1917 р.: до законодавства, чинного на території УНР до 27 жовтня 1917 р., не зміненого і не скасованого універсалами УЦР, застосовувався принцип наступності – воно залишалося чинним і визнавалося законодавством УНР¹⁰. При цьому очільники УЦР усвідомлювали необхідність формування національної судової системи та визнали судові перетворення першочерговим завданням.

Судова реформа проходила в декілька етапів. Трансформацію судової системи розпочато «зверху» – з касаційної інстанції, згодом запроваджено апеляційні суди, останніми мали змінити місцеві судові органи. Першим

⁸ Універсал Української Центральної Ради (III) від 7(20) листопада 1917 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text> (дата звернення: 24.04.2022)

⁹ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. / за ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с. С. 269.

¹⁰ Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2008. 728 с. С. 374.

кроком стало прийняття 2 грудня 1917 р. Закону «Про утворення Генерального Суду УНР», який тимчасово, до формування найвищого судового органу на основі Конституції УНР, ухваленої Всеукраїнськими установчими зборами, проголошував утворення Генерального Суду. У подальшому зміни продовжили закони «Про заведення апеляційних судів», «Про затвердження штатів апеляційного суду Київського», «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційних судів», «Про затвердження штатів Генерального Суду», «Про упорядкування прокураторського нагляду на Україні». Основним результатом змін стало формування національної судової системи. Її очолив Генеральний Суд УНР, що мав підготувати та подати на затвердження УЦР власний «докладний регламент» роботи, а до його ухвалення – послуговувався нормами, що регламентували діяльність Урядового Сенату Російської імперії, узгоджуючи їх із Законом «Про Генеральний Суд УНР» та іншими актами УЦР. Історично склалося так, що компетенція Сенату виходила за межі власне судової діяльності. У зв'язку з цим УЦР обмежила повноваження Генерального Суду судовою діяльністю і наглядом за судовими установами, вдосконаливши його структуру. Так, окрім цивільного й карного департаментів, було виокремлено адміністративний департамент, що мав займатися адміністративною юстицією. Тимчасово, до розв'язання питання про скасування всіх особливих судів, на Генеральний Суд покладалося виконання функцій Головного військового суду щодо справ, вирішених на території України. Секретар судових справ доручав керівництво «канцелярією розпорядною, господарською частиною» Генерального Суду одному з генеральних суддів. До складу Генерального Суду входило 15 генеральних суддів, генеральний суддя-порядкуючий Генеральним Судом; два генеральних судді-порядкуючі департаментами, та 20 службовців – писарі, помічники писарів, регістратор, судові виконавці, скарбник і завідувач рахунковими справами, архіваріус¹¹. Із появою власної касаційної інстанції справи на території України, до цього підвідомчі Сенату, мали спрямовуватися до Генерального Суду. Проте одночасного переходу на нову судову систему не відбулося, ще певний час суди надсилали матеріали до судових палат як до касаційної інстанції.

Негайного реформування потребували й апеляційні судові установи. УЦР не мала повноважень для перетворення судових палат, що не були органами державної влади УНР. Тому Закон «Про заведення апеляційних судів» від 17 грудня 1917 р. припинив на українських територіях діяльність судових палат у справах, належних до компетенції апеляційних судів. Натомість передбачалося заснування трьох апеляційних судів за такою територіальною підсудністю: Київський – для територій нинішніх губерній Київської, Полтавської, Чернігівської, Волинської та Подільської; Харківський – для території нинішніх губерній: Харківської і Катеринославської, а також Бердянського та Мелітопольського повітів, Таврійської; й Одеський – для міста Одеси, нинішньої Херсонської губернії.

¹¹ Романюк Я., Іванченко І. Зазнач. твір. С. 50.

До підвідомчості Київського апеляційного суду віднесено евакуйовані судові установи Холмщини та Підляшшя, щодо яких прийнято окрему резолюцію – до реального приєднання до УНР частини Холмщини і Підляшшя, де кількісно переважали українці. Це населення та всі евакуйовані адміністративно-громадські установи підлягали «владі і опіці Генерального Секретаріату України»¹².

Носієм усієї повноти влади в Україні – законодавчої, виконавчої та судової – визначено УЦР і безпосередньо від неї мали одержувати мандат судді касаційних та апеляційних судів. Обрання на посаду судді Генерального та апеляційного судів регламентувалося окремим Законом «Про умови обсаджування і порядок обрання суддів Генерального та апеляційного судів», терміново прийнятим Центральною Радою 23 грудня 1917 р. Він об'єднав два законопроекти: «Про умови обсадження вищих судів України» та «Про порядок обрання суддів Генерального і апеляційного судів». Згідно з цим Законом посади судді Генерального та апеляційного судів можуть займати особи з вищою освітою, але за обрання 3/5 голосів УЦР судьями можуть бути й особи без вищої освіти. Особи, які мають бажання бути обраними в судді Генерального та апеляційного судів подають заяву в УЦР через Генерального секретаря судових справ. Генеральний та апеляційний суди мають право пропонувати УЦР через Генерального секретаря справ судових, ухвалених загальним зібранням суду, кандидатів на вакантні місця. Генеральний секретар судових справ вносить в УЦР список усіх кандидатів на обрання, з яких вибирає потрібну кількість таємним голосуванням звичайною більшістю голосів¹³. На практиці вибори суддів відбувалися в обстановці реальної конкуренції. Перше засідання Генерального Суду відбулося 15 січня 1918 р., про що повідомив на засіданні дев'ятої сесії УЦР Генеральний суддя С.П. Шелухін з нагоди оприлюднення IV Універсалу. Однак, незважаючи на те, що були прийняті відповідні закони і сформовано персональний склад Генерального та Київського апеляційних судів, судді змогли приступити до виконання своїх обов'язків лише у квітня 1918 р.¹⁴

У січні 1918 р. у Міністерстві судових справ УНР обговорювалася зміни в системі судів першої інстанції (йшлося, зокрема, про обрання мирових суддів). Відповідно до законів Тимчасового уряду «Про тимчасове впорядкування місцевого суду» від 4 травня 1917 р. і «Про нове комплектування списків присяжних суддів» від 21 вересня 1917 р. одноособові мирові суди скасовувалися, замість них запроваджувалися мирові суди, що мали складатися з мирового судді – голови – та двох членів, обраних усім населенням кожного повіту на основі загального, рівного і

¹² Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підручник. Київ: Ін Юре, 2008. 624 с. С. 262

¹³ Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України: навч. посібник. 2-е вид. допов. Київ: Україна, 2002. 448 с. С. 197.

¹⁴ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 336.

таємного голосування. Так само було організовано й апеляційну інстанцію – з'їзд мирових суддів. Однак на окремих українських територіях воєнна обстановка і брак коштів перешкоджали реалізації норм цих законів. Зокрема, не відбувалися народні (земські) зібрання, що мали вибирати мирових суддів, а, отже, справи, віднесені до компетенції мирових судів, залишалися нерозглянутими. Водночас припинилися сесії окружних судів і судових палат за участю присяжних, що фактично зупинило діяльність судових органів з розгляду кримінальних справ. Для подолання колапсу першої ланки судової системи УЦР вдалася до нормативного закріплення тимчасового відходу від принципу колегіальності – 30 березня 1918 р. було ухвалено постанову на доповнення Закону «Про тимчасове впорядкування місцевого суду», згідно з якою в тих місцевостях, де члени мирового суду ще не були вибрані й затверджені, мирові судді на час до обрання членів мирового суду отримували повноваження вирішувати всі цивільні та кримінальні справи одноособово. Стосовно суду присяжних було вирішено, що в місцевостях, де списки присяжних засідателів на 1918 р. не складені, окружні та апеляційні суди для розгляду і вирішення кримінальних справ мають запрошувати присяжних суддів з чергових списків, підготовлених станом на 1916 р.¹⁵

До компетенції мирових судів належали дрібні цивільні, кримінальні та адміністративні справи, законодавчо обмежені розміром збитків від правопорушення та/або розміром покарання. Так, мирові суди розглядали кримінальні справи, за якими покарання не могло перевищувати півтора року позбавлення волі та цивільні справи з сумою вимог до 1 тис. крб. Окрім того, паралельно, принаймні формально, продовжували існувати селянські волосні та верхні волосні суди, циркуляр про скасування (припинення діяльності) яких було видано Міністерством судових справ лише 3 березня 1918 р.¹⁶

Починаючи з лютого–березня 1918 р., політична та воєнна ситуація складається не на користь Центральної Ради, виникає нагальна потреба в організації військово-революційних і військових судів. Можливість створення військово-революційних судів надавалася головним губернським комендантам (посади запроваджено 14 лютого 1918 р.). Згідно з «Інструкцією Військовому революційному суду» від 6 березня 1918 р. їх підсудність поширювалася на всіх військових і цивільних громадян УНР у випадках вчинення ними таких злочинів як: вбивство, підпал, згвалтування, грабіж і розбій. Військово-революційні суди УЦР розглядали лише визначене коло справ, тобто їх юрисдикція поширювалася лише на той перелік злочинів, який був зазначений у цьому нормативно-правовому акті, й не виконували повною мірою свої завдання. До складу таких судів входили два

¹⁵ Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Україна, 2005. 208 с. С. 152.

¹⁶ Землянська В.В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с. С. 8.

представники від місцевих громадських організацій і чотири – за призначенням губернського коменданта (двоє старшин, один козак і один військовий діловод-юрист). Окрім зазначених осіб, призначалося по одному запасному судді від кожної з вказаних верств у разі вибуття або усунення кого-небудь із суддів. Суд формувався відразу після вчинення злочину та повинен був приступати до розгляду справи не пізніше як через 10 днів після цього й функціонував при управлінні найближчого до місця злочину повітового коменданта.

Військові суди створювалися на території УНР для розгляду злочинів і провин з боку виключно військовослужбовців. Нормативно-правовою основою їх діяльності був спеціальний циркуляр Центральної Ради до Головного управління військових судових справ – «Наказ про Військові Суди» від 23 квітня 1918 р. У ньому йшлося про утворення в Києві та Катеринославі Вищих військових судів з територіальною судовою компетенцією, відповідно всієї Правобережної України з Чернігівщиною та Лівобережної України, за винятком Чернігівщини. Також були створені вищі та штабні суди, що функціонували в межах розташування дивізій, вони були відповідно до Вищого військового суду судами першої інстанції. Штабні суди були створені при Головному штабі, а також у м. Києві (окрім штабного, тут функціонував і вищий суд), Катеринославі (штабний і вищий суди), Одесі (два штабних суди), Чернігові (два штабних суди), Житомирі, Кам'янці-Подільському, Вінниці, Олександрії, Гомелі, Луцьку, Рівному, Полтаві, Харкові та Новоград-Волинському (по одному суду). Наприклад, до компетенції Київського вищого військового суду, що складався з голови, чотирьох його товаришів, слідчого-судді в надзвичайних справах, двох слідчих суддів у господарських справах, чотирьох суддів, секретаря суду, прокурора, належали будь-які справи, що виникали на території Правобережної України. Зокрема, наявність посад слідчих-суддів для вирішення надзвичайних справ і господарських справ свідчила про вузьку спеціалізацію суддів цього суду у вирішенні конкретних видів справ – господарських, і тих, які мали надзвичайне значення для Центральної Ради. Штабні суди розглядали справи нижчої підсудності в межах розташування тієї чи іншої дивізії. Персональний склад суддів вищих і штабних судів призначався наказом міністра військових справ¹⁷.

Відповідно до Конституції УНР (Статуту про державний устрій, права і вольності УНР) від 29 квітня 1918 р., яка так і не набула чинності через зміну влади і скасування гетьманом П.П. Скоропадським законодавства Центральної Ради, судова гілка влади визнавалася в УНР незалежною. Судові рішення ухвалювалися лише судовими установами та не могли бути змінені іншими органами влади. Найвищим судовим органом мав стати Генеральний Суд УНР, члени якого обиралися Всенародними Зборами терміном на п'ять років. Генеральний Суд був найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки, не міг розглядати справи в першій і другій (апеляційній)

¹⁷ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 337.

інстанціях і мати функції адміністративної влади¹⁸. Суд мав відбуватися від імені УНР і бути єдиним для всіх громадян, включаючи членів Всенародних Зборів і Ради Народних Міністрів. Детальніше питання організації та компетенції судових установ мали бути встановлені окремими законами¹⁹.

Відповідно до зазначеного вище Закону «Про утворення Генерального Суду УНР» від 2 грудня 1917 р. при Генеральному Суді створювалася Прокураторія Генерального Суду. З одного боку, вона функціонувала при Генеральному Суді, а з іншого – її регламент затверджувався генеральним секретарем судових справ, який і надавав одному з прокураторів звання старшого й доручав йому «провід над прокураторією». 23 грудня 1917 р. УЦР ухвалила спеціальний Закон «Про упорядження прокураторського нагляду на Україні», згідно з яким прокураторії утворювалися при апеляційних та окружних судах. Очолювали відповідні прокураторії старші прокуратори²⁰.

На початковому етапі своєї діяльності Центральна Рада не визначала власних підходів щодо розбудови та вироблення нормативно-правових засад організації й діяльності правоохоронних органів, відносячи ці питання до компетенції федерації²¹. Проте під тиском надзвичайних обставин, якими став Корніловський заколот, УЦР була змушена вжити термінових заходів для «захисту революції» та розбудови власних структур безпеки. 27 серпня 1917 р. на об'єднаному засіданні рад робітничих і солдатських депутатів м. Києва було створено Особливий Комітет з охорони революції. До його складу увійшли чини: командуючий військами Київського військового округу К.М. Оберучев, начальник міліції, міський голова, голови рад робітничих і солдатських депутатів і представники провідних політичних партій. Метою Комітету була організація боротьби з корніловщиною. 28 серпня УЦР доручила йому виробити план оборони Києва і завчасно мобілізувати всі живі та матеріальні сили, необхідні для виконання плану. Після ліквідації заколоту за постановою Тимчасового уряду 2 вересня 1917 р. Комітет припинив свою діяльність, за іншими даними – саморозпустився. Недостатня активність Особливого Комітету викликала серйозне занепокоєння національно-патріотичних сил. За ініціативи голови Українського Військового Комітету С.В. Петлюри на початку вересня 1917 р. передбачалося створення органу державної безпеки з широкими

¹⁸ Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 384 с. С. 225.

¹⁹ Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 01.05.2022)

²⁰ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін.... С. 270.

²¹ Дурнов Є.С. Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2010. 22 с. С. 15.

повноваженнями – Крайового Комітету оборони нового ладу при Генеральному Секретаріаті²².

Під час жовтневих подій у Петрограді гасло «захисту революції» знову актуалізувалося. Спочатку цією справою займався Комітет охорони революції в Україні, який було створено 25 жовтня 1917 р., а з 28 жовтня – безпосередньо Генеральний Секретаріат. Останній у свою чергу мав «спиратися на органи революційної демократії». Крім того, Генеральний Секретаріат 13 листопада 1917 р. утворив при Генеральному секретарстві внутрішніх справ Комісію для охорони ладу в Україні (Комісію по охороні краю). Інша справа, що відповідні органи як у центрі (включаючи і сам Генеральний Секретаріат), так і на місцях, не мали реальних сил і можливостей для здійснення своїх повноважень, і заклики встановити порядок не давали позитивних результатів²³.

Перші кроки УЦР у розбудові органів міліції пов'язувалися з ідеєю перетворення армії після війни в народну міліцію. Більш радикальними в цьому напрямі були заходи УЦР після більшовицького перевороту, коли 26 жовтня 1917 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ зобов'язало земські та міські управи упорядкувати штати міліції міст і повітів. Як одна з важливих частин державного апарату, міліція мала підпорядковуватись місцевим органам влади. З іншого боку, секретар внутрішніх справ здійснював функції загального керівництва та контролю за справами міліції²⁴.

Генеральне секретарство (з 11 січня 1918 р. – Міністерство) внутрішніх справ як галузевий державний виконавчий орган з широкими повноваженнями складалося з різних структурних підрозділів, зокрема контроль за діяльністю міліції було покладено на адміністративно-політичний відділ (департамент). До компетенції генерального секретаря (міністра) внутрішніх справ входили питання загального управління діяльністю міліції, видання підзаконних нормативно-правових актів (інструкцій, наказів), які визначали організаційні й технічні аспекти діяльності міліції, огляд і ревізії установ міліції, складання кошторисів на утримання міліції. Це значно обмежувало вплив Міністерства внутрішніх справ (МВС) УНР на формування міліції, що перебувала в безпосередньому віданні земських і міських громадських управлінь.

Правовою основою організації та діяльності міліції в період УЦР були, переважно, нормативно-правові акти Тимчасового уряду з незначними змінами і доповненнями, зокрема, постанова «Про заснування міліції», якою

²² Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): монографія. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с. С. 49–52.

²³ Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв. В.О. Рум'янцев та ін.... С. 404.

²⁴ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 341.

затверджувалося «Тимчасове положення про міліцію» від 17 квітня 1917 р.²⁵, а також циркуляри МВС Тимчасового уряду щодо комплектування органів народної міліції, а саме: «Про прийняття колишніх чинів на службу в міліцію», «Про осіб, які можуть увійти до складу міліції» тощо. Серед національних документів слід виокремити постанову Першого українського військового з'їзду 5–8 травня 1917 р. у м. Києві «Про українську народну міліцію». Варто зазначити, що постанова «Про заснування міліції» і «Тимчасове положення про міліцію» залишалися чинними практично без змін до кінця існування УЦР. Виняток становили внесені Законом УНР «Про передачу міліції м. Києва в розпорядження Міністерства внутрішніх справ» від 5 березня 1918 р. зміни, що стосувалися столичної міліції. Ці зміни передбачали підпорядкування міліції м. Києва безпосередньо МВС УНР і спрямовувалися на розширення компетенції МВС у питаннях керівництва діяльністю столичної міліції, а на іншу територію УНР їх дія не поширювалася. У «Тимчасовому положенні про міліцію» йшлося про заснування замість поліції – міліції як виконавчого органу державної влади на місцях, який перебуває в безпосередньому віданні земських і міських громадських управлінь. Основним обов'язком міліції є охорона громадської безпеки і порядку, захист усіх і кожного від усілякого насильства, образ і самоуправства. Начальники міліції обиралися та звільнялися з посади міськими і повітовими земськими управами, за приналежністю, без визначення строку їх служби. Помічники начальників міліції призначалися та звільнялися зі служби міськими і земськими управами на підставі подання начальників міліції. Право призначення на інші посади в міліції належало начальникам міліції. Витрати на утримання міліції розподіляються між МВС і місцевими органами управління. В основу організації міліції було покладено демократичні засади, ліквідовувалися будь-які класові перепони при її комплектуванні. Це дозволяло залишатися чи вступати на службу до міліції навіть колишнім поліцейським і жандармам, хоча існували й закономірні обмеження (перебування під слідством, недієздатність тощо) у призначенні на посади в народній міліції²⁶.

Згідно зі ст. 21 «Тимчасового положення про міліцію» міліція отримувала повноваження на провадження дізнання та участь у досудовому слідстві у кримінальних справах на основі законів кримінального судочинства. Усі чини міліції при виконанні службових обов'язків повинні були носити форму встановленого зразка, а також мати при собі холодну зброю та револьвери. Будь-яких конкретних вказівок про вимоги щодо застосування зброї в положенні не містилося. Застосування зброї працівниками міліції регламентувалося окремим нормативно-правовим актом

²⁵ Довбня В.А., Дурнов Є.С., Калюк О.М. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності: монографія / за заг. ред. проф. О.М. Джузи. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. 144 с. С. 31–32.

²⁶ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 232 с. С. 162.

– «Інструкцією про застосування зброї працівниками міліції при виконанні службових обов'язків» від 14 червня 1917 р., що також була прийнята Тимчасовим урядом²⁷.

Окрім того, завдання та порядок організації міліції визначалися у відповідних постановах Генерального секретарства внутрішніх справ. Як відмічалось вище, в жовтні 1917 р. Генеральне секретарство внутрішніх справ зобов'язало земські та міські управи навести порядок у питанні розроблення штатів міліції міст і повітів. Передбачалося створення не лише піших, але і кінних міліцейських загонів, створення резервів міліції та системи підготовки і навчання кадрів. У губерніях діяльністю міліції керували інспектори, в повітах і містах – повітові та міські начальники міліції та їх помічники, у волостях і містечках – дільничні начальники міліції та їх помічники.

З січня 1918 р. Мала Рада ухвалила Закон «Про утворення Українського Народного Війська (народної міліції)», що на той час, в умовах збройної боротьби проти більшовицького війська, мало за мету оборону УНР від загроз як зовнішніх («для оборони рідного краю від зовнішнього нападу»), так і внутрішніх. Передбачалося, що після завершення воєнних дій, демобілізації армії й переходу до мирних умов державного будівництва народна міліція виконуватиме функцію охорони правопорядку в державі.

Разом з тим, унаслідок недосконалості нормативно-правової бази, неналежного фінансування, через нестачу працівників та їх низьку професійну підготовку народна міліція виявилася неспроможною захистити населення від зростаючої хвилі злочинності. Саме тому в деяких місцевостях громадяни розпочали створювати добровільні об'єднання для охорони громадського порядку, серед них можна назвати такі громадські правоохоронні формування, як «Січ», «Народне ополчення», «Вільне козацтво»²⁸.

Найбільшого розповсюдження в селах і містах України набули напіввійськові товариства (організації) Вільного козацтва. Формування їх загонів розпочалося у квітні 1917 р. у Звенигородському повіті на Київщині. Упродовж наступних місяців товариства Вільного козацтва були сформовані в інших губерніях України. Восени в їхніх лавах уже налічувалося майже 60 тис. осіб. 3–7 жовтня 1917 р. у м. Чигирин відбувся перший Всеукраїнський з'їзд Вільного козацтва, в якому взяли участь понад 200 делегатів від осередків цього руху, що функціонували в Київській, Катеринославській, Полтавській, Чернігівській і Херсонській губерніях, а також на Кубані. Делегати з'їзду звернулися до населення із закликом озброюватися для підтримки національної влади, створювати в селах сотні, у волостях – курені, в повітах – полки, в губерніях – коші на чолі з сотниками,

²⁷ Довбня В.А., Дурнов Є.С., Калюк О.М. Знач. твір. С. 34.

²⁸ Історія держави і права України: курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін. / за ред. В.М. Щербатюка. Київ: Фенікс, 2018. 496 с. С. 302.

курінними, полковниками, отаманами та іншою старшиною. На з'їзді обрали Головну козацьку раду (Генеральну раду Вільного козацтва) у складі 12 осіб, зокрема почесним отаманом Вільного козацтва став М.С. Грушевський, головним отаманом – П.П. Скоропадський, наказним отаманом – І.В. Полтавець-Остряниця²⁹.

Центральна Рада підтримала ідею організації загонів Вільного козацтва, прагнула надати вільнокозацькому рухові чітких організаційних форм. 13 листопада 1917 р. постановою Генерального Секретаріату було ухвалено Статут «Вільного козацтва на Україні». Разом з іншими документами він мав важливе значення для забезпечення правопорядку в УНР. Згідно з положеннями, викладеними у Статуті, очолювати організацію (об'єднання кошів) було надано право генеральному секретарю внутрішніх справ або його товаришу (заступнику), який призначався Генеральним Секретаріатом. Генеральний секретар внутрішніх справ затверджував кошову старшину та мав право усувати з посад «кожного з козацької старшини, крім кошового». У листопаді 1917 р. у структурі Генерального секретарства внутрішніх справ було створено спеціальний відділ Вільного козацтва³⁰.

Водночас відповідно до Статуту метою діяльності товариств Вільного козацтва був також «фізичний і духовний розвиток своїх членів» і «громадянське виховання». Зазначалось, що під час війни Вільне козацтво бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок і спокій населення, охороняє громадян і добро мешканців від їх знищення та грабування. Для охорони громадського спокою і добробуту товариства створювали кінні та піші муштровані загони козаків і козацької молоді, пожежні дружини й інші підрозділи. За допомогу в охороні громадського порядку Вільне козацтво ніякої плати не отримувало. Досить складними були умови прийому до Вільного козацтва. Це відбувалося тільки на загальних зборах громади при таємному голосуванні. Дійсним членом Вільного козацтва можна було стати лише за рекомендацією трьох його членів, які несли повну відповідальність за подальші вчинки свого підопічного. За соціальним і національним походженням вільні козаки були, переважно, українськими селянами, службовцями, робітниками³¹.

Не маючи достатньої військової сили для захисту України, Центральна Рада підпорядкувала Вільне козацтво Генеральному секретарству військових справ, намагаючись у такий спосіб створити Вільне реєстрове козацтво як регулярний військовий підрозділ на державному утриманні для внутрішньої охорони повітів. На платню козакам і старшині було асигновано 130 млн крб. Проте повноцінній реалізації цього задуму перешкодило командування німецьких та австрійських військ, на вимогу якого 5 квітня 1918 р. уряд УНР

²⁹ Россіхін В.В. Вільне козацтво. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / Редкол.: В.Д. Гончаренко (голова) та ін. Т. 1: Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 134.

³⁰ Довбня В.А., Дурнов Є.С., Калюк О.М. Зазнач. твір. С. 59.

³¹ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 340.

розформував усі загони Вільного реєстрового козацтва. Однак цим актом вільнокозацький рух знищено не було, хоч і не офіційно, але загони Вільного козацтва й надалі діяли в Україні. Вони продовжували значною мірою впливати на подальше зростання селянського повстанського руху³².

Окрему увагу слід приділити організаційно-правовим засадам кордонної охорони УНР. Протягом 1918 р. державні кордони УНР були визнані міжнародними угодами з усіма сусідніми державами, а також державними утвореннями, які виникли на території Російської імперії. Кордоном з радянською Росією було визнано так звану «нейтральну зону». Питання про державний кордон з більшовиками так і не було вирішено. 7 жовтня 1918 р. переговори було припинено, а на початку листопада 1918 р. узагалі перервано.

Протягом періоду УЦР на засіданнях уряду УНР ухвалено низку важливих рішень стосовно прикордонної діяльності, зокрема: 7 березня 1918 р. розглянуто питання організації охорони кордону, за ініціативи військового міністра О.Т. Жуковського; 20 березня прийнято рішення про створення Окремого корпусу кордонної охорони, затверджено його командувачем полковника В.І. Желіховського; 23 березня – Статут корпусу, з його підпорядкуванням Міністерству фінансів; сплановано формування дев'яти бригад кордонної охорони та однієї навчальної. Головними завданнями Окремого корпусу кордонної охорони визначалися: по-перше, організація охорони кордону шляхом виставлення спеціальних постів; по-друге, контроль за переміщенням через кордон осіб за наявності відповідних документів і протидія незаконному ввозу (вивозу) товарів, зброї, боєприпасів тощо; по-третє, затримання дезертирів і кримінальних елементів; по-четверте, виконання на кордоні обов'язків карантинної та поліцейської служб. У службовій діяльності Окремого корпусу кордонної охорони пріоритет надавався правоохоронній складовій, але за структурою він будувався за військовим зразком, а його особовий склад мав військові чини³³.

Отже, у сфері формування національної судової та правоохоронної систем Центральна Рада пройшла шлях, сповнений численних прорахунків і протистоянь. Наявні суспільно-політичні умови життя країни зумовили відсутність тісного зв'язку між центральними та місцевими судовими і правоохоронними органами. Це не сприяло реалізації судової та правоохоронної функцій на місцях. Незважаючи на те, що на нормативно-правовому рівні було закладено основи нового судочинства і правоохоронної діяльності, в підсумку уряд УЦР виявився неспроможним налагодити апарат влади та механізм втілення в життя власних рішень, зокрема в галузі судових і правоохоронних справ, що сприяло виникненню в державі системної

³² Щербатюк В.М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917–1921 рр. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 282.

³³ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач... С. 160–161.

управлінської кризи. Після гетьманського перевороту багато з нововведень у судовій і правоохоронній системах було піддано радикальній ревізії.

2. Судова та правоохоронна системи в Українській Державі гетьмана П.П. Скоропадського

29 квітня 1918 р. Всеукраїнський хліборобський з'їзд, за формального нейтралітету й неофіційної підтримки командування німецьких і австрійських військ, проголосив П.П. Скоропадського, колишнього царського генерала і нащадка старовинного козацько-шляхетського роду, Гетьманом всієї України. Того ж дня було оприлюднено «Грамоту до всього українського народу», в якій повідомлялося про розпуск Центральної Ради, звільнення всіх міністрів, визначалися основні завдання і принципи політики гетьмана, назва «Українська Народна Республіка» замінювалася назвою «Українська Держава». Гетьман обіцяв повернути життя «в нормальне річище», «твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі... підтримувати авторитет влади, не спиняючись ні перед якими самими крайніми мірами»³⁴.

У перші тижні існування Гетьманату в Україні, функціонувала «змішана» судова система, тобто судові установи часів Російської імперії, суди, створені Тимчасовим урядом, та суди, засновані УЦР. У «Законах про тимчасовий Державний устрій України» від 29 квітня 1918 р. йшлося про Генеральний Суд, що «уявляє собою вищого охоронителя і захистника закону та Вищий суд України в справах судових та адміністративних». Новація полягала в тому, що «Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судді» призначалися гетьманом³⁵. 25 травня 1918 р. гетьман затвердив Закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні – «іменем закону Української Держави». Питання координації організаційної розбудови судової системи покладалося на Міністерство судових справ, що здійснювало управління всією судовою системою Української Держави та мало головними завданнями: організаційне керівництво судами Української Держави, матеріальне забезпечення їх діяльності, вивчення й узагальнення судової практики, внесення пропозицій до уряду щодо вдосконалення судової системи та судочинства, кодифікацію законодавства, вироблення української правничої термінології, пристосування колишніх норм права до нової політико-правової реальності, підготовку проєктів кримінальних, кримінально-процесуальних, цивільних, цивільно-процесуальних та інших нормативно-правових актів.

2 червня 1918 р. було прийнято закон, який уточнював функції Генерального Суду, сформованого за часів Центральної Ради. Згідно з цим законом Генеральний Суд мав складатися з трьох департаментів –

³⁴ Історія держави і права України: курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.... С. 311.

³⁵ Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> (дата звернення: 01.05.2022)

цивільного, карного й адміністративного і виконувати на всій території Української Держави функції, які до його формування належали Урядовому Сенату, а також касаційні функції Головного військового суду³⁶.

Проте вже 8 липня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про утворення Державного Сенату», в якому Державний Сенат визначався як «вища в судових і адміністративних справах державна інституція». Законом передбачалося, що устрій, компетенція та вся діяльність Державного Сенату регламентувалися на поточний момент відповідними нормативно-правовими актами колишньої Російської імперії. Державний Сенат складався з Адміністративного генерального суду (голова та 19 сенаторів), Карного генерального суду (голова та 11 сенаторів), Цивільного генерального суду (голова та 15 сенаторів) і Загального зібрання (10 сенаторів). Очолював Сенат президент (упродовж усього часу ним був відомий український громадський і політичний діяч, історик права М.П. Василенко). Його, а також сенаторів призначав гетьман за поданням Ради Міністрів. Президент Державного Сенату, як і міністр юстиції, був підзвітним гетьманові.

Кандидати на посаду сенатора мали відповідати таким вимогам: диплом про вищу юридичну освіту і не менше 15 років трудового стажу в судових органах на посадах, не нижчих судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду, на адвокатській службі чи викладацькій роботі. Для претендентів на посаду сенаторів Цивільного генерального суду до трудового стажу зараховувався п'ятирічний термін перебування на посаді секретаря цивільного департаменту судової палати, а для кандидатів на посаду судді Адміністративного генерального суду існувала вимога про вищу освіту і роботу впродовж 15 років на державній чи громадській службі³⁷.

З приводу призначення Президента Сенату, гетьман П.П. Скоропадський згодом згадував: «Коли настав момент визначитись з кандидатурою на посаду голови Сенату, Чубинський мав велике бажання бути на цьому місці. Я його не призначив, на мою думку, Сенат являє собою вищу державну установу, яка в критичний момент життя держави змогла б, якщо була на висоті, зіграти велику роль. Я шукав на посаду головуєчого людину, яка ні за яких умов не втратить цю висоту, навіть якби прийшлося йти проти гетьмана. Я вважав, що Чубинський не така людина, й призначив Василенка»³⁸.

Сенаторам заборонялися будь-які інші види діяльності, окрім наукової та викладацької. Зі збереження місця в Сенаті його членам дозволялося обіймати посади міністрів, державних секретарів чи їхніх заступників. Сенатор отримував достатньо вагомі правові гарантії своєї недоторканності. Навіть його тимчасове усунення від виконання службових обов'язків

³⁶ Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв, В.О. Рум'янцев та ін.... С. 412–413.

³⁷ Захарченко П., Мірошніченко М. Політико-правові засади формування національної політики Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.): до 100-річчя її утворення. *Право України*. 2018. № 6. С. 172.

³⁸ Романюк Я., Іванченко І. Зазнач. твір. С. 55.

здійснювалося за ускладненою процедурою. Дозвіл на притягнення сенатора до кримінальної відповідальності міг бути наданий лише Загальними зборами Сенату.

Загальні збори Державного Сенату скликалися (у складі всіх senatorів) з ініціативи президента Державного Сенату або міністра юстиції як генерального прокурора, або на вимогу не менш як 10 senatorів. У загальному зібранні генеральних судів брали участь 45 senatorів відповідних судів. Загальні збори Сенату вирішували питання про надання звання senatorів старшим головам судових палат і прокурорам загального зібрання та генеральних судів, про дисциплінарну відповідальність senatorів, про звільнення з посади через хворобу, про позбавлення звання сенатора. Адміністративний генеральний суд Української Держави розглядав справи, які за часів самодержавства належали до компетенції першого, другого, третього і четвертого департаментів Сенату Російської імперії щодо відчуження нерухомого майна на державну чи громадську користь. Цивільний і Карний генеральні суди повинні були вирішувати питання, пов'язані з касаційним розглядом справ, а Карний генеральний суд – ще й справи стосовно військових злочинів. Генеральним прокурором Української Держави з часу заснування Державного Сенату був міністр юстиції (на той час М.П. Чубинський). Посади прокурорів запроваджувалися при трьох генеральних судах і при Загальному зібранні Державного Сенату. Крім того, існували посади товаришів прокурорів: при Адміністративному генеральному суді – дев'ять осіб, Карному – п'ять, Цивільному – сім і при Загальному зібранні – одна особа. Прокурорам Державного Сенату надавалося право порушувати питання про необхідність тлумачення, доповнення або зміни чинних законів³⁹.

Того ж дня, 8 липня 1918 р., було прийнято Закон «Про судові палати і апеляційні суди», відповідно до якого відновлювали діяльність колишні судові палати – Київська, Харківська та Одеська⁴⁰. Як суд першої інстанції судові палати розглядали справи про державні та посадові злочини й були апеляційними інстанціями для справ, розгляд яких відбувався в окружних судах без присяжних засідателів. У свою чергу генеральні суди Державного Сенату були апеляційною інстанцією у справах, що вперше розглядалися в судових палатах, і здійснювали нагляд за ними. Перша інстанція продовжувала функціонувати у вигляді окружних судів і мирових судів⁴¹. Окружні суди діяли у складі адміністративного, карного і цивільного відділів. Причому, якщо УЦР вдалася до тимчасового відходу від принципу колегіальності, то в подібних умовах, за нагальної потреби в налагодженні мирової юстиції, П.П. Скоропадський пожертвував принципом виборності,

³⁹ Мироненко О.М. Державний Сенат Української Держави. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 2: Д–Й. Київ: Укр. енцикл., 1999. С. 150.

⁴⁰ Правова система України... С. 388.

⁴¹ Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Зазнач. твір. С. 157.

що докорінно змінювало власне сенс мирової юстиції. Поряд із тим, постановами від 14 липня 1918 р. уряд П.П. Скоропадського розширив підсудність кримінальних і цивільних справ мировим суддям. Загалом станом на середину літа 1918 р. в Українській Державі функціонувало три судові палати, 19 окружних судів, 115 з'їздів мирових судів. Переважно на посадах суддів перебували працівники колишніх царських судових установ, що було викликано відсутністю достатньої кількості українських правників.

Окремою ланкою судової системи був Одеський комерційний суд, діяльність якого впродовж проведення всіх судових реформ було піддано лише незначним коригуванням. Законом «Про судові палати й апеляційні суди» було змінено структуру та практику оскарження рішень Одеського комерційного суду. Так, якщо вищою апеляційною інстанцією для комерційних судів Російської імперії був Сенат (четвертий департамент), а перевірки в касаційному порядку рішення комерційних судів як судів фахових не підлягали, то зазначеним вище законом апеляційною інстанцією для Одеського комерційного суду було визначено Одеську судову палату. Водночас скарги на постанови Одеської судової палати як другої для комерційного суду інстанції, а також скарги на остаточні постанови Одеського комерційного суду передавалися на розгляд Цивільного генерального суду Державного Сенату, тобто фактично вводилася касаційна інстанція. Це порушувало головний принцип діяльності комерційних судів, який передбачав мінімізацію втручання держави в їхню діяльність, а тому не здобуло підтримки ні суддів, ані суб'єктів процесу. Очевидно, це був перший крок до введення Одеського комерційного суду до загальної системи судоустрою⁴².

Широкого застосування набула надзвичайна юстиція. 30 травня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про військову підсудність», відповідно до якого за певних підстав компетенція військових судів могла поширюватися на цивільних осіб. У період Гетьманату засади діяльності військових судів встановлював Закон «Про організацію військово-судових установ та їх компетенції» від 21 червня 1918 р. Усі військові суди поділялися на вищі (Київський і Катеринославський) та штабні (при штабах дивізій, корпусів і Головному штабі)⁴³. На відміну від аналогічного закону УЦР закріплювалися можливість оскарження рішень військових судів у касаційному порядку, колегіальний характер розгляду справи та прийняття рішень. Передбачалася й можливість введення виключної підсудності – коли військова юстиція поширювалася на цивільних осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів проти держави, а також інших тяжких суспільно небезпечних діянь. При військових судах незалежно від рівня вводилися посади військових слідчих⁴⁴.

До кандидатів на заміщення посад суддів у перерахованих вище судових

⁴² Судова влада в Україні... С. 332.

⁴³ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін.... С. 280.

⁴⁴ Трофанчук Г.І. Зазнач. твір. С. 230.

органах ставилася низка вимог, зокрема обов'язковим був досвід роботи за фахом. Тож зазвичай ці посади займали працівники колишніх царських судових установ, які були професіоналами, однак неприхильно ставилися до українізаторської політики гетьмана П.П. Скоропадського.

Особливе місце в Українській Державі належало німецьким та австрійським військово-польовим судам, до юрисдикції яких належали справи «про всі порушення громадського порядку і всі злочинні вчинки проти союзних військ». Таке широке формулювання відкривало простір для фактично необмеженої сваволі військово-польових судів.

Місцеві прокуратури виконували функцію процесуального керівництва досудовим розслідуванням і наглядали за діяльністю Державної варти, якій доручалося проведення дізнання по окремих категоріях правопорушень і розшуку злочинців. Їх винятковою функцією був нагляд за недопущенням ринкових спекуляцій і монополізацією щодо торгівлі сільськогосподарською продукцією. Прикметною особливістю прокуратури часів Української Держави було те, що вона була значно мілітаризована та мала тісний зв'язок з військовими інститутами. Система військової юстиції підпорядковувалася Головному військово-судовому управлінню, до складу якого входили відділи: загального, прокурорського та законодавчого спрямування⁴⁵.

Процес розбудови правоохоронних органів і підготовки кадрів для них було продовжено за доби Гетьманату П.П. Скоропадського. Особливістю періоду Гетьманату в Україні було те, що на відміну від УЦР, а пізніше й Директорії, П.П. Скоропадський суттєвого значення надавав формуванню та розвитку правоохоронних органів. Початок цьому було покладено Тимчасовою постановою Ради Міністрів «Про зміну існуючих законів про міліцію і створення Державної варти» від 18 травня 1918 р., відповідно до якої створено Державну варту для охорони наявного в Україні ладу, громадського спокою і порядку, політичного розшуку, оперативного придушення заворушень і заколотів, ліквідації або нейтралізації політичних противників режиму. Інспектори міліції надалі іменувалися інспекторами державної варти, міські та повітові начальники міліції – міськими і повітовими начальниками державної варти, дільничі начальники міліції – дільничими начальниками державної варти, їх помічники – приказними державної варти, старші та молодші міліціонери – старшими і молодшими державними вартовими⁴⁶.

9 серпня 1918 р. гетьман затвердив Закон «Про Статут Української Державно варти», ухвалений Радою Міністрів, що визначав напрями діяльності, штати та порядок управління й підпорядкування органів Державної варти. Загальне керівництво вартою здійснювало МВС Української Держави, у структурі якого було створено Департамент

⁴⁵ Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Зазнач. твір. С. 290.

⁴⁶ Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 224 с. С. 131.

Державної варти на чолі з директором⁴⁷. До компетенції Департаменту Державної варти належали: 1) запобігання злочинам та охорона громадського порядку і безпеки; 2) організація місцевих установ Державної варти і контроль за їх діяльністю; 3) призначення, переміщення, звільнення і нагородження службовців Державної варти, встановлення їм пенсій; 4) охорона кордону; 5) питання проживання в межах Української Держави іноземців та їх висилання; 6) підготовка справ про надання українського громадянства особам, які проживають за кордоном, та про повернення в Україну громадян, затриманих за кордоном за вчинені злочини; 7) нагляд за митними і трактирними закладами; 8) нагляд і контроль за виготовленням, зберіганням, торгівлею та перевезенням вибухових речовин; 9) нагляд за дотриманням паспортного режиму та ін. Діяльність Державної варти була поділена на декілька основних видів: загальна (адміністративна) й оперативна (кримінально-розшукова та інформаторська). Також на Державну варту покладалися функції здійснення захисту встановленого в країні ладу, тобто державної безпеки⁴⁸.

Керівництво персоналом та інституціями Державної варти в межах губернії і контроль за її діяльністю покладалися на губернського старосту. Губернський інспектор Державної варти був його помічником. У справах проведення дізнань про злочини службовці Державної варти безпосередньо підлягали органам прокурорського нагляду. Повітова Державна варта, начальник якої підпорядковувався повітовому старості, поділялася на повітовий район варти, що охоплював усі волості з селами, і міські поселення, населення яких не перевищувало 30 тис. осіб, а також міські райони варти, тобто окремі міста з населенням понад 30 тис. осіб. Варта в повіті поділялася на сільську (кінну) і міську (пішу), а територія (за винятком міст з населенням понад 3000 осіб) – на дільниці (райони) з населенням до 40 тис. осіб. Очолював такі дільниці начальник Державної варти району. Район же поділявся на волості, очолювані волосними головами (головами волосної Державної варти). Кількість піших вартових визначалася з розрахунку: один вартовий на 2000 осіб населення. На кожен волосцький район призначався один старший вартовий. Міські відділи Державної варти в містах з населенням до 100 тис. осіб поділялися на три райони, а понад 100 тис. – з розрахунку по 40 тис. осіб на один район і 5000 осіб – на дільницю. Начальник кожного міського району мав двох помічників і канцелярію. Дільницями керували приказні. На кожні 400 осіб міського населення призначалося по одному вартовому; на кожні 10 вартових – один вартовий старшого складу і приказний, а на кожен міський район – один старший вартовий⁴⁹. Мала свої особливості Державна варта в міських отаманствах. Управління нею зосереджувалось у руках міського отамана, в його підпорядкуванні знаходився інспектор Державної варти, який виконував

⁴⁷ Довбня В.А., Дурнов Є.С., Калюк О.М. Зазнач. твір. С. 46, 47.

⁴⁸ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 391.

⁴⁹ Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Зазнач. твір. Там само.

ще й обов'язки начальника єдиного відділу варти в отаманствах другого розряду, що поділявся на райони з кількістю мешканців до 40 тис. осіб. В отаманствах першого розряду створювалося кілька відділів (на кожні 250 тис. осіб населення) на чолі з відповідними начальниками. Ці відділи теж поділялися на райони, але з кількістю населення до 50 тис. осіб. Морські порти та їх околиці могли виокремлюватися в окремі райони і при меншій кількості населення. Кожний район отаманства поділявся на 8–10 дільниць, якими керували приказні. У підпорядкуванні міського отамана перебувала резервна сотня або резервний дивізіон кінних вартових. Для охорони дач і курортних місцевостей отаман міг призначати необхідний штат приказних і вартових.

Крім неоперативних, було утворено інспекторські та освідомчі відділи Державної варти, на які покладалося завдання вивчати політичну ситуацію в районах дислокації, характер роботи місцевих політичних організацій і рухів, вербувати таємну агентуру й керувати її роботою, здійснювати зовнішнє спостереження, обшуки, виїмки тощо. Провідними структурними підрозділами освідомчих відділів були: загальне, таємне й агентурне відділення, відділення залізничної варти, а також реєстраційна частина (канцелярія). Їхнє завдання конкретизувала «Інструкція начальникам освідомчих відділів при губернських старостах і градоначальниках». Агентурно-оперативні матеріали зосереджувалися й опрацьовувалися в канцеляріях освідомчих відділів як «зведення агентурних донесень»⁵⁰.

Під охороною Державної варти перебували й залізниці. Уся територія смуги відчуження залізниць Української Держави поділялася на Київський, Одеський, Південний, Катеринославський, Лівобережний, Харківський і Подільський райони. На чолі кожного з них стояв отаман Державної варти, якого призначав міністр внутрішніх справ, і який безпосередньо підпорядковувався директорові Департаменту Державної варти. Кожний район залізничної варти поділявся на філії (150–200 верст залізничного полотна залежно від інтенсивності руху). Оперативний склад залізничної варти наділявся такими ж повноваженнями, як і оперативний склад міської чи районної Державної варти. На нього було покладено обов'язки з розкриття та розслідування злочинів, учинених у смузі відчуження залізниць, попередження і припинення суспільно небезпечних проявів у цьому ж районі тощо.

Кадровий апарат Державної варти формувався здебільшого з колишніх працівників поліції. Зокрема, всі ключові посади в департаменті Державної варти займали урядовці, які багато років служили в поліцейському апараті Російської імперії. З метою набуття відповідних знань особами, зарахованими на службу, вводилась система їх підготовки в спеціальних школах. Фінансування підрозділів варти та їх правоохоронної діяльності здійснювалося за рахунок державного бюджету, а рівень матеріальної

⁵⁰ Чайковський А.С. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. Київ: Парламентське вид-во, 2013. 704 с. С. 202–203.

забезпеченості чинів Державної варти був вищий, ніж в інших відомствах⁵¹.

Водночас окремі факти в діяльності Державної варти свідчили, що її функції багато в чому виходили за межі правоохоронних. Державну варту використовували також для здійснення каральних операцій і придушення народних виступів (восени 1918 р. участь у повстаннях проти заходів гетьмана й окупаційних військ щодо повернення майна колишнім господарям взяли приблизно 300 тис. осіб). З цією метою в розпорядженні старост і отаманів перебувала мобільна військова сила – резервна сотня кінних вартових, комендантські повітові охоронні сотні (139 піших і 86 кінних). Крім допоміжних збройних підрозділів Державної варти, участь у цих заходах брали також регулярні військові підрозділи та органи спеціального призначення, що належали до особистого штабу гетьмана. Це викликало незадоволення населення й погіршувало криміногенну ситуацію в державі⁵².

Заходи агентурно-оперативного характеру стосовно представників злочинного світу здійснювалися на основі «Інструкції щодо заходів боротьби з бандитизмом», оприлюдненої МВС 18 жовтня 1918 р. Вона зобов'язувала: періодично, у визначений міським головою час, силами органів Державної варти проводити в можливих місцях проживання (готелях, нічліжках, приватних квартирах тощо) перевірку прибулих і виявлення тих, хто міг би завдати шкоди інтересам Української Держави; затримувати підозрілих під час облав на вулицях, у приміській зоні, місцях масового відпочинку, а також здійснювати перевірку ресторанів, трактирів, домів розпусти, притонів тощо; залучати до нічних чергувань і таємного стеження лояльних до влади двірників, швейцарів, перукарів, інші подібні категорії населення. З особами, причетними до радянської влади, вимагалось чинити відповідно до тимчасового закону про надзвичайні заходи боротьби з бандитизмом⁵³.

Поряд з Державною вартою функціонували також міліцейські формування, підпорядковані виключно місцевій адміністрації. Частина з них залишилася з часів УЦР, частина була сформована після гетьманського державного перевороту. На них покладалися як функції охорони правопорядку, так і слідчі функції. Окрім названих формувань, охороною правопорядку займалися також особливі військові підрозділи. Перш за все, це охоронні сотні, які виконували поліцейські функції в повітах і нерідко створювалися всупереч заборонам німецького військового командування⁵⁴.

Для підтримання законності та порядку в державі восени 1918 р., коли почалося виведення німецьких і австрійських військ, у містах України почалося формування добровільних дружин. Кожна дружина складалася з постійного складу та добровольців, її очолював призначуваний гетьманом начальник. Чини постійного складу одержували заробітну плату відповідно до посади. Добровольці зазвичай займалися своїми справами, однак у

⁵¹ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 392.

⁵² Кузьминець О., Калиновський В. Зазнач. твір. С. 202.

⁵³ Сідак В.С. Зазнач. твір. С. 92.

⁵⁴ Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Зазнач. твір. Там само.

випадку залучення до «активних виступів» повинні були негайно прибути до місця збору й тоді отримували «повне казенне задоволення». Загалом на організацію добровільних дружин урядом було асигновано 5 млн карбованців.

Аналізуючи організаційно-штатну структуру та діяльність правоохоронних органів періоду Гетьманату, форми та методи їхньої роботи, доречно згадати і про підрозділи спеціального призначення, які функціонували в межах особистого штабу П.П. Скоропадського. Їхня діяльність пов'язувалася зі збереженням і зміцненням владного режиму шляхом убезпечення життя гетьмана. Насамперед йдеться про Особливий відділ. У «Положенні про Особливий відділ Штабу Гетьмана Скоропадського, компетенцію його посадових осіб і підрозділів», поряд з іншими, його головними завданнями визначалися: інформування про політичні та національні рухи, їхнє ставлення до особи гетьмана, боротьба правоохоронних органів з антидержавною діяльністю політичних партій, організацій та окремих осіб, які прагнуть підірвати гетьманську владу, та ін. Згідно з документом, що мав статус підзаконного нормативно-правового акта, Особливий відділ представляв собою державну структуру зі змішаною компетенцією спеціального і правоохоронного змісту. На нього покладалися повноваження та функції політичної розвідки і контррозвідки, органу дізнання та досудового слідства, здійснення цензури, арештів і виконання спеціальних завдань. Останні здебільшого мали характер диверсійно-терористичної, агентурної та слідчої роботи. До основних засобів одержання ним оперативної інформації, крім зовнішнього спостереження, належала внутрішня агентурна мережа. Агентурно-розвідувальні дані узагальнювалися у формі зведень актуальних відомостей, що надійшли до Особливого відділу. У системі правоохоронних органів Особливий відділ посідав виняткове місце. Його розпорядження були обов'язковими для виконання всіма чинами Державної варти, дипломатичного і митного відомств, прикордонної, лісової та залізничної сторож. Наділені диктаторськими повноваженнями, посадовці відділу в ранзі районних офіцерів були представлені в усіх губерніях, їхня діяльність регламентувалася спеціальною інструкцією⁵⁵.

Отже, за досить незначний період існування Української Держави П.П. Скоропадського було створено судову і правоохоронну системи й здійснювалися заходи, зокрема правові, спрямовані на забезпечення їх повноцінного функціонування. В організації судоустрою та правоохоронної діяльності керівництво Української Держави орієнтувалося на дореволюційну російську судову та правоохоронну системи. Усі судові органи Гетьманату поділялися на загальні, місцеві та військові суди. Функції охорони правопорядку покладалися на органи та організації кількох видів: Державна варта, місцева міліція, військові охоронні сотні, добровільні дружини (офіцерські й змішані), Особливий відділ Штабу Гетьмана. Проте, незважаючи на таку їх кількість, поставлене гетьманським урядом завдання

⁵⁵ Чайковський А.С. Зазнач. твір. С. 208–209.

«забезпечення спокою, закону і можливості творчої праці» так і не було виконано.

3. Особливості правоохоронної діяльності, судоустрою та судочинства за часів Директорії

Опозицію гетьманській владі очолив Український Національно-Державний Союз (згодом перейменований в Український Національний Союз), члени якого на таємному засіданні в ніч з 13 на 14 листопада 1918 р. утворили Директорію як керівний орган боротьби проти гетьманського режиму у складі: В.К. Винниченка, С.В. Петлюри, Ф.П. Швеця, О.М. Андрієвського та А.Г. Макаренка⁵⁶. 14 грудня війська Директорії вступили до Києва. Так розпочався третій період новітньої історії української державності. На політичну арену знову повернулася УНР, проте свою попередницю вона нагадувала лише назвою і деякими загальними рисами⁵⁷.

На момент, коли Директорія вступила в боротьбу за владу, система судових органів була змінена мінімум двічі. Водночас у Директорії було розуміння того, що «надзвичайно важливо, щоб всі державні інституції навіть із зовнішнього погляду мали національний характер», «щоб на перший час якомога менш нагадували бувші російські інституції». Із цих мотивів 1 грудня 1918 р. Директорія ухвалила, що «суд на території Української Народної Республіки твориться іменем УНР». Наприкінці грудня того ж року Директорія ліквідувала Державний Сенат, заснований гетьманом, а 2 січня 1919 р. підтвердила закон про відновлення діяльності Генерального Суду часів УНР, що, правда, з назвою «Найвищий Суд Української Народної Республіки»⁵⁸. Він складався з трьох департаментів: цивільного, кримінального й адміністративного і виконував свої функції щодо здійснення судочинства, згідно із законом Центральної Ради від 2 грудня 1917 р, а також касаційні функції Головного військового суду. 24 січня були відновлені апеляційні суди, створені УЦР. Іншими важливими змінами стали кадрові – поновлено весь склад Київського апеляційного суду. Загалом компетенція, підсудність і підвідомчість судів залишилися ті самі, що були запроваджені судовою реформою 1918 р. Члени комісії з реформування судових палат планували радикальні зміни законодавства Гетьманату, однак у нормативно-правових актах УЦР також бачили доволі багато недоліків⁵⁹.

Судові органи першої інстанції, що фактично не були реформовані УЦР і гетьманом, залишилися такими самими й за Директорії. Принаймні формально продовжували функціонувати окружні суди, залишився інститут присяжних засідателів⁶⁰. Постійною проблемою була відсутність затверджених річних списків присяжних засідателів, що призводило до

⁵⁶ Кузьминець О., Калиновський В. Зазнач. твір. С. 205.

⁵⁷ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін.... С. 283.

⁵⁸ Романюк Я., Іванченко І. Зазнач. твір. С. 56.

⁵⁹ Судова влада в Україні... С. 334.

⁶⁰ Заруба В.М. Зазнач. твір. С. 135.

частого зриву сесій окружного суду. 9 січня 1919 р. прийнято Закон «Про тимчасові правила обрання присяжних засідателів», згідно з яким тимчасово, до видання окремого нормативно-правового акта про присяжних засідателів, вони призначалися «з чергових списків, що їх складено на 1917 рік». 31 жовтня 1920 р. видано докладну постанову «Про призначення і вибори мирових суддів, про утворення тимчасових Відділів окружного суду на повітах, про порядок обрання присяжних засідателів та про деякі зміни щодо проведення і дальшого руху досудових слідств». Мировими суддями та присяжними засідателями не могли бути особи, засуджені за спекуляцію, а також за образу національної честі та гідності громадянина УНР, або виключені зі служби на підставі рішення суду. Залишалася двоступенева система складення списків – загального та чергового. Обрані місцевим самоврядуванням і затверджені окружним судом присяжні засідателі вносилися до чергових списків, звідки призначалися за жеребом для присутності впродовж усієї судової сесії. Передбачався негайний порядок обрання присяжних⁶¹.

В умовах відсутності реальних можливостей для нормальної діяльності місцевого самоврядування Законом Директорії «Про вибори та призначення мирових суддів» від 19 лютого 1919 р. було перейнято практику Гетьманату – мирові судді тимчасово призначалися міністром юстиції, а інститут членів мирового суду, введений Тимчасовим урядом Законом «Про тимчасовий устрій місцевого суду» від 4 травня 1917 р., було скасовано остаточно. Також запроваджено безкоштовний розгляд мировими судами справ, ціна позовних вимог в яких не перевищувала 10 тис. грн. 31 жовтня 1920 р. компетенцію мирових суддів було поширено на кримінальні та цивільні справи. Проте змінити вищі органи судової влади виявилось простіше, ніж налагодити нормальну реалізацію судової функції на місцях. Проблема місцевої судової влади була досить гострою й зрештою стала головним завданням, що дедалі складно було втілити в життя в умовах розвитку революції.

Таким чином, в основу моделі судової системи «другої» УНР Директорія поклала принципи судоустрою дореволюційної Росії, дещо модифіковані УЦР і гетьманом П.П. Скоропадським. Однак складна ситуація, в якій опинилася Україна, необхідність вести військові дії на різних фронтах зумовлювали суттєві аномалії в судоустрої УНР. На практиці функціонувала надзвичайна судова система, яка була далека від принципів, законодавчо проголошених Директорією. Спочатку основними судовими установами УНР стали військово-польові суди, започатковані 22 листопада 1918 р. Вони засновувалися при всіх військових частинах у складі двох старшин, двох козаків, прокурора та секретаря, які призначалися наказом місцевої військової влади. Для влаштування військово-польових судів застосовувалися російський Військовий статут про покарання 1869 р. і Положення про польові управління військ у воєнний час 1914 р. Формування надзвичайної судової системи на цьому не закінчилося, оскільки 20 грудня

⁶¹ Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Зазнач. твір. С. 160.

1918 р. був створений позасудовий орган – «дев'ятка» – комісія у складі дев'яти осіб: представників від Головного військового юридичного управління, військових частин і міністерства юстиції для термінового розгляду справ усіх ворогів нової влади. Широка підсудність військово-польових судів призвела до того, що суд при штабі корпусу не встигав розглядати справи, а тому 20 грудня 1919 р. у м. Києві було створено вже два військово-польових суди. Відтепер суд працював у складі голови і двох суддів за наявності двох запасних суддів⁶².

26 січня 1919 р. військово-польові суди на території УНР були скасовані. Того ж дня Директорія затвердила Закон «Про надзвичайні військові суди»⁶³. Вони були винятковими та діяли на фронтах і місцевостях, де оголошений воєнний стан. Беручи до уваги, що на підставі Закону Директорії від 24 січня 1919 р. на всій території УНР оголошувався воєнний стан, то не залишається сумнівів у тому, що «класичне» правосуддя відтіснилося на другий план, а то й зовсім не діяло. Директорія пішла ще далі в Законі «Про поступовання в штабових судах», затверджену її головою С.В. Петлюрою 4 серпня 1920 р. Цей закон суттєво відрізнявся від аналогічного законодавства попередніх владних режимів у бік концентрації судових повноважень в органах надзвичайної юстиції, про що свідчать і відсутність можливості апеляційного перегляду справ, і відмова від участі присяжних засідателів у розгляді судової справи. Важливою новацією Закону «Про поступовання в штабових судах» є виокремлення порушення кримінальної справи в окрему стадію судочинства⁶⁴.

У складних умовах громадянської війни та зовнішньої агресії з метою ефективного налагодження економіки й боротьби зі злочинними діями, що загрожували національній безпеці держави, Директорія зробила спробу створення позасудових органів – так званих Особливих нарад, що створювалися при МВС у складі трьох міністрів – внутрішніх справ, юстиції та іншого (залежно від виду злочину і сфери відповідальності міністра). Зазвичай Особлива нарада виносила рішення про заборону проживання в певних місцевостях або про висилку винних осіб у конкретну місцевість⁶⁵.

Розбудова Директорією та її урядом правоохоронних структур зумовлювалася, з одного боку, необхідністю вирішення завдань політичного, економічного та соціального характеру, а з іншого – складною ситуацією в країні, що погіршувалася внутрішніми чинниками, зокрема розкладом значної частини державного апарату, зростанням рівня злочинності та особливо діяльністю досить чисельних незаконних збройних формувань.

Основним органом, на який покладалась охорона державної безпеки УНР, став Політичний департамент (згодом – Департамент політичної

⁶² Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв. В.О. Рум'янцев та ін.... С. 425.

⁶³ Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Зазнач. твір. С. 321.

⁶⁴ Землянська В.В. Зазнач. твір. С. 12, 14.

⁶⁵ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 426.

інформації) МВС УНР із розгалуженою системою губернських і повітових політичних відділів, зі штатом, відповідно, у 300, 90 і 50 посадових одиниць. Вони мали опікуватися справами політично-інформаційного та оперативно-розвідувального характеру⁶⁶. Щойно утворена структура представляла собою організацію військового типу: працівники перебували на державній службі й залежно від статусу мали старшинські звання, класні чини, ранги. Орієнтиром у їхній повсякденній діяльності стала спеціальна «Інструкція по збиранню інформації». Дев'ять її розділів визначали пріоритетні інтереси та напрями діяльності спецслужби, зокрема виявлення і припинення антидержавної діяльності з боку політичних опонентів УНР, боротьба зі шпигунством, вивчення тилу противника та його військ тощо. Головними супротивниками вважалися Всеросійська та Всеукраїнська надзвичайні комісії⁶⁷.

Після повалення Гетьманату Директорія УНР у січні 1919 р. ліквідувала інститут Державної варти, її функції перейшли до відновленої народної міліції, а вартові знову стали міліціонерами. Міліція визначалася як державний інститут, встановлений для охорони законного ладу, громадського спокою і порядку, а також для попередження, розслідування та виявлення злочинів. Скасувавши окремі закони Української Держави Гетьмана П.П. Скоропадського, Директорія на певний час залишила чинними ті акти гетьманського уряду, якими було регламентовано питання охорони правопорядку й організації та діяльності правоохоронних структур, проте в подальшому обрала шлях створення власного законодавства в цій сфері.

Нормативно-правовою підставою організації та діяльності МВС став наказ Директорії № 411 від 10 грудня 1918 р. про заснування при ній Відділу внутрішніх справ, яким завідувача Відділу було наділено правами міністра внутрішніх справ. У документі визначено завдання «дбати про забезпечення порядку і спокою на місцях», тобто охороняти громадський порядок і безпеку. Також у наказі йшлося про необхідність гарантування політичних і громадянських прав у державі. З того часу організаційна структура МВС залишалася майже незмінною аж до завершення правління Директорії УНР⁶⁸.

Основним напрямом організаційної роботи МВС була заміна гетьманської Державної варти на народну міліцію, що відбувалася згідно із законом від 4 січня 1919 р.⁶⁹ Правове регулювання організації та діяльності міліції здійснювалося на підставі таких нормативно-правових актів Директорії, Ради Народних Міністрів і МВС УНР як «Коротка інструкція для міліціонера» від 18 червня 1919 р., Закон «Про тимчасові штати народної міліції» від 25 липня 1919 р., «Інструкція для чинів народної міліції Української Народної Республіки» 1919 р. та ін.

⁶⁶ Сідак В.С. Зазнач. твір. С. 134.

⁶⁷ Чайковський А.С. Зазнач. твір. С. 212.

⁶⁸ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач... С. 168.

⁶⁹ Заруба В.М. Зазнач. твір. С. 135.

Планувалося залучення до охорони порядку на місцях громадських правоохоронних органів, а саме народної самоохорони, створення якої передбачалося виданим Радою Народних Міністрів наказом від 11 червня 1919 р. Формування особового складу органів охорони правопорядку належало здійснювати особами, які не підлягають призову на військову службу. Крім того, Радою Народних Міністрів УНР 9 січня 1919 р. було прийнято Закон «Про створення при Адміністративно-політичному департаменті МВС інспекторсько-просвітницького відділу та посад інструкторів при губернських та повітових комісарах». Він створювався «для поширення серед населення національно-політичної свідомості, а також з метою охорони краю від анархії». Такі ж завдання ставились і перед інструкторами при губернських і повітових комісарах. Для впорядкування та вдосконалення нормотворчої діяльності щодо розробки законопроектів і підзаконних нормативно-правових актів з найбільш нагальних питань при МВС було створено низку комісій. Цими комісіями був, зокрема, підготовлений законопроект «Про заснування п'яти тижневих курсів для інструкторів по адміністрації та міліції». 25 липня 1919 р. уряд УНР затвердив Закон «Про тимчасові штати народної міліції».

Заслуговує на особливу увагу розроблений комісією МВС УНР проект Статуту Корпусу державної поліції, назва і зміст якого свідчать про намір у майбутньому перейменувати народну міліцію в поліцію⁷⁰. У цьому проекті Корпус державної поліції визначався як «на військовий взірць зорганізований Корпус, котрий являється виконавчим органом державної адміністративної влади і має завданням охорону безпеченства, спокою й порядку публічного в Українській Республіці». На утримання поліції органами місцевого самоврядування сплачувалася одна четверта частина видатків, а три чверті надходили за державний рахунок. Корпус державної поліції повинен був підпорядковуватися міністру внутрішніх справ і складатися з головного управління державної поліції, губерніальних управлінь, повітових управлінь, відділів на залізницях і водних шляхах, районів і варт. Очолювати Корпус державної поліції повинен був головний комендант. Відповідно до проекту Статуту поліція мала комплектуватися з числа добровольців, які відбули дійсну військову службу та відповідали таким вимогам: українське громадянство, вік – не менше 23 і не більше 40 років, здорова будова тіла, незаплямоване ім'я й бездоганна поведінка, «грамотність в слові та письмі й знання рахувати». Проте цей проект Статуту не був ухвалений⁷¹.

Варто наголосити, що Директорія, на відміну від УЦР, за якої міліція не була підпорядкована Генеральному секретарству (міністерству) внутрішніх

⁷⁰ Кривицький Ю. Погляди П.П. Михайленка щодо питання реформування міліції (поліції) України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 47.

⁷¹ Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918–1921 рр.): монографія. Київ: Атіка, 2007. 224 с. С. 125.

справ, обрала принципово іншу позицію, згідно з якою відновлена народна міліція відразу ж перейшла в підпорядкування МВС УНР. Зважаючи на загрозливу криміногенну ситуацію, що склалася в УНР, дотримуючись політики посилення охорони правопорядку в державі, забезпечення законності, громадського порядку і спокою на місцях, охорони прав особи та її життя, народного добра і майна громадян від злочинних посягань, Директорія та її уряд визнали за необхідне створення нового правоохоронного органу – Коша охорони республіканського ладу, ухваливши 28 лютого 1919 р. відповідний Закон. Кіш мав функціонувати поряд з народною міліцією, перебуваючи в безпосередньому підпорядкуванні МВС, і спочатку (до видання статуту Коша) його діяльність мала базуватися на інструкціях і розпорядженнях міністра внутрішніх справ. Кіш охорони мав складатися з Головного управління (штаб, управа) та 11 полків (за числом губерній разом з Галичиною). Комплектування Коша планувалося зі старшин і підстаршин, урядовців і козаків, відряджених із різних військових частин, а також рекрутів і добровольців. Кіш охорони республіканського ладу, що проіснував до осені 1920 р., в УНР реально виконував поліцейські та жандармські функції. Нарівні з власне охоронними завданнями (охорона важливих військових об'єктів), на нього покладалися слідчі й репресивно-каральні функції, зокрема придушення збройних виступів політичних опонентів, здійснення військово-поліцейської служби в місцевостях, оголошених на воєнному стані, тощо⁷².

Наступним політико-правовим заходом Директорії та уряду УНР стало залучення до охорони правопорядку та боротьби зі злочинністю народних формувань самоохорони і охорони порядку, що мало в основі ті ж самі чинники, котрі зумовили створення Коша охорони республіканського ладу. Наказ «Про народну самоохорону» від 11 червня 1919 р., що містив вимогу «в кожному селі чи містечку зорганізувати охорону, в склад якої повинно увійти все мужське населення села чи містечка», окреслює перед цими громадськими формуваннями завдання з охорони сіл і доріг «від темних елементів та злочинців, що грабують, дезертирів та боротьби з бандитизмом»⁷³. У 1920 р. було створено жандармерію («Корпус Державної Жандармерії Безпеченства»), діяльність якої припинилася після втрати Директорією влади. Нормативно-правовою основою функціонування жандармерії УНР була «Тимчасова загальна інструкція служби для жандармерії», видана та затверджена військовим міністром УНР 24 вересня 1920 р.⁷⁴

Отже, в розбудові судової та правоохоронної систем Директорія намагалася трансформувати судовий устрій і правоохоронну діяльність попередніх державних форм, хоча за своїм змістом судові й правоохоронні

⁷² Сідак В.С. Зазнач. твір. С. 138.

⁷³ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач... С. 170.

⁷⁴ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 430.

перетворення, що їх здійснювала Директорія, повернули систему судочинства та правоохорони в УНР на засади, які були встановлені Центральною Радою. Складні умови громадянської війни та зовнішньої агресії з боку значно сильніших сусідів безпосередньо вплинули на організацію судової системи УНР за часів Директорії, особливістю якої став пріоритетний розвиток військової юстиції: створювалися військово-польові суди, згодом – надзвичайні військові суди. Була також спроба запровадження Особливих нарад як позасудових органів. При цьому система правоохоронних органів Директорії, як і за часів Центральної Ради й Гетьманату, стояла, насамперед, на сторожі партійно-державних інтересів верховної влади, а вже потім вирішувала складні завдання охорони правопорядку в країні.

4. Судові та правоохоронні органи Західноукраїнської Народної Республіки

Активізація державотворчих процесів у Західній Україні відбувалася в умовах завершення Першої світової війни і розгортання національно-революційних рухів в Австро-Угорщині, Росії та Німеччині. Значною подією в національно-державному відродженні стало проголошення в західних регіонах України в листопаді 1918 р. ЗУНР⁷⁵. До її складу, крім Східної Галичини, ввійшли Північна Буковина та українські комітати (повіти) Закарпаття, тобто землі колишньої Австро-Угорської монархії, де компактно проживало корінне українське населення⁷⁶. Невдовзі Північну Буковину захопила Румунія, а Закарпаття спочатку утримувала у своїх руках Угорщина, а в січні–квітні 1919 р. воно відійшло до складу Чехословаччини. Усе це відбулося зі згоди і санкції Антанти. Таким чином, фактично ЗУНР охоплювала лише територію Східної Галичини.

ЗУНР була повноцінною державою, яка забезпечувала цілісність тогочасного українського народу, його функціонування і розвиток шляхом управління та координації інтересів різних соціальних груп. Проголошена держава – ЗУНР, як й інші європейські держави, створила власні законодавчі, виконавчі та судові органи влади, правоохоронні органи й збройні сили. Так, у структурі державного механізму ЗУНР важливе місце займали судові органи. 21 листопада 1918 р. Українська Національна Рада (далі УНРада) як конституційний (представницький) орган українського народу прийняла Закон «Про тимчасову організацію судів і влади судової». Загалом цей нормативно-правовий акт мав на меті встановити замість австрійської судової влади українську, не порушуючи при цьому самої судової організації. У третьому артикулі цього Закону відмічалось, що судами ЗУНР стають усі суди на території колишнього Вищого крайового суду у Львові та від її імені

⁷⁵ Дурнов Є.С., Кривицький Ю.В., Сокур Ю.В. Історія держави та права України: термінологічний словник. Київ: Гельветика, 2019. 192 с. С. 70.

⁷⁶ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін.... С. 295.

здійснюють судочинство. Колишні австрійські суди і повітові суди Галичини перетворювалися на повітові та окружні суди ЗУНР⁷⁷.

Призначення судових службовців та інші організаційні питання судової системи належали до компетенції Державного секретарства судівництва. Суддів призначав Державний Секретаріат (національний багатопартійний уряд ЗУНР) за пропозицією державного секретаря судівництва. Усі колишні судді, інші працівники та допоміжний персонал судів могли залишатися на своїх посадах «до часу проведення нової організації», якщо «в означенім часі» складуть «службове приречення» на вірність ЗУНР та її законам. У разі відмови його скласти працівник або суддя звільнялися з посади. Усіх попередніх суддів і працівників канцелярського апарату, які не скомпрометували себе антинародною, антиукраїнською діяльністю та зобов'язалися служити українському народу і державі та склали про це відповідну присягу, влада ЗУНР залишила на їхніх посадах⁷⁸.

Згодом Державне секретарство судівництва на чолі з О.Й. Бурачинським розгорнуло активну діяльність з перебудови судової системи. У судочинстві запроваджувалися демократичні принципи (гласність, змагальність, демократизм, право обвинуваченого та підсудного на захист тощо). Здійснено перехід судочинства на українську мову, однак у місцях компактного проживання національних меншин за їх вимогою можна було провадити судочинство рідною мовою національних меншин. Законом «Про скорочення підготовчої суддівської служби» скорочено строк стажування суддів із трьох до двох років. У лютому 1919 р. було видано розпорядження про створення на території ЗУНР 12 судових округів і 130 судових повітів. Відповідно, належало утворити окружні та повітові суди. Суддів у кількості 144 особи повинно було обрати саме населення. Для національних меншин встановлено квоту, щоб вони мали гарантовану можливість обрати своїх суддів. Належало обрати 102 суддів-українців, 25 – поляків, 17 – євреїв. Новообрані судді повинні були скласти «судові іспити» як в усній, так і в письмовій формах (окрім тих, які вже раніше працювали суддями). Для прийняття цих іспитів створювалися спеціальні комісії на чолі з головами окружних судів⁷⁹.

11 лютого 1919 р. УНРада прийняла два важливі закони щодо діяльності судів республіки в цивільному та кримінальному судочинстві. Зокрема, Законом «Про розмежування компетенції повітових та окружних судів в цивільних справах» розділено компетенцію цих судів за окремими категоріями справ, а також збільшено судові мита⁸⁰. Водночас Законом «Про трибунали першої інстанції у карних справах» для розгляду дрібних кримінальних справ передбачалося тимчасове утворення трибуналів першої

⁷⁷ Судова влада в Україні... С. 337.

⁷⁸ Тищик Б. Державний устрій та законотворча діяльність Західноукраїнської Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 3. С. 82.

⁷⁹ Бойко І. Західноукраїнська Народна Республіка та її місце в історії національного державотворення (до 100-річчя проголошення). *Право України*. 2018. № 10. С. 176.

⁸⁰ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 469.

інстанції – по одному на кожний повіт. Суддів цих трибуналів призначало Державне секретарство судівництва, затверджували на посадах УНРада або її Виділ (складався з президента та дев'яти членів і виконував функції колегіального глави держави). Ними могли бути лише юристи з титулами «радник суду» та «радник Вищого суду». Трибунали першої інстанції функціонували у складі одного або трьох суддів. Одноособово судді розглядали справи, в яких передбачуване покарання не перевищувало одного року позбавлення волі або певної грошової кари. В усіх інших випадках трибунал діяв у складі трьох професійних суддів. В умовах воєнного часу тимчасово (строком на один рік) припинено діяльність суду присяжних⁸¹.

Закон УНРади «Про тимчасове виконуваче судівництво в цивільних і карних справах у другій і третій інстанціях у часі надзвичайних відносин, спричинених війною» від 15 лютого 1919 р. встановив структуру та порядок діяльності судів вищих інстанцій. Другою (вищою) інстанцією в цивільних і кримінальних справах мав бути Вищий суд у Львові, а третьою (останньою) – Найвищий державний суд. Однак до їх створення, «в часі надзвичайних відносин, спричинених війною», функції другої і третьої інстанцій належали «Окремому судовому Сенату другої інстанції» та «Окремому судовому Сенату третьої інстанції». Голів і членів обох Сенатів призначав державний секретар судівництва, затверджували УНРада або її Виділ з числа президентів і віце-президентів окружних судів і радників Вищого суду ЗУНР. Засідання судових Сенатів мали відбуватися раз на місяць у місцях, встановлених Державним секретарством судівництва. Згідно з розпорядженням Державного секретарства судівництва 8 березня 1919 р. Сенати були створені при окружному суді у Станіславові. Функції Верховного судового та касаційного трибуналу колишньої Австро-Угорської монархії мав виконувати Найвищий державний суд ЗУНР, який однак фактично не був утворений⁸².

Окрім органів загальної юстиції, в ЗУНР створювалася військова юстиція. Уже 16 листопада 1918 р. Державний Секретаріат видав розпорядження «Про організацію військового судочинства», згідно з яким на території ЗУНР утворювалися військові суди. Тимчасово до вироблення власного законодавства військове судівництво мало здійснюватися обласними (колишніми дивізійними) та окружними (колишніми бригадними) судами на підставі «дотичних австрійських законів». У Львові планувалося створити Найвищий військовий трибунал, членів якого призначало Секретарство військових справ, а затверджувала УНРада. Стосовно обласних та окружних судів, то їх головами автоматично ставали відповідні військові коменданти, членами – представники військових органів, корпусів і

⁸¹ Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв. В.О. Рум'янець та ін.... С. 437.

⁸² Романюк Я., Іванченко І. Зазнач. твір. С. 57.

жандармерії⁸³. Складна воєнна ситуація на фронтах і наявність у тилу значної кількості диверсантів і шпигунів вимагали створення більш мобільних органів, ніж звичайні військові суди. Розпорядженням Державного Секретаріату від 3 грудня 1918 р. при кожній окружній команді були створені військово-польові суди, а в січні наступного року – військово-польові суди груп «Північ», «Південь», «Львів». Після переходу Української Галицької Армії за р. Збруч було дещо змінено структуру військово-судових установ. Розпорядженням від 16 липня 1919 р. створено військово-польовий суд Начальної команди Української Галицької Армії та військово-польові суди I, II, III корпусів. Ці суди здійснювали судочинство стосовно військовослужбовців, частин, що підпорядковувалися Начальній команді Української Галицької Армії⁸⁴.

Функції державного обвинувачення виконували органи Державної прокуратури («Державної прокуратури») ЗУНР. Розпорядженням Державного Секретаріату від 18 грудня 1918 р. було визначено структуру органів прокуратури (мала бути утворена в судових округах і повітах), найвищу інстанцію («Вищу державну прокуратуру») мав очолити Генеральний державний прокурор (однак його так і не було призначено). У свою чергу призначати прокурорів за поданням Генерального прокурора повинен був Державний секретаріат судівництва. Проте реально цього зроблено не було. При судовому Сенаті другої інстанції створено посаду Старшого прокурора. Натомість, успішно функціонував інститут військової прокуратури. Її очолював Генеральний військовий прокурор, у військових областях її функції виконували військові прокурори, а у військових округах – судові офіцери⁸⁵.

18 грудня 1918 р. Державне секретарство судівництва видало розпорядження «У справі написів і урядових печатей». Усі судові органи і прокуратура зобов'язані «негайно усунути давні австрійські емблеми, написи та печатки» та замінити їх українськими з гербом ЗУНР (золотий Лев на синьому тлі) й відповідною назвою суду. Належало також зробити «орієнтаційні» написи українською та польською мовами – для населення⁸⁶.

Важлива роль у ході державотворення в ЗУНР приділялася створенню і розбудові правоохоронних органів. На початку листопада 1918 р. під час виборів місцевих органів влади й управління в багатьох населених пунктах мешканці одночасно обирали народну міліцію, що функціонувала на громадських засадах. Вона повинна була стежити за порядком, охороняти міста і села від мародерів, бандитів та інших правопорушників. У зв'язку з тим, що до складу народної міліції обирали часто людей некваліфікованих, випадкових, або таких, які намагалися лише ухилитися від військової

⁸³ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. ... С. 303.

⁸⁴ Правова система України... С. 399.

⁸⁵ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 470.

⁸⁶ Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Зазнач. твір. С. 338.

служби, народна міліція далеко не завжди відповідала своєму призначенню⁸⁷.

Поряд з цим, 6 листопада 1918 р., згідно з рішенням Державного Секретаріату ЗУНР на основі Закону Австро-Угорської імперії «Про жандармерію» від 25 грудня 1894 р., розпочав формуватися «Корпус Української Державної жандармерії», підпорядкований Державному секретарству військових справ, для охорони громадського порядку, державного й особистого майна, публічної безпеки⁸⁸. Корпус мав і скорочену назву – «Державна жандармерія». Її центральна команда (керівництво) під проводом головного коменданта майора Л.Є. Індишевського знаходилася у Львові. Прийнято наказ, що зобов'язував уже наявні повітові команди продовжувати свою діяльність, керуючись старими австрійськими законами і постановами, аж до розробки нової нормативно-правової основи. Підрозділи народної міліції були підпорядковані Державній жандармерії як допоміжні формування. Передбачалося, що в разі потреби в розпорядження корпусу надавалися загони ополчення. Військовим і цивільним відомствам заборонялося втручатися в роботу та кадрові питання жандармерії. Увага командантів (командирів) повітових команд зосереджувалася на контролі за роботою підлеглих. З метою вирішення питання недостатньої кількості старшинських кадрів керівництво Державної жандармерії призначило трьох так званих «експонованих старшин», яким підпорядкувало жандармерію у військово-територіальних регіонах, введених Державним секретарством військових справ. Місцями перебування експонованих старшин були: Львів (тимчасово – Жовква), Станіслав і Тернопіль⁸⁹. Команда Державної жандармерії поділялася на відділи та станиці. Якщо станиця знаходилася в адміністративному центрі, то вона отримувала назву повітової команди. Начальниками відділів Державної жандармерії призначалися старшини, керівниками повітових команд – повітові вахмайстри, станиці очолювали вахмайстри I та II класів. Окремі повітові команди підлягали прямо експонованим старшинам, а ті – керівництву Державної жандармерії⁹⁰.

Значним державотворчим кроком УНРади ЗУНР стало прийняття Закону «Про Державну жандармерію» від 15 лютого 1919 р., що досить чітко та детально визначив правовий статус Державної жандармерії, її підпорядкованість і територіальну структуру, порядок заміщення посад і проходження служби (відповідно до прийнятого табелю про ранги), порядок підбору та систему підготовки кадрів жандармерії, вимоги до кандидатів на службу. Важливо також, що в цьому законі здійснюються спроби захисту соціальних прав працівників Державної жандармерії та членів їх сімей. Державна жандармерія представляла собою воєнізовану організацію, покликану захищати й убезпечувати суспільний лад (тобто боротися зі

⁸⁷ Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін.... С. 301.

⁸⁸ Бойко І. Зазнач. твір. С. 175.

⁸⁹ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач... С. 173.

⁹⁰ Сідак В.С. Зазнач. твір. С. 200.

шпигунством, саботажем і ворожою пропагандою), підтримувати спокій і порядок в країні. У разі необхідності вона могла залучатися і до виконання окремих бойових завдань, якщо це не шкодило її основній діяльності. У вищих інстанціях жандармерія підпорядковувалася Державному секретарству внутрішніх справ. Були ліквідовані посади експонованих старшин та інспектора жандармерії, а при відомстві внутрішніх справ утворюється «VI відділ жандармерії і поліції». На працівників корпусу жандармерії поширювалася дія військових законів і дисциплінарних статутів⁹¹.

Повітові команди жандармерії перебували в подвійному підпорядкуванні: стосовно загальних питань громадської безпеки вони підлягали повітовим державним комісарам, а у справах військових і оперативних, адміністративно-господарських, професійної підготовки та контролю за службою – своїм командантам (командирам). Повітовим державним комісарам дозволялося з урахуванням динаміки оперативної обстановки в межах свого району маневрувати силами жандармерії. Іншим цивільним і військовим установам, громадським організаціям жандармерія не підлягала. Проте вони мали право звертатися до жандармерії з проханнями про допомогу в межах її компетенції. Користуватися послугами Державної жандармерії могли суди і прокуратура. У свою чергу жандармерія мала право вимагати в поліції, цивільної та військової влади сприяння у вирішенні поставлених перед нею завдань, а також запрошувати громадян на бесіди у службових питаннях. У своїй діяльності Державна жандармерія повинна була дотримуватись чинного законодавства. Щоб уникнути непорозумінь, пропонувалося видавати накази в письмовій формі, якщо ситуація і час дозволяють це робити. Загальну чисельність Державної жандармерії встановлювало Державне секретарство внутрішніх справ, а кількісний склад її місцевих підрозділів (станцій) – начальник Державної жандармерії за узгодженням з повітовим державним комісаром⁹². У системі Державної жандармерії діяли школа вищих офіцерів, школи командирів станцій при окружних і повітових командах, школи пробних жандармів. Навесні 1919 р. чисельність державної жандармерії становила приблизно 1000 жандармів і 4000 стажистів, 30 офіцерів. Народних міліціонерів налічувалося 3000 осіб. Цими невеликими силами підтримувався весь лад і порядок у державі⁹³.

Окремо існували органи захисту безпеки на транспорті. З 24 березня 1919 р. при залізничній управі Державного секретарства військових справ працювала залізнична жандармерія. Її функціями були: перевірка документів на залізницях, затримання шпигунів і диверсантів, охорона майна і порядку в потягах. Осередки залізничної жандармерії у складі 8–20 осіб кожний діяли в 14 населених пунктах. Жандармські підрозділи (відділи польової жандармерії) існували в Українській Галицькій Армії: при штабах бригад –

⁹¹ Терлюк І.Я. Зазнач. твір. С. 472.

⁹² Сідак В.С. Зазнач. твір. С. 202.

⁹³ Тищик Б. Зазнач. твір. С. 82.

відділи по 30–50 осіб, при штабах корпусів – сотні по 100–110 вояків.

Після встановлення у ЗУНР диктатури (червень 1919 р.) Державну жандармерію було підпорядковано Начальній команді Української Галицької Армії, потім – Військовій канцелярії диктатора. У липні 1919 р. під натиском польських військ підрозділи Державної жандармерії (Народної Сторожі) перейшли на територію УНР за р. Збруч разом з Українською Галицькою Армією; там було сформовано вісім загонів Державної жандармерії та загін охорони диктатора Є.О. Петрушевича. Групу офіцерів і унтер-офіцерів Державної жандармерії було направлено інструкторами для підготовки загону охорони Директорії УНР. Частина жандармів разом з гірською бригадою Української Галицької Армії перейшла на територію Чехословаччини⁹⁴.

Отже, судова та правоохоронна системи ЗУНР були важливими елементами її державного механізму. Створення та розбудова власної судової системи і правоохоронних органів базувалися на відповідній нормативно-правовій базі. Найбільша увага приділялася судоустрою. Формування прокуратури в ЗУНР перебувало лише на початковій стадії. Функціонували органи військової юстиції та військової прокуратури. Загалом воєнний час і складна внутрішня ситуація в державі зумовили також створення польових, а згодом – військово-польових судів. Значні заслуги в державному будівництві та забезпеченні порядку в ЗУНР належали органам правопорядку – народній міліції та Державній жандармерії. Нормативно-правова база розбудови правоохоронних органів була спрямована на регулювання відносин, пов'язаних з визначенням їх місця та ролі у структурі державного механізму, набором правоохоронців на службу, підставами звільнення зі служби та умовами їх соціального захисту й підвищення професійної підготовки.

⁹⁴ Сідак В.С. Державна жандармерія. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 2: Д–Й. Київ: Укр. енцикл., 1999. С. 92.

*Дорощук Н.О.,
кандидат історичних наук;
Фурман Л.О.*

Лекція 6. Судові та правоохоронні органи УСРР (УРСР)

1. Формування судової системи радянської України. Судоустрій УСРР (УРСР) 1920–1940-х років.
2. Створення радянської правоохоронної системи.
3. Судоустрій УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років.
4. Правоохоронна система в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років.

1. Формування судової системи радянської України. Судоустрій УСРР (УРСР) 1920–1940-х років

Становлення радянської форми держави на теренах колишньої Російської імперії розпочалося після більшовицького перевороту в Петрограді 25 жовтня 1917 р., зокрема в Україні – після захоплення її території більшовицькими військами у грудні 1917 р. Теоретичні засади нової форми держави були ґрунтовно розроблені у працях В. Леніна і базувалися на принципі єдності влади. Відповідно до цього принципу вся повнота влади мала концентруватися в руках нових представницьких органів влади – рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Принцип поділу державної влади на гілки В. Ленін проголосив буржуазним і, відтак, шкідливим для держави робітників і селян. Однак, з урахуванням низького рівня освіти трудящих, очевидно була потреба в існуванні керівного центру, яким і стала більшовицька, пізніше – Комуністична партія. Таким чином, ради використовувалися як свого роду передавальний пристрій у реалізації правлячою партією і законодавчої, і виконавчої, і судової влади.

Процес формування нової судової системи розпочався вже під час першої спроби більшовиків захопити владу в Україні. Так 4 січня 1918 р. Народним Секретаріатом (першим радянським урядом України) було прийнято постанову «Про введення народного суду на Україні», якою проголошувалася негайна і повна ліквідація всієї старої судової системи. Натомість створювалися дільничні народні суди з розрахунку один на 10000 мешканців та повітові і міські суди по одному у кожному повіті та місті, виокремленому з повіту. Усі без винятку справи надходили до дільничних судів, але до їхньої компетенції належали лише ті, в яких призначене покарання обмежувалося позбавленням волі на один рік чи 5000 крб. штрафу або на користь потерпілої сторони присуджувалося майно ціною не більше 5000 карбованців. Коли ж йшлося про те, що передбачуване покарання або цінність спірного майна виходить за ці межі, то дільничний суд передавав справу відповідному повітовому або міському суду.

Ні апеляційний, ні касаційний порядок перегляду справ не передбачався. Вироки і рішення народних судів (дільничних, повітових і міських) були остаточні і підлягали негайному виконанню. Досудове розслідування провадив також один із народних суддів¹.

Судам пропонувалося керуватися революційною совістю й законами попередніх урядів, окрім тих, що були скасовані. При цьому такими, що припинили свою дію, вважалися всі закони, які суперечили постановам Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Рад (з 1919 р. – Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет, надалі – ВЦВК), Центрального Виконавчого Комітету Рад України (з 1919 р. – Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет, надалі – ВУЦВК), Ради Народних Комісарів РСФРР (надалі – РНК) і Народного Секретаріату Радянської України (з 1919 р. – Рада Народних Комісарів УСРР, надалі – РНК УСРР або Раднарком УСРР). Також цією ж постановою передбачалася організація повітовими та міськими радами революційних трибуналів. Строк їх повноважень мав бути тримісячним, однак радам робітничих і селянських депутатів надавалося право в будь-який час позбавляти суддів повноважень і призначати нові вибори.

Запеклість революційної боротьби за владу в Україні обумовила створення у грудні 1918 р. особливих військових трибуналів, до яких належали: ротні товариські (дисциплінарні), полкові, загальноармійський і армійський касаційно-апеляційний відділи. Їм були підсудні справи про військові злочини та про злочини, вчинені військовослужбовцями. Уся система особливих військових трибуналів УСРР передавалася у відання Військово-Революційної Ради Української Радянської Армії. У листопаді 1919 р. вони увійшли в єдину систему революційних військових трибуналів об'єднаної Червоної армії радянських республік².

Важливим етапом у розвитку судової та правоохоронної систем стало створення 3 грудня 1918 Всеукраїнської надзвичайної комісії для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами (надалі – ВНК; в історіографії – часто рос.: ВУЧК). В Україні вона була створена як філія Всеросійської надзвичайної комісії, більш відомої як ВНК. 30 травня 1919 ВУЦВК, РНК, Народний комісаріат внутрішніх справ (надалі – НКВС) і ВУНК спільно затвердили Постанову про Всеукраїнську і місцеву надзвичайні комісії, яка надала легітимного характеру діяльності чекістів. ВУНК надавалося право виносити вироки у справах, які вимагають безпосередньої розправи, всі інші упродовж місяця мали направлятися за підсудністю в революційні трибунали та народні суди. У радянській фаховій літературі доволі часто була присутня теза про «судові повноваження ВНК» і відповідно, надзвичайні комісії зараховували

¹ Суслі Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967). Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 229 с. С. 9.

² Там само. С. 12.

до судових органів. Об'єктивно ВНК здійснювала усі чотири функції кримінальної юстиції (розшук, слідство, правосуддя і виконання покарання), що зовсім не сприяло, навіть з формальної точки зору, забезпеченню елементарної законності та охороні особистих прав громадян³. Таким чином, цей орган варто визначити як репресивний з яскраво вираженим позасудовим характером.

Другим важливим нормативним актом, відповідно до якого продовжувалося будівництво радянської судової системи в Україні, був Декрет РНК УСРР «Тимчасове Положення про народні суди і революційні трибунали» від 19 лютого 1919 р.⁴ Цим Декретом оголошувалися скасованими всі судові установи, які існували до встановлення радянської влади і затверджувалося Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР. Згідно з Положенням в Україні, як і в РРФСР, створювалися дві самостійні судові системи: 1) народні суди і ради народних суддів (раднарсуди); 2) революційні трибунали.

Для вирішення справ, крім постійного судді залучалися народні засідателі, які обиралися у містах Радами депутатів, а в повітах виконкомами Рад. Строк повноважень судді – один рік, народних засідателів – шість місяців із правом дострокового відкликання. Справи про тяжкі злочини – вбивства, зґвалтування, нанесення тяжких тілесних пошкоджень, підроблення документів і грошових знаків та будь-які інші, за визначенням народного судді, розглядалися за участю шести народних засідателів. Усі справи, які не підпадали під ці критерії, розглядалися за участю двох народних засідателів. Цивільні справи розглядалися одноособово народним суддею або за його рішенням (окремим для кожного випадку) за участю двох народних засідателів.

Досудове слідство було обов'язковим у всіх справах, підсудних народному суду за участю шести народних засідателів. Запроваджувалися народні слідчі, які обиралися на той же строк і в тому ж порядку, як і народні судді. Але народні судді могли і самі проводити слідство на свій розсуд.

Упроваджувалася друга (касаційно-ревізійна) інстанція у формі ради (з'їзду) народних суддів (надалі – раднарсуд). Цей орган складався з усіх постійних народних суддів міста чи повіту.

Обвинувачення і захист на суді здійснювалися колегіями обвинувачів і правозаступників, які створювалися при повітових виконкомах і міських радах.

Згідно з Тимчасовим положенням у губернських центрах і великих промислових містах створювалися революційні трибунали. Голова і члени ревтрибуналу обиралися губвиконкомом. До компетенції трибуналів належали справи про державну зраду, шпигунство, злочини за посадою, спекуляцію, а

³ Кульгавець Х.Ю. Система і функції радянських каральних органів РСФРР та УСРР у період їх формування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 210.

⁴ Временное Положение о Народных Судах и Революционных Трибуналах: Декрет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины от 19 февраля 1919 г. *Собрание Указов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 11. Ст. 141.

також справи про інші злочини, які передавалися на розгляд трибуналів за постановами губвиконкомів.

Питання про помилування і пом'якшення участі засуджених міг вирішувати лише Тимчасовий робітничо-селянський уряд України.

Після прийняття нового положення про революційні трибунали УСРР від 15 квітня 1919 р. при ВУЦВК було організовано судовий відділ – Верховний (Найвищий) революційний трибунал. Він виступав як суд першої інстанції у справах особливої важливості, які передавалися на його розгляд за постановами ВУЦВК, Президії ВУЦВК, РНК УСРР та Народного комісаріату юстиції УСРР (надалі – НКЮ УСРР). Досудове розслідування у цих справах покладалося на верховних народних слідчих. При Верховному революційному трибуналі діяли колегія обвинувачів і колегія правозаступників⁵.

У квітні 1919 р. у складі НКЮ УСРР було створено свого роду керівний центр: IX відділ – Верховний судовий контроль, на який покладалося загальне керівництво і нагляд за діяльністю усіх судів та X відділ – Верховний касаційний суд для розгляду касаційних скарг на вироки революційних трибуналів⁶.

26 жовтня 1920 р. (через сім днів після прийняття аналогічного положення в РСФРР) РНК УСРР затвердила нове положення «Про народний суд», згідно з яким в Україні замість повітових (міських) раднарсудів створювалися губернські раднарсуди, які ставали лише касаційно-ревізійною інстанцією для нарсудів губернії, на території якої вони діяли⁷.

Загальне керівництво діяльністю судових установ, починаючи від лютого 1919 р., здійснював Народний Комісаріат Юстиції УСРР.

Таким чином, у роки революції (1917–1921 рр.) відбувалося становлення організаційної структури радянського суду в Україні. Її характерною рисою було організаційне і процесуальне підпорядкування судів органам виконавчої влади, а через них – більшовицькій партії.

Закінчення революції і перехід до мирного господарського будівництва потребував нових підходів до організації суспільного життя. У соціально-економічній сфері це проявилось запровадженням Нової економічної політики (НЕП), у суспільно-політичній – відмовою від надзвичайних заходів революційної доби та заміною у правовому регулюванні принципу революційної доцільності на принцип революційної законності.

⁵ Об утверждении Верховного Революционного Трибунала: Декрет ВЦИК Советов от 15 апреля 1919 г. *Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919 № 36. Ст. 431.

⁶ Суслло Д.С. Зазнач. твір. С. 20.

⁷ Гринюк В.О. Суд радянської доби. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2012. № 2(6) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf> (дата звернення 07.07.2022).

Одним із перших заходів стало створення єдиної системи трибуналів. Станом на 1921 р на території УСРР діяли 14 територіальних революційних (губернських і окружних), шість залізничних, і два революційних військових трибунали Харківського і Київського округів з підвідомчими їм трибуналами військових з'єднань⁸. Постановою ВУЦВК від 23 липня 1921 р. в УСРР організовувався Єдиний Верховний трибунал як вищий судовий орган. Він був підзвітний ВУЦВК і складався з пленуму, судового, касаційного, військового та військово-транспортного відділів⁹. Єдиний Верховний трибунал здійснював нагляд і контроль за усіма діючими на території УСРР трибуналами. Відділи трибуналу звітували про свою роботу перед пленумом, якому надавалося право накладати дисциплінарні стягнення, відсторонювати від посади і віддавати до суду голів і членів трибуналів, припиняти виконання вироків і переглядати в порядку нагляду справи усіх трибуналів УСРР. Керівні вказівки і роз'яснення принципового характеру Верховний трибунал УСРР повинен був погоджувати з відділом Верховного судового контролю НКЮ УСРР.

У 1922 р. в УСРР було проведено судову реформу. Її реалізація відбувалася в кількох напрямках. Передусім на порядку денному постало питання про нагляд за дотриманням революційної законності. Цю функцію здійснював Народний комісаріат юстиції і його органи на місцях – губернські відділи і повітові бюро юстиції. Відповідно до вказівки В. Леніна і за зразком РСФРР 28 червня 1922 р. ВУЦВК затвердив Положення про прокурорський нагляд в УСРР¹⁰. Прокурором республіки призначався Народний комісар юстиції УСРР, у складі НКЮ створювався відділ прокуратури. При прокуророві республіки вводились посади його помічників, які призначалися Президією ВУЦВК на його подання. Прокурор республіки призначав прокурорів губерній, які йому безпосередньо підпорядковувалися. При військових і військово-транспортних трибуналах засновувалися посади військових прокурорів, які безпосередньо підлягали помічнику Прокурора республіки при верховному трибуналі УСРР. Прокуратура поділялася на два відділи: адміністративного (загального) нагляду і судових функцій та судового нагляду. До судових функцій прокуратури належали: порушення і відновлення закритих кримінальних справ, безпосередній нагляд за діяльністю органів слідства і дізнання, участь прокурорів у розпорядчих засіданнях судів, підтримування державного обвинувачення у кримінальному процесі, подання висновків у цивільному процесі, нагляд за законністю виконання вироків і тримання

⁸ Суслі Д.С. Зазнач. твір. С. 34.

⁹ Положення про Єдиний Верховний Трибунал УСРР: Постанова ВУЦВК від 23 липня 1921 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1921. № 14. Ст. 385.

¹⁰ Положення про прокурорський нагляд: Постанова ВУЦВК від 28 черв. 1922 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1922. № 28. Ст. 440.

ув'язнених під вартою, нагляд за діяльністю комісій у справах неповнолітніх правопорушників.

Функції захисту в УСРР здійснювали державні адвокати (у той час їх називали оборонцями), які обиралися радами депутатів. Однак в умовах пожвавлення господарського життя і часткового відновлення ринкових відносин у період НЕПу попит на юридичну допомогу спеціалістів значно підвищився. Державних оборонців було недостатньо, а фінансове становище республіки не дозволяло збільшити їх кількість. 2 жовтня 1922 р. постановою ВУЦВК було затверджено Положення про адвокатуру УСРР¹¹. Відповідно до положення в УСРР при губернських радах народних суддів створювалися губернські колегії оборонців у кримінальних і цивільних справах. Члени колегії оборонців затверджувалися президіями губвиконкомів за поданням губернського раднарсуду. Юридичну допомогу оборонця клієнт оплачував залежно від свого майнового стану: безоплатно, за таксою і за згодою. Члени колегії вносили відрахування із свого заробітку до фонду президії, яка встановлювала їх розмір.

Мирний розвиток держави поставив на порядок денний питання про необхідність подальшого реформування судової системи, адже потреба в існуванні революційних трибуналів відпала. 16 грудня 1922 р. ВУЦВК затвердив Положення про судоустрій¹². У ст. 1 йшлося, що «з метою охорони завоювань пролетарської революції, забезпечення інтересів держави, прав трудящих та їх об'єднань на території УСРР діє єдина система судових установ: 1) народний суд у складі постійного судді; 2) народний суд у складі постійного судді і двох народних засідателів; 3) губернський суд; 4) Найвищий суд УСРР та його колегії. Поряд із єдиною системою народних судів продовжували діяти деякі спеціальні суди: Військові трибунали (розглядали справи про злочини, які загрожували Червоній армії), транспортні трибунали (у справах про особливо важкі злочини, вчинені на транспорті), особливі трудові сесії народних судів (у справах про злочини та порушення Кодексу законів про працю).

Таким чином, із прийняттям Положення про судоустрій УСРР були ліквідовані особливі сесії народних судів, губернські й окружні (районні) революційні трибунали, губернські раднарсуди, Верховний трибунал і відділ судового контролю НКЮ УСРР.

Склад народного та губернського суду так само обирався виконавчими комітетами рад, а склад Найвищого Суду призначався Президією ВУЦВК.

Основою судової системи став народний суд, до підсудності якого належала переважна більшість кримінальних і цивільних справ. Він діяв у

¹¹ Положення про адвокатуру: Постанова ВУЦВК від 2 жовтня 1922 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1922. № 43. Ст. 630.

¹² Положення про судовий устрій УСРР: Постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1922. № 54. Ст. 779.

межах сільського чи міського району. Губернський суд був судом першої інстанції у більш важливих справах, віднесених КПК УСРР до його підсудності і судом другої (касаційної) інстанції для розгляду скарг та протестів на вирoki, рішення й ухвали підвідомчих йому народних судів та особливих трудових сесій народних судів. Найвищий Суд був судом першої інстанції у справах особливої важливості, що передавалися на його розгляд Постановою ВУЦВК і РНК УСРР, Пленуму Верховного трибуналу, Прокурора республіки і начальника Державного політичного управління (надалі – ДПУ) УСРР. А також до його відання належало скасування вироків у зв'язку з нововиявленими обставинами на підставі матеріалів їх перевірки і висновків прокурорського нагляду, перегляд у порядку судового нагляду за протестами Прокурора республіки вироків і рішень у кримінальних справах, що набули законної сили, усіх судів, у тому числі й трибуналів. Положення про судоустрій УСРР 1922 р., як і попередні радянські акти про судову систему, апеляційного розгляду справ не передбачало.

Проведення досудового розслідування за Положенням про судоустрій 1922 р. покладалося на народних слідчих, що перебували при відповідних слідчих районах, старших слідчих при губернських судах та слідчих в найважливіших справах при кримінальному відділі Найвищого Суду та при прокуратурі Наркомюсту УСРР. Таким чином, у 1920-х роках слідчі перебували у подвійній підпорядкованості: в адміністративному відношенні – судовим органам, їх оперативною діяльністю керувала прокуратура¹³.

Із утворенням Союзу РСР Україна, увійшовши до його складу як союзна республіка, формально зберегла свою систему судоустрою і законодавство, водночас визнавала пріоритет загальносоюзного законодавства. У питаннях судоустрою Конституція СРСР 1924 р. передбачала створення Верховного Суду СРСР і прокуратури Верховного Суду СРСР. На Верховний Суд Союзу РСР покладалося здійснення судового нагляду, але без права безпосереднього скасування вироків, рішень і ухвал судів союзних республік. Якщо останні суперечили загальносоюзному законодавству або стосувалися інтересів інших союзних республік, пленум Верховного Суду СРСР за поданням прокурора ставив питання про їх опротестування перед ЦВК СРСР.

Із переходом на триступеневу систему управління виникла потреба у реорганізації системи судоустрою УСРР, що було здійснено згідно з новим Положенням про судоустрій, прийнятим ВУЦВК 3 жовтня 1925 р. Цим Положенням встановлювалося, що найпершим завданням радянського суду так само є захист завоювань пролетарської революції, робітничо-селянської влади і встановленого нею правопорядку, а також захист інтересів трудящих та їх об'єднань, зміцнення трудової дисципліни і солідарності трудящих та їх

¹³ Губар С.В. Кримінальна юстиція в Україні. 1927–1939 роки: Монографія. Київ: «Хай-Тек Прес», 2009. 352 с. С. 113.

правове виховання, впровадження революційної законності в особистих і майнових відносинах громадян¹⁴. Встановлювалась така судова система: народний суд, окружний суд, Найвищий суд УСРР, в Автономній Молдавській РСР – народний суд і Головний Суд, а також спеціальні суди у справах про військові злочини – військові трибунали, у справах про злочинне порушення Кодексу законів про працю і для розгляду індивідуальних і групових спорів між робітниками, службовцями та їх наймачами – трудові сесії народних судів. Окрім того, діяли спеціальні суди, які не входили до системи органів юстиції: судово-земельні комісії системи Наркомату землеробства УСРР, арбітражні комісії при Українській економічній нараді (надалі – УЕН) та її місцевих органах і комісії у справах неповнолітніх правопорушників системи Наркомату освіти УСРР. Питання підсудності судових органів УСРР по суті не змінювалося.

Згорання непу наприкінці 1920-х років, проголошення курсу на індустріалізацію та колективізацію сільського господарства обумовило постановку нових завдань перед судовими і правоохоронними органами.

Гасло революційної законності формально не відкидалось, але йому було надано іншого змісту. Основним завданням революційної законності у новому, тепер уже сталінському, її розумінні стали захист інтересів держави, боротьба зі «шкідниками» й «розкрадачами» державної та суспільної власності, «класовими ворогами»¹⁵. Діяльність судових і правоохоронних органів почала розглядатись як засіб, за допомогою якого можливим було досягнення накреслених політичних цілей.

У прийнятому 11 вересня 1929 р. спільною постановою ВУЦВК і РНК УСРР черговому Положенні про судоустрій УСРР загалом зберігалась наявна система судових установ. Докладно в рамках окремого розділу регламентувалася діяльність судових органів Молдавської АСРР, уточнювався порядок організації мережі дільниць народних судів, спрощувався порядок обрання народних засідателів та запроваджувались деякі інші зміни в функціонуванні судових установ. З'явилися і перші ознаки впливу тоталітарної ідеології на законодавство. Згідно із цим положенням слідство було виведено із підпорядкування судовим органам і передано в прокуратуру, що суперечило демократичним принципам організації судово-слідчої діяльності¹⁶. Потрібно

¹⁴ Положення про судоустрій УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 23 жовтня 1925 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1925. № 92–93. Ст. 522.

¹⁵ Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І.Б. Усенка; НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ: Наук. думка, 2014. 504 с. С. 398.

¹⁶ Устава про судоустрій УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 11 вересня 1929 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1929. Відділ. 1. № 26. Ст. 203.

також відмітити, що у Положенні про судоустрій УСРР 1929 р. військові трибунали вже не згадувалися. На той час вони стали вже повністю підпорядкованими судам СРСР.

Перехід у 1930 р. на двоступеневу систему управління відповідно потребував реорганізації органів юстиції. Судова система після ліквідації окружних судів набула такого вигляду: народний суд, міжрайонний суд, Найвищий суд. Функція управління та нагляду за діяльністю народних судів на міжрайонний суд не покладалася, єдиним для всієї республіки органом судового нагляду, органом тлумачення законів у судових справах і керування судовою практикою виступав Найвищий суд УСРР, який входив до загальної системи органів Наркомюсту УСРР. Розширювалася компетенція народних судів, відтепер вони розглядали усі кримінальні справи, за винятком невеликої кількості справ, віднесених до підсудності міжрайонних судів. Міжрайонним судам як судам першої інстанції були підсудні справи про злочини, за які могла бути призначена вища міра «соціального захисту», про злочини членів президії РВК і міських рад, а також кримінальні справи, вилучені прокурором, на підставі наданих йому повноважень, з підсудності народного суду. Основним завданням, яке ставила правляча партія перед судами на рубежі 1920-х – 1930-х років було максимальне сприяння проведенню курсу на колективізацію сільського господарства. Тому суди республіки були зобов'язані забезпечити класову диференціацію репресії, скеровуючи основний удар проти «куркульсько-непманських елементів» і обережно підходячи до призначення покарання робітникам і найбільшому селянству¹⁷.

З огляду на значне збільшення кількості кримінальних справ у період колективізації та потребу максимально швидкого їх розв'язання компартійно-радянське керівництво розширило перелік спеціальних судів. У 1930 р. у складі міжрайонних судів були створені залізничні лінійні суди, у 1931 р. – організовані надзвичайні сесії.

Для розгляду дрібних побутових справ (кримінальних і цивільних) в УСРР на рубежі 1920-х – 1930-х роках в державних і громадських установах та на підприємствах створювалися товариські суди, при сільських і селищних радах – єднальні камери і сільські суди. Зокрема, до юрисдикції товариських судів належали справи приватного обвинувачення: про умисне заподіяння ударів, побої та інші насильницькі дії, що завдали фізичного болю, але не мали характеру мордування, про образу заподіяну вчинком, словом, у письмовій формі, проклеп. Будь-якої оплати за свою роботу члени громадських судів не отримували¹⁸. Їх поява цілком відповідала курсу на так зване залучення громадськості до управління державою.

¹⁷ Губар С.В. Зазнач. твір. С. 196.

¹⁸ Там само. С. 265.

25 вересня 1931 р. Постановою ВУЦВК і РНК УСРР було затверджено нове Положення про судоустрій Української СРСР. У ньому особливо підкреслювалося, що судові органи республіки повинні боротися зі всілякими спробами протидіяти соціалістичному будівництву, активно сприяти соціалістичній індустріалізації країни, перебудові сільського господарства на соціалістичних засадах і рішучому наступу на рештки капіталістичних елементів¹⁹.

У 1932 р. в УСРР було відновлено триступеневу систему управління, відповідно була реорганізована і судова система: розформовано міжрайсуди і в областях утворено обласні суди. Голову, його заступників і членів обласного суду так само обирали обласні виконавчі комітети рад. Обласні суди були судами першої інстанції у кримінальних і цивільних справах, віднесених до їх підсудності Кримінально-процесуальним та цивільно-процесуальним кодексами УСРР. Як суди другої інстанції вони розглядали касаційні скарги та протести, а також протести прокурора у порядку судового нагляду на вироки, рішення та ухвали народних судів, що набули законної сили, але у касаційному порядку не були оскаржені²⁰.

Від середини 1930-х років у реорганізації судової системи чітко простежуються два паралельні напрями. Перший можна назвати показово-декоративним, відповідно до прийнятих нормативно-правових актів судоустрій набував більш демократичних рис. Так, згідно з Постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 26 червня 1934 р. було суттєво розширено компетенцію судів вищої ланки. Зокрема, на Найвищий суд УСРР покладалося керівництво організацією та діяльністю обласних судів, а через них – організацією і діяльністю народних судів, допоміжних судових органів та окремих спеціальних судів, а також перевірка та ревізування діяльності обласних судів та Головного суду Молдавської Автономної РСР, нагляд за розподілом, переміщенням та усуненням з посади судових працівників, підпорядкованих обласним судам, застосування згідно з законом про дисциплінарну відповідальність заходів дисциплінарного впливу до всіх працівників обласних судів, тлумачення законів УСРР у питаннях судової практики, а також виконання функцій суду першої та другої інстанцій у випадках, передбачених чинними КПК та ЦПК УСРР²¹. У Конституції СРСР 1936 р. вперше в радянській державі проголошувалася незалежність суддів і підкорення їх тільки закону (ст. 112). Але ці положення були лише декларативними, оскільки Народному комісаріату юстиції надавалося право перевіряти шляхом проведення ревізій діяльність судів та правильність застосування ними законів при розгляді кримінальних і цивільних

¹⁹ Суслі В.Д. Зазнач. твір. С. 118.

²⁰ Про зміни в організації органів юстиції УСРР у зв'язку з утворенням областей: затв. постановою ВУЦВК і РНК УСРР від 20 травня 1932 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1932. № 16. Ст. 113.

²¹ Губар С.В. Зазнач. твір. С. 212.

справ, та керувати суддівськими виборами²². Окрім того, у 1936 р. було утворено союзно-республіканський Народний комісаріат юстиції. Відтак НКЮ УРСР підпорядковувався одночасно і РНК УРСР і НКЮ СРСР, що свідчить про посилення процесів централізації управління судовими органами.

Водночас друга половина 1930-х років характеризується активізацією діяльності надзвичайних органів: особливої наради при НКВС СРСР, особливої трійки НКВС–УНКВС, військової колегії Верховного суду СРСР, військових трибуналів, особливої двійки (Нарком внутрішніх справ і Прокурор СРСР), спеціальної колегії обласних судів. Саме на них покладалася функція надзвичайного (позазаконного) розгляду кримінальних справ (переважно сфабрикованих) у роки «Великого терору» (1937–1938 рр.).

Значні корективи до питання організації і діяльності судів були внесені Законом про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік, прийнятий II сесією Верховної Ради СРСР 16 серпня 1938 р. Основним завданням правосуддя в СРСР закон проголошував захист від усіляких посягань, встановленого Конституцією СРСР та конституціями союзних республік суспільного і державного устрою СРСР, соціалістичної системи господарства і соціалістичної власності, а також прав та інтересів громадян, державних установ і громадських організацій²³.

У цьому Законі були закріплені демократичні принципи організації та діяльності судів – здійснення правосуддя лише судами, виборність судів, відкритість судових засідань, дотримання національної мови судочинства, забезпечення звинуваченому права на захист, які однак мали декларативний характер.

Судова система Радянського Союзу поділялася на суди СРСР і суди союзних республік. До перших належали: Верховний Суд СРСР і спеціальні суди створені Верховною Радою СРСР (військові трибунали, лінійні суди залізничного транспорту і воднотранспортні суди). Судами Української РСР були: народні й обласні суди, Верховний Суд Молдавської АРСР а також Верховний Суд УРСР.

Основою судової системи залишався народний суд. Кількість камер та їх дислокацію відтепер встановлював Раднарком УРСР за поданням Народного комісара юстиції УРСР. Змінювалася структура обласного суду. Ліквідовувалася президія як організаційно-розпорядчий і судово-наглядний орган. Таким чином, обласний суд звільнявся від адміністративних функцій, які передавалися управлінням НКЮ при обласних Радах депутатів трудящих, Вносилися зміни і до організації діяльності Найвищого суду УРСР. Як на вищий

²² Положення про Народний Комісаріат Юстиції УРСР: Постанова ЦВК і РНК УРСР від 20 жовтня 1937 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1937 № 51. Ст. 180.

²³ О судоустройстве СССР, союзных и автономных республик. Закон СРСР 16 августа 1938 р. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1938. № 11.

судовий орган союзної республіки на нього покладался лише нагляд за судовою діяльністю усіх судових органів республіки. Ліквідовувалися спеціальна колегія, президія та пленум і, таким чином, до складу Найвищого суду, як і обласних судів, входило лише дві колегії – в кримінальних і цивільних справах. Верховному Суду УРСР більше не надавалося право робити судам керівні вказівки в питаннях судової практики на підставі рішень, прийнятих у розглянутих ним справах. Відтепер це міг робити лише Верховний Суд СРСР.

Відповідно до Закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» діяльність товариських і сільських судів не передбачалася. Справи, що розглядалися цими судами відтепер належали до підсудності народних судів. Тому, хоч закону про ліквідацію цих судів не було, їх діяльність поступово відмирала²⁴.

Таким чином, із прийняттям Закону СРСР «Про судоустрій СРСР, союзних і автономних республік» в Радянському Союзі в цілому, а також на рівні союзних республік суттєво посилювалася централізація судової системи.

З початком німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. на європейській частині Радянського Союзу та на всій території Української РСР офіційно запроваджується режим воєнного стану. Згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» встановлювалися відповідні обмеження конституційних прав громадян і юридична відповідальність за законами воєнного часу, суттєво посилювалися державні повноваження військових органів, розширювалася юрисдикція військових трибуналів. Відтепер на розгляд військових трибуналів передавалися усі справи про державні злочини, про злочини, передбачені законом від 7 серпня 1932 р. про охорону суспільної (соціалістичної) власності, про злочини, вчинені військовослужбовцями, про розбій, навмисні вбивства, про ухилення від виконання загального військового обов'язку, про незаконну купівлю, продаж і зберігання зброї, а також крадіжку зброї²⁵.

Від початку війни на території УРСР діяли такі трибунали:

- військові трибунали Червоної армії і Флоту, які організовувалися при округах (флотах), фронтах, арміях, корпусах і дивізіях;
- військові трибунали військ НКВС, які формувалися в областях за територіальним принципом;
- військові трибунали залізниць і морських та річкових басейнів, утворені на основі лінійних судів залізничного і водного транспорту.

При евакуації територіальні трибунали військ НКВС не ліквідовувались, а передавалися діючим арміям як трибунали охорони їхнього тилу. У процесі визволення України територіальні трибунали військ НКВС відновлювали свою роботу.

²⁴ Сушло Д.С. Зазнач. твір. С. 220.

²⁵ Там само. С. 177.

Штати військових трибуналів затверджувалися спільними наказами Народного комісара юстиції СРСР і Народного комісара оборони чи Народного комісара Військово-Морського флоту СРСР.

Водночас продовжували діяти неконституційні судові органи: Особлива нарада НКВС СРСР, Особливі відділи військової контррозвідки «СМЕРШ», яким було надане право заарештовувати, а «у разі необхідності» й розстрілювати на місці шпигунів, зрадників і дезертирів²⁶.

Суди загальної юрисдикції – народні, обласні суди, Верховний Суд УРСР з початком війни припинили свою роботу. Військовозобов'язані судді призивалися до лав Червоної армії, більшість із них були призначені на посади суддів військових трибуналів, решта евакуювалась у тил. Верховний Суд УРСР, Народний комісаріат юстиції УРСР і Прокуратура УРСР у серпні 1941 р. разом з іншими урядовими установами переїхали до Харкова, а після його окупації – до Саратова, пізніше до Москви²⁷.

Основним завданням, яке ставила правляча партія перед судовими органами в умовах війни, було забезпечення суворого порядку і всіх необхідних умов для перемоги над ворогом.

Отже, підсумовуючи можна сказати, що упродовж 1920-х – 1940-х років судоустрій УСРР (УРСР) зазнавав неодноразових реорганізацій. Судова система УРСР цього періоду включала в себе суди загальної юрисдикції, спеціальні судові органи (трудові, дисциплінарні, державний арбітраж), відносно автономні спеціальні суди (революційні, воєнні, транспортні трибунали), громадські суди (товариські, сільські, єднальні камери) та органи позасудової репресії (особлива нарада при НКВС СРСР, особлива «трійка» особлива «двійка»). Суди в УСРР (УРСР) у цей час не утворювали самостійної гілки державної влади, і працівники суду визначально ставилися у залежність від державних та місцевих партійних і радянських органів.

2. Створення радянської правоохоронної системи

Перші загони робітничої міліції почали створюватися уже після Лютневої революції 1917 р. У великих містах згідно з рішеннями місцевих Рад робітничих депутатів формувалися робітничі дружини, бойові дружини, загони робітничої міліції, основним завданням яких була охорона громадського порядку. Таким чином, на початку свого існування робітнича міліція була добровільним громадським об'єднанням.

Формування міліції як державного органу почалося під час другого захоплення України більшовиками. 9 лютого 1919 р. Рада Народних Комісарів прийняла декрет «Про організацію міліції», у якому постановляла: «З метою охорони революційного порядку, особистої безпеки громадян, а також для

²⁶ Судова влада в Україні... С. 423.

²⁷ Суслло Д.С. Зазнач. твір. С. 183–184.

боротьби з кримінальними злочинними елементами» заснувати робітничо-селянську міліцію. Виконання цього завдання покладалося на Народний комісаріат внутрішніх справ УСРР²⁸. На роз'яснення усіх організаційних питань НКВС УСРР розробив Інструкцію щодо організації робітничо-селянської міліції. В Інструкції встановлювалося, що міліція є виконавчим органом робітничо-селянської влади, перебуває у безпосередньому підпорядкуванні місцевих Рад, а загальне керівництво її діяльністю здійснює НКВС УСРР. Інструкція зобов'язувала працівників міліції попереджувати та припиняти порушення порядку, встановленого радянською владою, стежити за виконанням усіма громадянами декретів, законів і розпоряджень вищих органів радянської влади, сприяти органам радянської влади у здійсненні покладених на них обов'язків, стежити за виконанням санітарних правил, за справністю доріг, мостів, вживати заходи щодо охорони порядку під час пожежі, паводку чи іншого стихійного лиха, понад вказаних обов'язків на міліцію покладалося провадження дізнання у кримінальних справах. На службу в міліції могли бути зараховані громадяни УСРР, які досягли 21 року, достатньо освічені, користуються виборчими правами та визнають радянську владу. Впродовж 1919 р. було утворено спеціалізовані служби міліції: залізничну, річкову, морську, а також судово-кримінальний розшук. У 1920 р. для здійснення загального керівництва усіма видами міліції у системі НКВС УСРР було утворено Головне управління радянської робітничо-селянської міліції, його першим начальником було призначено О.М. Чайковського.

Формування міліції радянської України відбувалося під пильним контролем більшовицької партії. З РСФРР для роботи в міліції УСРР було направлено 263 особи командного складу, 3610 міліціонерів та 96 працівників кримінального розшуку²⁹. Основним завданням міліції на той час була боротьба з бандитизмом – так тоді називалися будь-які виступи проти встановлення більшовицького панування в Україні. У виборі методів міліція нічим обмеженою не була.

Після поразки Української революції 1917–1921 рр. та переходу до розбудови радянської держави змінилися завдання, що ставилися перед міліцією. Відтепер партія вимагала від міліції суворого дотримання законності. У 1921 р. РНК УСРР прийняла постанову «Про тимчасову передачу міліції у підлеглість військового командування України», відповідно до якої за п'ять місяців військове командування повинне було укомплектувати кадри міліції командним персоналом, озброїти та провести військове навчання. Таке короткострокове перепідпорядкування дозволило покращити стан дисципліни,

²⁸ Об организации милиции: Декрет РНК УССР от 9 февраля 1919 г. *Собрание Указаний и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 7. Ст. 96.

²⁹ Из истории милиции Советской Украины / Ю.В. Александров и др; ред. П.П. Михайленко. Киев, 1965. 400 с. С. 18.

поліпшити матеріально-технічне оснащення. Для посилення контролю за діяльністю міліції при Головному управлінні міліції та при кожному губернському управлінні засновувалися політсекретаріати³⁰.

У 1922 р. відбулася кодифікація кримінального та кримінально-процесуального законодавства, таким способом визначалося правове поле діяльності міліції. Однак великою проблемою залишався низький рівень освіченості співробітників міліції, адже вона формувалася з робітників та селян, більшість з яких мали так звану «домашню освіту». Для вирішення проблеми було прийнято рішення про відкриття курсів для професійної підготовки вищого і молодшого складу міліції, старших міліціонерів і агентів кримінального розшуку, виконання якого покладено на губернські виконавчі комітети³¹. Так у всіх губерніях УСРР було відкрито шеститижневі курси червоних міліціонерів. У столиці УСРР – м. Харків курси було відкрито 11 червня 1921 р., наступного року їх було реорганізовано у Школу старшого командного складу робітничо-селянської міліції УСРР. У 1925 р. Школу було переведено до Києва, нині це – Національна академія внутрішніх справ³².

Основним завданням міліції у 1920-х роках залишалася боротьба з бандитизмом, а також з кримінальною злочинністю, зокрема з такими її видами: злочини проти особи та проти власності; з пияцтвом та самогоноварінням; фальшивомонетництвом; хуліганством.

Посилення у 1930-х роках процесів централізації, обмеження суверенних прав союзних республік та концентрації владних важелів у Москві призвели до ліквідації у 1930 р. НКВС УСРР. Органи міліції та кримінального розшуку було підпорядковано органам Державного Політичного Управління УСРР.

Перехід до суцільної колективізації сільського господарства вніс свої корективи у діяльність міліції. Зокрема, основним завданням, що ставилося правлячою партією перед правоохоронними і судовими органами, стало сприяння усіма можливими засобами виконанню плану хлібозаготівлі. Пріоритетним напрямком роботи міліції залишалася боротьба з «куркульським бандитизмом», а також із спекуляцією, підпалами, хижацьким забоєм худоби, розкраданням соціалістичної власності, службовими злочинами, порушенням паспортного режиму.

Рятуючись від «розкуркулення» і голоду, селяни почали переселятися до міста. У зв'язку з цим у грудні 1932 р. в СРСР було введено паспортну систему. У «Положенні про паспорти» зазначалося: «Усі громадяни СРСР у віці від 16 років, які постійно проживають у містах, робітничих селищах, працюють на

³⁰ Из истории милиции Советской Украины... С. 35.

³¹ Про поповнення і забезпечення міліції. Постанова РНК УСРР від 5 квітня 1921 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1921. № 5. Ст. 166.

³² Київський національний університет внутрішніх справ. Історія та сучасність / ред. кол.: Є.М. Моїсєєв (голова) та ін. Вид. 2-е, допов. і переробл. Київ: Атіка, 2007. 400 с. С. 4.

транспорті, в радгоспах і на новобудовах, зобов'язані мати паспорт»³³. Як бачимо, селян у цьому переліку не було. Видача паспортів та прописка громадян за місцем проживання покладалася на міліцію. За порушення паспортного режиму винні підлягали адміністративному покаранню у виді штрафу у розмірі до 100 карб., при повторному порушенні – притягалися до кримінальної відповідальності.

Наступним кроком у формуванні командно-адміністративної системи в СРСР стало утворення 10 липня 1934 р. НКВС СРСР. До його складу на формально рівних засадах увійшло Головне управління державної безпеки (таку назву отримало ОДПУ) та Головне управління робітничо-селянської міліції, однак домінуючим було положення ГУДБ. Постановою ВУЦВК від 11 липня 1934 р. було утворено НКВС УСРР як союзно-республіканський наркомат, що підпорядковувався одночасно РНК УСРР та НКВС СРСР. У 1936 р. у складі ГУРСМ утворено Державну автомобільну інспекцію, а у 1937 р. – Відділ по боротьбі з розкраданням соціалістичної власності.

У період «Великого терору» (1937–1938 рр.) проведення масових арештів та чисток покладалося загалом на органи державної безпеки, однак міліція була зобов'язана надавати їм необхідну допомогу. Наприклад, відповідно до оперативного наказу Наркома внутрішніх справ СРСР № 00447 від 30 липня 1937 р. «Про операцію з репресування колишніх куркулів, кримінальних злочинців та інших антирадянських елементів», розслідування щодо «куркулів та інших антирадянських елементів» покладалося на органи державної безпеки, а стосовно кримінальних злочинців – на міліцію³⁴.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 3 лютого 1941 р. НКВС СРСР було розділено на два самостійних комісаріати: Народний комісаріат внутрішніх справ та Народний комісаріат державної безпеки. Органи міліції залишалися у віданні НКВС СРСР. В УСРР відповідний наказ було видано 12 березня 1941 р. Наркомом внутрішніх справ став В. Сергієнко.

Отже, 1919–1941 рр. були роками структурного становлення міліції, її основним завданням була охорона революційного порядку. Правляча більшовицька партія постійно намагалася використати міліцію для реалізації своїх планів.

Початок німецько-радянської війни вніс суттєві корективи у діяльність органів міліції. Відповідно до указу Президії Верховної Ради СРСР від 22 червня 1941 р. «Про воєнний стан» у місцевостях, оголошених на воєнному стані, усі функції органів державної влади в галузі оборони, забезпечення громадського порядку та державної безпеки передавалися військовим радам

³³ Положение о паспортах. Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 декабря 1932 г. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2: 1926–1945.* Київ: Генеза. 1999. С. 137–138.

³⁴ Губар С.В. Зазнач. твір. С. 106.

фронтів, армій, військових округів, а там, де вони були відсутні – вищому командуванню військових з'єднань. Таким чином, органи внутрішніх справ повністю підпорядковувалися військовому командуванню³⁵.

Відбулися також організаційно-структурні зміни: 20 липня 1941 р НКВС СРСР та НКДБ СРСР знову були об'єднані в єдиний орган – НКВС СРСР. Обґрунтовувалося це необхідністю посилення концентрації зусиль органів державної і громадської безпеки на питаннях оборони країни. Народним комісаром внутрішніх справ СРСР було призначено Л. Берію. У серпні 1941 р. відповідно об'єднання НКВС і НКДБ відбулося і в УРСР³⁶.

Основними напрямки діяльності співробітників НКВС УРСР, зокрема міліції у воєнний період були: по-перше – безпосередня участь у бойових діях на фронті, а також у тилу ворога, у партизанських загонах і з'єднаннях, по-друге – охорона тилу Червоної армії, забезпечення громадського порядку, боротьба з кримінальною злочинністю³⁷.

На початку війни багато працівників української міліції вступили до лав Червоної армії. У прикордонних районах органи міліції разом із органами прикордонної охорони, а також підрозділами Червоної армії одразу вступили у бій з агресором. Співробітники міських відділів міліції брали участь у героїчній обороні Києва, Одеси, Севастополя, Керчі.

На окупованій території, відповідно до наказу Штабу Південно-західного фронту № 002002 від 24 липня 1941 р., було створено два партизанські полки НКВС УРСР, а також більше 30-ти окремих організованих груп від трьох до 15-ти осіб. Поруч із традиційними завданнями – дезорганізація руху транспорту, перешкоджання вивезенню до Німеччини радянських людей, техніки, інших цінностей – перед ними ставилися і специфічні: вивчення політико-економічного стану районів дій, організація диверсійних груп на найважливіших об'єктах і залізницях, ведення розвідувальної роботи і попередження партизанських загонів про виступи німецьких підрозділів на боротьбу з ними, вербування агентів та використання їх для добування продуктів, сірників і т. ін., ведення боротьби з дезорганізаторами, боягузами, панікерами, виявленими серед особового складу полку³⁸.

³⁵ Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. *Іменем Закону*. 2007. № 32–33. С. 34.

³⁶ Шевченко А.Є. Нормативно-правове забезпечення функціонування органів державної безпеки УРСР 1939–1945 рр. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 1. С. 63.

³⁷ Кравченко Ю. Роки, залишені в історії міліції України. *Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2...* С. 25.

³⁸ Указание Командиру 2-го партизанского полка капитану тов. Щедрина 31 августа 1941 г. *Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2...* С. 355–356.

Розширювався також перелік завдань, які ставилися перед органами міліції, що знаходилися у тилу. Так, на міліцію покладалося:

- нагляд за дотриманням населенням, установами та підприємствами правил світломаскування. Проводячи боротьбу з порушеннями правил світломаскування, працівники міліції виявляли і затримували ворожих корегувальників, що при повітряних нальотах наводили літаки супротивника на важливі оборонно-господарські об'єкти;
- боротьба з дезертирством та особами, які ухилялися від призову на військову службу;
- боротьба з мародерством, мішечництвом, панікерами, поширювачами провокаційних чуток;
- очищення режимних міст та охоронно-господарських пунктів від сумнівних і підозрілих елементів;
- загороджувальна робота на залізничному та водному транспорті у зв'язку з обмеженням пересування громадян у воєнний час;
- видача перепусток на проїзд транспортом;
- охорона під час перевезень залізницею стратегічно значущого промислового устаткування, зокрема оборонного призначення, продовольства, культурних цінностей від злочинних посягань. Ці функції покладалися разом на залізничну міліцію та органи державної безпеки;
- боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. При республіканських, обласних, районних та міських органах міліції створювалися довідкові та адресні дитячі столи. Розширювалася мережа дитячих кімнат міліції, до яких направляли дітей, виявлених на вокзалах, вулицях та інших громадських місцях, а також дитячих приймальників-розподільників;
- боротьба з ворожими диверсантами та парашутними десантами. З цією метою у прифронтовій полосі організовувалися винищувальні батальйони. Їх керівниками призначалися переважно оперативні працівники міліції, внутрішніх та прикордонних військ. Начальникам винищувальних батальйонів повинні були виділити в районі своєї діяльності найбільш важливі об'єкти – промислові підприємства, залізничні споруди, електростанції, мости – на які міг бути здійснений напад парашутних десантів і диверсантів противника, і вжити належних заходів для посилення їх охорони і нагляду за цими об'єктами. Для цього потрібно було широко залучати громадськість, створюючи групи сприяння з місцевих активістів³⁹. Станом на 19 липня 1941 р. на території УРСР

³⁹ Из приказа НКВД СССР о мероприятиях по борьбе с парашютными десантами и диверсантами противника в прифронтовой полосе. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2...* С. 367–368.

було сформовано 533 винищувальних батальйони із загальною кількістю бійців і командного політскладу – 105252 особи⁴⁰.

Із співробітників міліції, які відступали з частинами Червоної армії, з метою їх правильного фахового використання, був створений окремий полк міліції, пізніше на його основі було сформовано дивізію міліції військ НКВС у складі трьох полків. Її основним завданням була охорона тилу Червоної армії⁴¹.

Корінний перелом у німецько-радянській війні зумовив чергову реорганізацію органів внутрішніх справ. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 14 квітня 1943 р. НКВС СРСР знову було поділено на два наркомати – НКВС СРСР та НКДБ СРСР, а також створено Головне управління контррозвідки СМЕРШ. Відповідна реорганізація була проведена й у всіх союзних республіках. Народним комісаром внутрішніх справ УСРР у липні 1943 р. призначено В. Рясного⁴².

Звільнення території України від загарбників поставило перед органами міліції нові завдання: очищення тилу фронту від шпигунів, диверсантів, ворожих солдатів і офіцерів, а також вилучення у цивільного населення військового майна: зброї та техніки.

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. закінчилася повною перемогою над нацизмом. Ряди органів внутрішніх справ поповнилися колишніми міліціонерами-фронтовиками, а також іншими учасниками війни, які бажали присвятити своє життя охороні громадського порядку та боротьбі зі злочинністю.

3. Судоустрій УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років

Після перемоги над нацизмом у Другій світовій війні основним завданням, яке ставила правляча більшовицька партія перед усім державним апаратом і радянським народом було відбудова зруйнованого народного господарства.

На звільненій від нацистських окупантів території УРСР відновлювався довоєнний судоустрій, який ґрунтувався на відповідних положеннях Конституції СРСР 1936 р. (ст. 102–112) і Конституції Української РСР 1937 р. (ст. 102–111) та Законі СРСР Про судоустрій Союзу РСР і союзних республік від 16 серпня 1938 р. Верховний Суд УРСР, Народний комісаріат юстиції УРСР і Прокуратура УРСР разом з іншими урядовими установами спочатку перебазувалися до м. Дворічна Харківської області, а 5 січня 1944 р. повернулися до Києва. Склад народних й обласних судів комплектувався з суддів, які поверталися з евакуації, а також із нових працівників, переважно

⁴⁰ О количественном составе истребительных батальонов и их вооружении по Украинской ССР. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2...* С. 371.

⁴¹ Михайленко П., Довбня В. Зазнач. твір. С. 35.

⁴² Шевченко А.Є. Зазнач. твір. С. 64.

членів ВКП(б), які пройшли навчання на тримісячних курсах спочатку у Саратові, а пізніше у Харкові і формувався через призначення, а не шляхом виборів. Їхня компетенція була до певної міри обмеженою. У повному довоєнному обсязі вона повернулася до цивільних судів лише після скасування у вересні 1945 р. широкої юрисдикції військових трибуналів. У 1947 р. Верховною Радою УРСР обрано новий склад Верховного Суду⁴³.

Напередодні виборів 10 жовтня 1948 р. Президія Верховної Ради УРСР затвердила Положення про вибори народних суддів УРСР. Передбачалося, що народним суддею та народним засідателем може бути кожний громадянин УРСР, який користується виборчим правом і досяг до дня виборів 23-х років. Інші формальні критерії (наявність освіти, досвіду роботи, членства в партії тощо) не висувалися. Новелою Положення стало обрання суддів і засідателів безпосередньо населенням на основі загального, прямого та рівного права при таємному голосуванні. Таким чином, в УРСР перші загальні демократичні вибори народних судів відбулися 30 січня 1949 р., а згодом – у 1951, 1954, 1957 роках⁴⁴.

На початку 1950-х років в УРСР відновлено практику створення товариських судів. Правовою основою цього процесу стало Положення про товариські суди на підприємствах та установах, затверджене 14 липня 1951 р. постановою Ради Міністрів СРСР № 2520.

Характерною рисою розвитку радянської України у другій половині ХХ ст. стало посилення партійного контролю за діяльністю усіх органів державної влади та зрощення партійного і державного апаратів. Одним із перших проявів цього стала постанова ЦК КП(б)У від 29 квітня 1947 р. Про стан роботи з керівними кадрами в органах юстиції УРСР. У ній відзначалося невиконання органами юстиції багатьох положень, згаданих вище попередніх партійних директив, і зверталась увага на необхідність посилення зв'язку керівних працівників Міністерства юстиції УРСР із місцевими партійними організаціями. Водночас відповідним партійним комітетам пропонувалося посилити контроль за органами юстиції і надавати їм допомогу у практичній роботі⁴⁵.

Після смерті Й. Сталіна у 1953 р. і приходу до влади М. Хрущова розпочалася ґрунтовна реорганізація системи судоустрою СРСР. Упродовж 1953–1957 рр. ліквідовано спеціальні суди: Особливу нараду при МВС, «трійки» і «двійки», спеціальні табірні суди, обласні військові трибунали військ МВС, лінійні суди на залізничному і водному транспорті. Скасовувався особливий порядок розслідування та судового розгляду справ про контрреволюційне шкідництво, терористичні акти й диверсії, встановлений у

⁴³ Суслó В.Д. Зазнач. твір. С. 184.

⁴⁴ Там само. С. 194.

⁴⁵ Судова влада в Україні... С. 430.

1930-х роках. Таким чином, судову систему УРСР відтепер складали суди загальної юрисдикції та військові трибунали Радянської армії та Військово-Морського флоту.

Основним вектором змін у діяльності судової системи стала демократизація судочинства в плані розширення прав судових органів. Згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від вересня 1954 р. у складі Верховного Суду УРСР та обласних судів було утворено Президії, яким було надано право перегляду у порядку судового нагляду вироків і рішень народних судів та своїх судових колегій, що набрали законної сили⁴⁶.

Судове управління в Українській РСР до 1956 р. здійснював НКЮ УРСР під загальним керівництвом НКЮ СРСР, в областях – управління НКЮ УРСР, які функціонували при обласних Радах депутатів трудящих. Згідно з рішеннями XX з'їзду КПРС про розширення прав союзних республік ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР у травні 1956 р. прийняли рішення про ліквідацію Міністерства юстиції СРСР. Керівництво діяльністю судових установ було покладено на міністерства юстиції союзних республік. У контексті здійснюваної політики щодо децентралізації державного управління 30 серпня 1956 р. Президія Верховної Ради УРСР ухвалила ліквідувати управління Міністерства юстиції УСРСР при обласних радах депутатів трудящих, а функції контролю за діяльністю народних судів і перевірку їх роботи покласти на обласні суди⁴⁷. Також обласні суди здійснювали функції керування нотаріальними конторами, виконання судових рішень і вироків у частині майнових стягнень, мали дбати про кадрове забезпечення народних судів, вивчати та узагальнювати судову практику. Народні суди дістали право призначати судових виконавців.

10 лютого 1957 р. Верховна Рада СРСР прийняла Закон про передачу у відання союзних республік законодавства про організацію судів, судочинства і прийняття цивільних і кримінальних кодексів із збереженням за Союзом РСР визначення Основ законодавства про судострій та судочинство, а також Основ цивільного та кримінального законодавства⁴⁸. Відповідно до цього Закону у грудні 1958 р. Верховною Радою СРСР затверджено «Основи законодавства про судострій Союзу РСР, союзних і автономних республік», а також основи кримінального, цивільного законодавства, кримінального та цивільного судочинства СРСР. Згідно з цими нормативно-правовими актами Верховна Рада УРСР 30 червня 1960 р. прийняла Закон про судострій УРСР, 28 грудня 1960 р. затвердила нові Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси УРСР, 18 липня 1963 р. – нові Цивільний та Цивільно-процесуальний кодекси.

⁴⁶ Боковня В.М. Суд і юстиція УРСР у 1953–1964 рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 7. С. 6.

⁴⁷ Сушло Д.С. Зазнач. твір. С. 208.

⁴⁸ Там само. С. 210.

Законом про судоустрій УРСР 1960 р. закріплювалися основні засади правосуддя в УРСР: рівність громадян перед законом і судом (ст. 5), незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону (ст. 7), утворення всіх судів на началах виборності (ст. 8), колегіальний розгляд справ у всіх судах (ст. 10), відкритий розгляд справ у всіх судах (ст. 11), національна мова судочинства (ст. 12), забезпечення обвинуваченому права на захист (ст. 16). Поза увагою законодавця залишилися такі принципи, як презумпція невинуватості, змагальність сторін, право на оскарження судового рішення тощо⁴⁹.

Судова система республіки залишала такими самими: народний і обласний суди, Верховний Суд УСРР, але було закріплено зміни, внесені у структуру і компетенцію судових органів після XX з'їзду КПРС.

Основною ланкою судової системи залишався народний суд, який функціонував у районах та містах, які не мали районного поділу. Народних суддів обирали громадяни району (міста) на основі загального рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років, а народних засідателів – на загальних зборах робітників, селян і службовців за місцем їх роботи чи проживання, військовослужбовців – у військових частинах відкритим голосуванням строком на два роки. Голова районного (міського) суду призначався виконавчим комітетом районної (міської) Ради депутатів трудящих за поданням голови обласного суду. Було запроваджено обов'язкову систематичну звітність кожного народного судді перед своїми виборцями⁵⁰. Проте, закріплений принцип виборності народних суддів був лише декларативним. На практиці кандидатури схвалювалися районними (міськими), обласними (міськими – в містах республіканського підпорядкування) комітетами КПРС і лише після цього подавалися на реєстрацію у відповідний виконавчий комітет районної Ради депутатів трудящих⁵¹. Тож у виборчому бюлетені була лише одна кандидатура, за яку і належало проголосувати.

Обласний суд складався з голови, його заступників, членів та народних засідателів і діяв у складі колегій у цивільних і кримінальних справах та президії. Компетенція судових колегій не змінилася.

Вищим судовим органом республіки проголошувався Верховний Суд УРСР. На нього покладалося здійснення нагляду за діяльністю усіх судових органів УРСР та надавалося право законодавчої ініціативи. Верховний Суд обирався Верховною Радою УРСР строком на п'ять років. У його складі було ліквідовано Президію Верховного Суду УРСР, її функції були передані Пленуму Верховного Суду УРСР. До повноважень останнього, зокрема,

⁴⁹ Сердюк В.В. Верховний Суд України: Витоки, сучасність, перспективи: Монографія. Київ: Істина, 2008. 304 с. С. 59.

⁵⁰ Про судоустрій УРСР. Закон УРСР від 30 червня 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1960. № 23. Ст. 176.

⁵¹ Судова влада в Україні... С. 437.

належало узагальнення судової практики і надання керівних роз'яснень судам щодо застосування законодавства УРСР, затвердження складу колегій Верховного Суду⁵².

На початку 1960-х років було відновлено роботу товариських судів⁵³. Їхнім завданням було сприяти вихованню громадян у дусі комуністичного ставлення до праці та соціалістичної власності, дотримання правил соціалістичного співжиття, розвитку почуття колективізму і товариської взаємодопомоги, поваги, гідності й честі. До підсудності товариських судів належали справи про порушення трудової дисципліни, самовільне використання для особистих потреб належних державному підприємству, установі, організації, колгоспу транспортних засобів та іншого майна, дрібні крадіжки державного чи громадського майна, вчинення дрібного хуліганства вперше, справи дрібної спекуляції, виготовлення самогону вперше, лихослів'я, образи, наклеп на члена колективу, псування дерев, жилих і нежилых приміщень, комунального майна, якщо ця шкода незначна та ін.

Судове управління до березня 1963 р. здійснювало Міністерство юстиції УРСР – обласними судами безпосередньо, районними (міськими) – через обласні суди. 21 березня 1963 р. Міністерство юстиції УРСР було ліквідовано, функції судового управління і керівництва органами державного нотаріату були покладені на Верховний Суд УРСР⁵⁴. Відповідно змінилася і його структура: було утворено управління судових органів, відділ кадрів та нотаріату, групу статистики, розширено канцелярію, господарську частину.

У 1964 р. у складі Верховного Суду УРСР було відновлено Президію, але не як судовий, а адміністративний орган, який здійснював організаційне керівництво роботою Верховного Суду і виконував функції управління щодо усіх судів республіки⁵⁵.

Таким чином, у роки хрущовської «відлиги» судова система поступово звільнилася від впливу органів виконавчої влади, а також відбувалися децентралізація органів юстиції та певне розширення прав союзних республік, чому, зокрема, сприяли ліквідація спеціальних судів СРСР та передача їхніх функцій судам союзних республік.

Після усунення М. Хрущова від влади на жовтневому (1964 р.) пленумі ЦК КПРС система судоустрою певний час функціонувала без змін. Чергова реорганізація розпочалася у 1970-х роках. Так, у постанові ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 30 липня 1970 р. «Про заходи щодо поліпшення роботи судових і прокурорських органів» вказувалося на існування суттєвих недоліків у діяльності судів, а також на недостатність контролю з боку партійних

⁵² Сердюк В.В. Зазнач. твір. С. 64.

⁵³ Положення про товариські суди: Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 3 липня 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 35. Ст. 416.

⁵⁴ Суслі Д.С. Зазнач. твір. С. 227.

⁵⁵ Сердюк В.В. Зазнач. твір. С. 88.

організація за діяльністю прокуратури, судів та інших установ юстиції, відсутність проявів необхідної турботи щодо зміцнення цих органів політично зрілими і кваліфікованими кадрами. Тож здійснене раніше скасування органів юстиції з частковим перекладанням їхніх функцій на судові органи вищої ланки було визнано помилковим. І з метою підвищення рівня державного керівництва судами та іншими установами юстиції і подальшого удосконалення їх діяльності, було утворено союзно-республіканське Міністерство юстиції і відділи юстиції в областях⁵⁶.

Основи законодавства про судоустрій Союзу РСР, союзних і автономних республік доповнено статтею 38-1, яка закріплювала, що «організаційне керівництво судами в межах і порядку, передбачених законодавством Союзу РСР, союзних і автономних республік», здійснюють: МЮ СРСР – стосовно судів союзних республік і Військових трибуналів; міністерства юстиції союзних республік – стосовно всіх судів на території республіки, крім Військових трибуналів; відділи юстиції виконкомів місцевих Рад – стосовно районних (міських) народних судів. Відповідні положення було закріплено у постанові ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 15 вересня 1970 р.⁵⁷

Питання організації судової системи знайшли закріплення у Конституції УРСР 1978 р. Зокрема у ст. 149 зазначалося, що правосуддя в УРСР здійснюється тільки судом. Судами загальної юрисдикції залишалися Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди.

Народні судді районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Обласні суди обираються відповідними Радами депутатів трудящих строком на п'ять років. Верховний Суд Української РСР обирається Верховною Радою Української РСР.

Конституція закріплювала демократичні принципи судоустрою і судочинства в УРСР, зокрема зазначалося, що розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально; в суді першої інстанції – з участю народних засідателів (ст. 152), суддя і народні засідателі є незалежними й підкоряються тільки законові (ст. 153), правосуддя в Українській РСР здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом (ст. 154). Будь-яке втручання в діяльність судів і народних засідателів по здійсненню правосуддя є неприпустимим і тягне за собою відповідальність за законом.

⁵⁶ Судова влада в Україні... С. 442.

⁵⁷ Про заходи по поліпшенню роботи судових і прокурорських органів Української РСР. Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 15 вересня 1970 р. № 498. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP700498.html (дата звернення 07.07.2022).

Відповідно до нової Конституції УРСР у наступні роки було прийнято ряд нормативно-правових актів, що стосувалися регулювання організації та діяльності судів. Зокрема, 30 листопада 1979 р. було прийнято Закон СРСР Про Верховний Суд СРСР, а 5 червня 1981 р. – Закон УРСР Про судоустрій Української РСР⁵⁸.

Верховний Суд СРСР та Верховні суди союзних республік, хоч і визнавалися вищими судовими органами СРСР та союзних республік, залишалися де-юре підзвітними Верховній Раді СРСР і Верховним Радам союзних республік, а де-факто – також підконтрольними ЦК КПРС та республіканським керівним партійним органам. Це свідчить про те, що й у нових умовах принцип поділу влади не визнавався, а тому, очевидно, вести мову про існування самостійної судової влади, як і про незалежність органів правосуддя, в цей період недоречно⁵⁹.

У Законі УРСР Про судоустрій Української РСР зазначалося, що діяльність суду при здійсненні правосуддя спрямована на всемірне зміцнення законності і правопорядку, запобігання злочинам та іншим правопорушенням і має завданням охорону від усяких посягань:

- закріплених у Конституції України суспільного ладу, його політичної та економічної систем;
- соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян, проголошених і гарантованих Конституцією і законами України;
- прав і законних інтересів державних підприємств, установ, організацій, колгоспів, інших кооперативних організацій, їх об'єднань, інших громадських організацій.

Усією своєю діяльністю, зазначалося у ст. 3 Закону, суд виховує громадян у дусі відданості Батьківщині, у дусі точного і неухильного виконання Конституції і законів України, додержання дисципліни праці, чесного ставлення до державного і громадського обов'язку, поваги до прав, честі і гідності громадян. Застосовуючи міри кримінального покарання, суд не тільки карає злочинців, але також має своєю метою їх виправлення і перевиховання.

Потрібно зауважити, судді на цей час остаточно стали частиною компартійної номенклатури. Діяло негласне правило – суддями можуть стати виключно члени КПРС, які після обрання входили до складу партійних організацій судів, а відповідно не могли не виконувати вказівок і розпоряджень партійних органів. Як правило, заходи морального та громадського впливу на суддів, які порушували дисципліну та неякісно виконували свою роботу, вживалися саме партійними органами. І лише згодом з урахуванням думки партійної організації накладалися дисциплінарні стягнення. Втім, вже

⁵⁸ Про судоустрій України Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 червня 1981 р. № 2022-Х. *Відомості Верховної Ради*. 1981, № 24. Ст. 357.

⁵⁹ Судова влада в Україні... С. 450.

застосування партійних стягнень або виключення з рядів КПРС автоматично (хоча й негласно) позбавляло суддю права обіймати суддівську посаду⁶⁰.

Негативним явищем у цей час стало застосування так званого «телефонного права» (незаконних вказівок по телефону із боку представників партійно-державної верхівки), що порушувало принципи рівності громадян перед судом і невідворотності покарання правопорушників. Нерідко порушники радянських законів із числа «цінних номенклатурних кадрів» уникали юридичної відповідальності та розголошення їхньої злочинної діяльності, одержуючи натомість партійні стягнення з переведенням на «низову роботу», а то й залишалися зовсім непокараними⁶¹.

У роки «перебудови», початок якій було покладено рішеннями квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС, було здійснено чергову спробу реформування системи судоустрою. 28 червня 1988 р. на XIX Всесоюзній конференції КПРС генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов констатував необхідність проведення великої судової реформи, основні положення якої ще належало виробити.

27 жовтня 1989 р. Верховною Радою УРСР, відповідно до Закону СРСР від 1 грудня 1988 р., внесено зміни до Конституції УРСР, зокрема до глави 18 «Суд і арбітраж»⁶². Згідно з новою редакцією ст. 149 організація і порядок діяльності судів Української РСР визначалися відтепер законами Української РСР. Здійснення найвищий судовий контроль за судовою діяльністю судів республіки покладалося лише на Верховний Суд Української РСР. Вносилися зміни до порядку обрання та строку повноважень суддів. Відтепер народні судді районних (міських) народних судів обиралися відповідно обласними, Київською міською Радами народних депутатів. Судді Верховного Суду Української РСР, а також обласних судів, Київського міського суду обиралися Верховною Радою Української РСР. Судді всіх судів обиралися строком на десять років. Судді і народні засідателі проголошувалися відповідальними перед органами або виборцями, які їх обрали, звітували перед ними і могли бути ними відкликані у встановленому законом порядку (ст. 150). Найвищий судовий контроль і нагляд за судовою діяльністю судів республіки здійснюються лише Верховним Судом Української РСР.

4 серпня 1989 р. було прийнято Закон СРСР Про статус суддів в СРСР⁶³, у ньому вперше було закріплено обов'язковість юридичної освіти для всіх суддів (ст. 8). Декларувалася незалежність суддів, зокрема конкретизувалося, що вплив у будь-якій формі на суддів чи народних засідателів із метою перешкодити

⁶⁰ Судова влада в Україні... С. 451.

⁶¹ Там само. С. 453.

⁶² Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон УРСР від 27 жовтня 1989 року. № 8303-XI. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1989. № 45. Ст. 624.

⁶³ Про статус суддів в СРСР: Закон СРСР від 04.08.1989 № 328-I URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89#Text> (дата звернення 07.07.2022).

всєбічному, повному і об'єктивному розгляду конкретної справи або добитися винесення незаконного судового рішення тягне за собою кримінальну відповідальність відповідно до законодавства Союзу РСР і союзних республік.

Закріплювався принцип недоторканності народних суддів і народних засідателів. Відповідно до цього принципу судді республіканських судів, а також народні засідателі при виконанні ними обов'язків у суді не могли бути притягнуті до кримінальної відповідальності або заарештовані без згоди Верховної Ради союзної республіки, а в період між сесіями – Президії Верховної Ради союзної республіки (ст. 3). Важливою новелою Закону стало запровадження конференцій суддів та кваліфікаційних колегій суддів, що можна вважати прообразом інституту суддівського самоврядування. Постановою Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1989 р. були затверджені кваліфікаційні класи суддів і порядок їх присвоєння президіями відповідних рад, тоді ж було затверджено й Положення про кваліфікаційну атестацію суддів.

13 листопада 1989 р. прийняті нові Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій⁶⁴. У цьому нормативно-правовому акті, окрім ряду традиційних для СРСР положень, закріплювалися і деякі новели. Так, ст. 1 звично зазначала, що здійснюючи правосуддя, суд у СРСР покликаний охороняти від будь-яких посягань, закріплених у Конституції СРСР, конституціях союзних та конституціях автономних республік; суспільний устрій СРСР, його політичну та економічну системи; соціально-економічні, політичні та особисті права та свободи громадян, проголошені та гарантовані Конституцією СРСР, конституціями союзних республік, конституціями автономних республік та радянськими законами; права та законні інтереси підприємств, установ, організацій.

Новим було положення про право громадян СРСР на судовий захист від неправомірних дій органів державного управління та посадових осіб, а також від будь-яких посягань на честь та гідність, життя та здоров'я, на особисту свободу та майно, інші права та свободи, передбачені Конституцією СРСР, конституціями союзних республік, конституціями автономних республік та радянськими законами (ст. 7). Іншою новелою було положення ст. 22 про організаційне забезпечення діяльності судів, яке здійснювалося Міністерством юстиції СРСР, міністерствами юстиції союзних, автономних республік, управліннями (відділами) юстиції виконавчих комітетів крайових, обласних, міських Рад народних депутатів за суворого дотримання принципу незалежності суддів та підпорядкування їх лише закону. Контроль за діяльністю судів, як зазначалося вище, покладался на Верховний Суд союзної республіки.

⁶⁴ Основы Законодательства Союза ССР и союзных республик о судоустройстве: приняты Верховным Советом СССР 13 ноября 1989 года.
URL: <http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=1632#JcZL7BT4UEF8hx0K1> (дата звернення 07.07.2022).

Прийняття загальносоюзних Основ, однак, не спричинило відповідних змін законодавства УРСР. Такі зміни були зроблені уже в незалежній Україні⁶⁵.

Таким чином, у другій половині XX ст. суди в УРСР не утворювали незалежної гілки влади і по суті були частиною управлінського апарату, керівництво яким здійснювала Комуністична партія Союзу РСР. Судова система УРСР цього періоду включала в себе суди загальної юрисдикції, спеціальні судові органи (трудові, дисциплінарні, державний арбітраж) та громадські суди (товариські). Органи позасудової репресії (особлива нарада при НКВС СРСР, особлива «трійка», особлива «двійка») у роки хрущовської «відлиги» було ліквідовано. Реформи системи судоустрою, які відбувалися в СРСР і в УРСР були пов'язані зі змінами у внутрішній і зовнішній політиці СРСР.

4. Правоохоронна система в УРСР у другій половині 1940-х – наприкінці 1980-х років

У повоєнні 1945–1953 рр. у структурі органів внутрішніх справ відбувся ряд організаційних змін. У 1946 р. Раду Народних Комісарів було перетворено на Раду Міністрів, відповідно НКВС перейменовано на МВС. Міністром внутрішніх справ УРСР з 1946 р. по березень 1953 р. працював Т. Строкач (у минулому – начальник Українського штабу партизанського руху). У 1947 р. зі складу МВС до МБД передано внутрішні війська і транспортну міліцію, у 1948 р. – війська охорони особливо важливих об'єктів промисловості і залізниці, у 1949 р. – прикордонні війська і органи міліції. Офіційно зміна підпорядкування органів міліції пояснювалася необхідністю покращити її роботу та зміцнити кадровий склад. Однак, сьогодні вітчизняні дослідники вважають, що це обумовлювалося початком нової хвилі репресій, у проведенні яких органи міліції мусили сприяти органам державної безпеки⁶⁶.

Головними завданнями правоохоронних органів у той час була ліквідація наслідків війни у сфері охорони громадського порядку і боротьби зі злочинністю. Цей рівень у той час був дуже високим, що обумовлювалося цілим рядом причин економічного, політичного, соціального, психологічного характеру. Економічна політика держави у повоєнний період характеризувалася вкладанням коштів у відбудову важкої промисловості, що відбувалося традиційно за рахунок інших галузей промисловості та сільського господарства. У результаті надмірного оподаткування населення в умовах неврожайного 1946 р. населення України знову зазнало голоду та злигоднів. Оперативна ситуація у вказані роки погіршувалася ще й тим, що в цей час відбувалася масова міграція населення: люди поверталися з евакуації, полону, концтаборів,

⁶⁵ Судова влада в Україні... С. 456.

⁶⁶ Кравченко Ю. Міліція у післявоєнні роки і в період до здобуття незалежності. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 3: 1946–1990.* Київ: Генеза, 2000. С. 10.

після насильницького вивезення в Німеччину на примусові роботи, демобілізувалися, репатріювалися⁶⁷. Ситуація значно ускладнювалася наявністю у населення великої кількості зброї, а також звільненням з таборів тисяч кримінальників внаслідок амністії у зв'язку з перемогою над нацистською Німеччиною. Для більшості населення усі незгоди компенсувалися радістю від перемоги. Водночас у різні банди стікалися натовпи кримінальників, дезертирів, колишніх поліцаїв, безпритульників. Це призвело до зростання рівня злочинності і, зокрема, бандитизму.

У повоєнний період у республіці залишався чинним Кримінальний кодекс УРСР, прийнятий 1927 р. Кримінальну відповідальність за бандитизм було передбачено ст. 56 цього Кодексу. Відповідно до статті організація озброєних банд та участь у них і в організованих ними нападах на радянські і приватні установи або поодиноких громадян, за зупинення потягів і зруйнування залізничних шляхів та інших засобів сполучення і зв'язку каралися позбавленням волі з суворою ізоляцією на строк не менший як три роки з конфіскацією всього або частини майна. За умови наявності особливо тяжких обставин покарання передбачало застосування вищої міри покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Водночас, відповідальність за «збройне повстання або вторгнення з контрреволюційною метою на радянську територію озброєних банд, захоплення влади в центрі або на місцях з тією самою метою і, зокрема, щоб силоміць відірвати від Союзу РСР і окремої союзної республіки будь-яку частину її території або розірвати укладені Союзом РСР з іноземними державами договори» передбачалася ст. 54 КК УРСР. Таким чином, в УРСР законодавець розрізняв два види бандитизму: політичний та кримінальний, що містилося відповідно у розділі I КК УРСР «Контрреволюційні злочини» (ст. 54) та у розділі II КК УРСР «Злочини проти порядку управління. Особливо в Союзі РСР небезпечними вважалися злочини проти порядку управління (ст. 56)⁶⁸.

За статистичними даними найбільшого поширення так званий у радянській інтерпретації політичний бандитизм набув у західних регіонах СРСР: на Українську РСР та республіки Прибалтики припадало 60 %⁶⁹. «Політичним бандитизмом» тоді називали виступи національно свідомих сил проти радянської влади. Боротьба з таким «політичним бандитизмом» в УРСР покладалася на органи державної безпеки, з кримінальним – на органи міліції. Для більш успішного виконання цього завдання в органах міліції відділам

⁶⁷ Греченко В.А. Боротьба проти бандитизму в Україні в перші повоєнні роки (1945–1946 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2019. Вип. 29. С. 27.

⁶⁸ Дорошук Н., Войцех Є. Боротьба з бандитизмом в Українській РСР у повоєнні роки (1945–1953 рр.). *Актуальні проблеми кримінального права*. Матеріали XI Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.П. Михайленка. Київ, 2020. С. 70.

⁶⁹ Земсков В.Н. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–50-х годах. *Отечественные архивы*. 1993. № 1. С. 7.

боротьби з бандитизмом в оперативному відношенні були підпорядковані працівники карного розшуку обласних, районних та міських органів внутрішніх справ. Одночасно було прийнято ряд відомчих нормативних актів, спрямованих на вдосконалення агентурної роботи. У підсумку вжитих заходів, починаючи з квітня 1947 р., кримінальна злочинність по усіх її видах почала поступово скорочуватися⁷⁰. Очевидно, це було однією із причин скасування в СРСР у травні 1947 р. смертної кари та заміни її на ув'язнення до виправно-трудових таборів строком на 25 років⁷¹.

У грудні 1947 р. в СРСР була скасована карткова система, знижено ціни на товари широкого вжитку. Проведено грошову реформу. У цих умовах значно зросла кількість економічних злочинів, протидія яким покладалася на відділи боротьби з розкраданням соціалістичної власності.

Значною проблемою у цей час залишався низький рівень освіти працівників міліції. У зв'язку з цим при обласних управліннях внутрішніх справ відкривалися спеціальні вечірні середні школи для працівників міліції. Офіцерський склад підвищував фахову підготовку у спеціальних школах і на курсах міліції, які відкрили у Харкові, Одесі, Львові, Чернівцях. Київську школу НКВС у 1948 р. перейменували у Київську офіцерську школу МВС, а в 1950 р. – у Київську школу МВС СРСР. Начальником цієї школи у 1944–1952 рр. був І. Бітнєвський⁷².

У СРСР великого значення надавалося залученню громадськості до участі у боротьбі зі злочинністю та порушенням громадського порядку. З цією метою у 1946 р. при міських, районних відділах, лінійних відділеннях і пунктах міліції залізничного і водного транспорту почали створювати бригади сприяння міліції. Їх члени разом із співробітниками міліції здійснювали патрулювання на вулицях населених пунктів, чергували в клубах, кінотеатрах, парках. Така форма залучення громадян до охорони правопорядку існувала до кінця 1950-х років.

Смерть Й. Сталіна 5 березня 1953 р. відкрила нову сторінку в історії правоохоронних органів. Уже 6 березня 1953 р. на спільному засіданні пленуму ЦК КПРС, Ради міністрів і Президії Верховної Ради СРСР прийнято рішення про об'єднання МВС і МДБ в одне союзно-республіканське Міністерство внутрішніх справ, його очолив Л. Берія. В УРСР відповідну реорганізацію здійснили на підставі Указу Президії Верховної Ради УРСР від 10 квітня 1953 р.

⁷⁰ Кравченко Ю. Міліція у післявоєнні роки і в період до здобуття незалежності. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 3...* С. 7.

⁷¹ Про скасування смертної кари: Указ Президії Верховної Ради СРСР 26 травня 1947 р. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 3....* С. 30.

⁷² Київський національний університет внутрішніх справ... С. 36.

Міністром внутрішніх справ УРСР призначено П. Мешика, однак у липні 1953 р. цю посаду знову обійняв Т. Строкач⁷³.

Очевидно, що Л. Берія, очоливши об'єднане міністерство прагнув посилити свої позиції у боротьбі за владу. Однак, уже на липневому (1953 р.) пленумі ЦК КПРС його було обвинувачено у здійсненні злочинних антинародних дій, направлених на піддрив могутності радянської держави і звільнено з посади.

Таким чином, процес реформування правоохоронних органів продовжився, і упродовж наступних років вплив МВС зменшувався. У березні 1954 р. органи державної безпеки було виведено зі складу МВС і реорганізовано у Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР. Аналогічні зміни відбулися й в усіх союзних республіках.

Після відомого виступу М. Хрущова на XX з'їзді КПРС цілий ряд співробітників МВС (колишнього НКВС) було обвинувачено у причетності до злочинних діянь Й. Сталіна, в МВС розпочалася чистка апарату.

У контексті проведення М. Хрущовим реформи, спрямованої на децентралізацію системи управління в СРСР, відповідно до постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи щодо покращення роботи Міністерства внутрішніх справ СРСР» від 25 жовтня 1956 р. було поновлено систему подвійного підпорядкування місцевих органів внутрішніх справ: з одного боку – обласним, районним та міським радам депутатів трудящих та їх виконкомам, з іншого – Міністерству внутрішніх справ. Окрім цього, у постанові наголошувалося на необхідності посилення впливу і контролю партійних органів за роботою МВС. Ще одним кроком у послабленні МВС стало суттєве скорочення чисельності міліції. Так, згідно з рішенням Ради Міністрів СРСР від 10 жовтня 1958 р. чисельність української міліції зменшилася на 3450 осіб. І з 1 січня 1959 р. кадровий склад української міліції нараховував 36938 працівників⁷⁴.

У 1960 р. МВС СРСР ліквідували загалом, більшість його функцій передано МВС союзних республік. Міністерство внутрішніх справ УРСР з серпня 1956 р. по квітень 1962 р. очолював О. Бровкін. Наступним кроком у реформуванні правоохоронних органів УРСР стала реорганізація у 1962 р. МВС УРСР, до складу якого входила міліція, у Міністерство охорони громадського порядку (МОГП) Української РСР. Посаду міністра охорони громадського порядку (Міністра внутрішніх справ) з квітня 1962 р. по червень 1982 р. обіймав І. Головченко.

⁷³ Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції УРСР у період з березня 1953 р. по серпень 1962 р. *Іменем Закону*. 2007. № 44. С. 24–25.

⁷⁴ Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції УРСР у період з березня 1953 р. по серпень 1962 р. *Іменем Закону*. 2007. № 45. С. 26.

Значний вплив на роботу міліції у роки хрущовської «відлиги» мали рішення XXII з'їзду КПРС, що відбувся наприкінці 1961 р. Як відомо, прийнята на ньому нова Програма партії ставила перед радянським народом завдання побудови комунізму до 1980-го року. Тож правоохоронні органи повинні були упродовж найближчих десятиліть добитися повного викорінення злочинності в країні. Для виконання поставленого завдання, ослаблені чистками і скороченнями штатів, органи міліції вдавалися до численних відмов від прийняття до розгляду заяв громадян про вчинені злочини, намагалися за будь-яку ціну підвищити показники розкриття злочинів⁷⁵.

Водночас у 1960-ті роки відбулися і позитивні зміни у діяльності органів міліції. Було прийнято ряд нормативно-правових актів, які чітко визначали права, обов'язки, завдання міліції. Серед них потрібно назвати нові Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси, Положення про добровільні народні дружини по охороні громадського порядку в Українській РСР (1961 р.), Положення про радянську міліцію (1962 р.), Положення про Державну автомобільну інспекцію МОГП Української РСР (1963 р.), Статут патрульної та постової служби міліції УРСР (1963 р.) та ряд ін. Важливою новелою Положення про радянську міліцію було визначення міліції як адміністративно-виконавчого органу держави, покликаного охороняти громадський порядок у містах, населених пунктах і на транспортних магістралях, забезпечувати охорону державної власності, особи і прав громадян від злочинних посягань, своєчасно попереджувати, припиняти і розкривати кримінальні злочини. Усією своєю діяльністю міліція мала служити народу.

З метою посилення боротьби зі злочинністю, зміцнення законності та розширення демократичних засад судочинства у 1963 р. органам охорони громадського порядку було надано право провадження попереднього слідства. Так як на посади слідчих могли призначатися лише особи з вищою юридичною освітою – питанню підготовки висококваліфікованих кадрів стало надаватися більшого значення. Вищу юридичну освіту можна було здобути у вищих школах МОГП, юридичних інститутах, на юридичних факультетах університетів.

У цей час приділялося також багато уваги покращенню матеріально-технічного оснащення органів міліції та матеріально-побутових умов життя працівників. МВС ставив перед керівниками територіальних органів міліції вимогу забезпечувати житлом молодих спеціалістів, всіляко заохочувати і висувати на підвищення здібних працівників. У 1963 р. працівникам ОВС було надано право безоплатного проїзду у міському і приміському транспорті, у

⁷⁵ Калашник М.В. Міліція України в період хрущовської «відлиги». *Форум права*. 2011. № 3. С. 331–332.

1965 р. інваліди з числа осіб начальницького та рядового складу органів МОГП союзних республік забезпечувалися автомобілями із ручним керуванням⁷⁶.

Стали різноманітнішими форми залучення громадськості до боротьби зі злочинністю та порушеннями громадського порядку. Це проявилось у діяльності добровільних народних дружин, товариських судів, запровадженні інституту позаштатних громадських співробітників міліції, громадських помічників слідчого, громадських автоінспекторів.

У 1965 р. штати міліції було збільшено на 4000 одиниць⁷⁷.

Усі названі заходи почали приносити позитивні результати: упродовж першої половини 1960-х років чітко простежувалася тенденція до підвищення ефективності роботи правоохоронних органів, посилення комунікації з громадськістю, зростання довіри населення, зниження рівня злочинності.

Після усунення від влади М. Хрущова у жовтні 1964 р. та обрання генеральним секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєва, в СРСР почався процес згортання реформ та відновлення централізованої моделі управління. Загалом період з другої половини 1960-х і до середини 1980-х років в історії ОВС характеризувався подальшим пошуком більш ефективних організаційних форм роботи. У 1966 р. відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР було відновлено союзно-республіканське МОГП. Відтак, МОГП УРСР підпорядковувалося водночас Раді Міністрів УРСР і МОГП СРСР. У листопаді 1968 р. МОГП СРСР було перейменовано у МВС СРСР, відповідні перейменування відбулися і в союзних республіках. У 1969 р. реорганізовано центральний апарат МВС СРСР: замість Головного управління міліції були створені як самостійні структурні підрозділи управління адміністративної служби, управління кримінального розшуку, управління боротьби з розкраданням соціалістичної власності та спекуляцією, управління ДАІ, управління спеціальної міліції, управління транспортної міліції. За таким самим зразком реорганізовувалися і МВС союзних республік⁷⁸.

Із метою підвищення ефективності управління та упровадження наукових методів планування та контролю в МВС створили науково-дослідні центри управління й інформації, науково-дослідницькі лабораторії, відділи оперативно-економічного аналізу та ін.

Усе більшого значення в діяльності ОВС надавалося роботі по запобіганню правопорушень. Із цією метою в апараті кримінального розшуку організовано спеціальну профілактичну службу, до завдань якої належало дослідження причин, умов і обставин, що сприяли вчиненню правопорушень,

⁷⁶ Михайленко П., Довбня В. Правові та організаційні основи діяльності міліції УРСР у складі Міністерства охорони громадського порядку (вересень 1962 р. – грудень 1968 р.). *Іменем Закону*. 2007. № 49. С. 26

⁷⁷ Кравченко Ю. Зазнач. твір. С.18.

⁷⁸ Михайленко П., Довбня В. Зазнач. твір. Там само.

виявлення осіб, які вели антигромадський спосіб життя, проведення з ними профілактичної роботи.

Покращенню боротьби зі злочинністю сприяло запровадження принципу спеціалізації співробітників кримінального розшуку. Так були створені окремі підрозділи боротьби з наркоманією, особливо небезпечними злочинами, майновими злочинами, груповими злочинами. Названі організаційні зміни потребували розширення штатів – з 1972 р. по 1982 р. кількість співробітників кримінального розшуку збільшилася на 50 %.

У 1971 р. у містах республіки була створена нічна міліція, а також міліція на повітряному транспорті. Із появою в СРСР на початку 1970-х роках інституту умовного засудження і умовно-дострокового звільнення при міських і районних органах внутрішніх справ організовувались спеціальні комендатури з обліку та нагляду за названою категорією засуджених для залучення їх до праці на будівництві підприємств народного господарства⁷⁹.

Значний вплив на діяльність міліції наприкінці 1970-х років мало проведення в СРСР у 1980 р. XXII Олімпійських ігор. Робота по підготовці до Олімпіади розпочалася за два роки до її проведення. Органами міліції були розроблені заходи щодо посилення боротьби з різними антигромадськими явищами: дармоїдство, бродяжництво, жебрацтво, хуліганство, спекуляція тощо.

Нагальною залишалася потреба у підготовці висококваліфікованих кадрів. Мережа відомчих навчальних закладів розширювалася. Юристів середньої кваліфікації для міліції готували Харківська, Одеська, Львівська, Донецька, Івано-Франківська, Дніпропетровська середні спеціальні школи міліції.

Єдиним закладом вищої освіти залишалася Київська вища школа МОП СРСР, з 1968 р. – Київська вища школа (КВШ) МВС СРСР. Того ж року начальником школи призначено комісара міліції III рангу І.Л. Дегтярьова (1968–1980 рр.). Керівниками цього навчального закладу також були генерал-лейтенант міліції В.Ф. Захаров (1980–1983 рр.), генерал-майор внутрішньої служби В.М. Снежинський (1983–1992 рр.)⁸⁰. В означений період при КВШ МВС СРСР відкрито заочне відділення, відповідно до постанови Вищої Атестаційної Комісії СРСР почала діяти спеціалізована вчена рада із захисту кандидатських дисертацій. Було завершено будівництво нових навчальних корпусів за адресами: вул. Святослава Хороброго, 9; вул. Генерала Карбишева, 3 та вул. Колекторна, 4.

Водночас роки «застою» характеризувалися рядом негативних факторів, які впливали на роботу органів міліції. Підпорядкування місцевій владі призводило до втручання партійних та радянських керівників у роботу суду, прокуратури, міліції, що було грубим порушенням конституційних принципів

⁷⁹ Кравченко Ю. Зазнач. твір. С. 19.

⁸⁰ Київський національний університет внутрішніх справ... С. 49.

незалежності суду і прокуратури. Ширилось так зване «телефонне право», завдяки якому, застосовуючи тиск на правоохоронні органи, багато правопорушників із числа «номенклатури» ухилялися від кримінальної відповідальності⁸¹.

Друга половина 1980-х років характеризувалася загостренням кризи усієї радянської системи. Серйозним випробуванням для працівників МВС УРСР стало забезпечення виконання завдань, пов'язаних з ліквідацією наслідків аварії на ЧАЕС. Перед органами міліції стояло багато нагальних питань – евакуація населення, організація охорони громадського порядку, забезпечення безпеки дорожнього руху в зоні ліквідації аварії та на прилеглий до неї території, проведення необхідних оперативних та слідчих дій у випадку вчинення злочинів та багато інших. За мужність, самовідданість та сумлінне виконання службових обов'язків при ліквідації наслідків аварії багато працівників нагороджено високими урядовими та відомчими нагородами.

Політика перебудови, розпочата генеральним секретарем ЦК КПРС М. Горбачовим, призвела до суттєвих змін у всіх сферах суспільного життя. Унаслідок переходу від планової економіки до ринкових відносин багато підприємств було закрито, поширилось безробіття, люди втрачали заощадження, стрімко зростали ціни. Сталося розшарування суспільства на бідних і багатих, відбувалося загальне зниження рівня суспільної моралі, наростає правовий нігілізм. Усе це також призвело до суттєвого погіршення криміногенної ситуації в Україні. Так, у Києві у першому кварталі 1990 р. порівняно з аналогічним періодом попереднього року кількість злочинів зросла на 69%⁸². Злочини ставали все більше жорстокими та зухвалими, виникли їх нові види, зокрема, убивства на замовлення, торгівля людьми, зброєю, вибуховими речовинами, набувала все більшого поширення незаконна торгівля наркотиками. Саме цим періодом датовані перші прояви зрощування суто кримінальних злочинних елементів зі злочинністю в галузях економіки і фінансів. Це призвело до появи «тіньової» економіки, так званої «білокомірцевої» злочинності. Також розпочався процес втягування в злочинну діяльність окремих працівників державного апарату та правоохоронних органів⁸³.

Загальна економічна криза в державі та незадовільне матеріальне забезпечення призвели до значного відтоку кадрів: професіоналам із великим

⁸¹ Історія правоохоронних органів України: Підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 231 с. С. 196.

⁸² Михайленко П., Довбня В. Міліція України в останні роки існування Радянського Союзу та перші роки незалежності України (1990–1992 pp.) URL:https://viz-udai.ucoz.ru/index/milicija_ukrajini_v_ostanni_roki_isnuvannja_radjanskogo_sojuzu_ta_pershii_rok_i_nezalezhnosti_ukrajini_1990/0-28 (дата звернення 08.07.2022).

⁸³ Зозуля Є.В. Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. С. 94.

досвідом роботи в ОВС комерційні структури пропонували набагато кращу оплату праці, а молодь не витримувала надскладних умов роботи.

У цій непростій ситуації продовжувалася подальша реорганізація структури ОВС. Так, у 1988 р. були організовані загони міліції особливого призначення (ОМОН), на які покладалося завдання підтримання порядку під час проведення різного роду масових заходів, припинення групових хуліганських проявів, участь у затриманні правопорушників. У 1989 р. створено підрозділи боротьби з організованою злочинністю, у 1991 р. – з незаконним обігом наркотиків⁸⁴.

Загострення політичної ситуації на рубежі 1980-х – 1990-х років, поширення страйкового руху спонукали керівництво МВС СРСР піти на розширення прав МВС союзних республік. Так, згідно з наказом МВС СРСР № 2 від 24 січня 1990 р. «Про подальше розширення прав міністрів внутрішніх справ союзних республік» до компетенції міністрів союзних республік були передані ряд суттєвих повноважень, які до цього належали виключно до компетенції загальносоюзного міністерства. Наприклад, у галузі управління ОВС та організації оперативно-службової діяльності їм були надані такі права: визначати порядок планування службової діяльності органів та підрозділів внутрішніх справ; видавати нормативні акти з питань службової діяльності; видавати інформаційно-методичні збірники, бюлетені та інші друковані видання. У кадровій та організаційно-штатній роботі – призначати та звільняти співробітників на посадах начальників головних управлінь та управлінь внутрішніх справ виконкомів обласних і міських Рад народних депутатів; визначати чисельність та затверджувати штати підрозділів міліції, які утримуються за рахунок коштів підприємств, організацій та установ, а також інспекцій у справах неповнолітніх в залежності від оперативної обстановки та місцевих умов. У питаннях фінансового та матеріально-технічного забезпечення – дозволити придбання та утримання ОВС автотранспорту, оперативною і криміналістичною технікою понад норму табельної належності за рахунок коштів місцевого бюджету та інших нецентралізованих джерел; надавати фінансову допомогу особам рядового та начальницького складу – членам житлово-будівельних, житлових кооперативів та індивідуальним забудовникам, які прослужили бездоганно в ОВС 15 та більше років, у межах асигнувань, що виділяються на цю мету тощо. Водночас прийняття означеної постанови стало важливим кроком до подальшого проголошення державного суверенітету та незалежності України⁸⁵.

⁸⁴ Михайленко П., Довбня В. Зазнач. твір. Там само.

⁸⁵ О дальнейшем расширении прав министров внутренних дел союзных республик: Приказ МВБ СССР № 2 от 24 января 1990 г. Михайленко П.П., Кондратьев Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 3...* С. 260–262.

У період з 1982 р. і до липня 1990 р. Міністерство внутрішніх справ УРСР очолював генерал-полковник внутрішньої служби І.Д. Гладуш, а з липня 1990 р. – генерал внутрішньої служби України А.В. Васишин, які доклали чимало зусиль, щоб не допустити цілковитого обвалу злочинності в державі та масових порушень законності.

16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України. На розвиток її положень 30 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла постанову «Про проходження строкової військової служби громадянами УРСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами». Згідно з цією постановою Раді Міністрів УРСР поставлено завдання протягом місяця забезпечити повернення до постійного місця служби працівників правоохоронних органів республіки, які брали участь в охороні громадського порядку та локалізації міжнаціональних конфліктів в інших регіонах країни⁸⁶.

Новим етапом розвитку української міліції стало ухвалення Верховною Радою УРСР 20 грудня 1990 р. Закону Української РСР «Про міліцію». Цим документом була закладена правова основа діяльності міліції України на подальші 25 років.

Таким чином, період із другої половини 1940-х і до початку 1990-х років в історії правоохоронних органів УРСР характеризувався рядом структурних змін, метою яких був пошук оптимальних організаційних форм їх діяльності. Пріоритетні завдання і функції правоохоронних органів залежали від конкретної суспільно-політичної ситуації в республіці і загалом в СРСР та ідеологічних завдань, поставлених правлячою Комуністичною партією.

⁸⁶ Про проходження строкової військової служби громадянами УРСР та використання працівників правоохоронних органів республіки за її межами: Постанова Верховної Ради УРСР 30 липня 1990 р. Михайленко П.П., Кондратьєв Я.Ю. *Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 3...* С. 262–263.

*Прус В.З.,
кандидат юридичних наук;
Дзюба М.А.*

Лекція 7. Судові і правоохоронні органи незалежної України: шляхи впровадження європейських та світових стандартів

1. Становище судових і правоохоронних органів України наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття.
2. Основні етапи реформування правоохоронної системи.
3. Основні етапи реформування судової системи.

1. Становище судових і правоохоронних органів України наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття

Реформування судової системи радянської держави розпочалося після прийняття Конституції СРСР 1977 року¹. Окрема 20 глава Конституції СРСР, яка містила 20 статей, присвячена суду й арбітражу. Верховний Суд СРСР був визнаний Вищим судовим органом СРСР (ст. 153 Конституції), організація й порядок діяльності якого визначалися окремим законом. У Конституції УРСР 1978 року², суду й арбітражу було присвячено главу 18, яка складалася з 13 статей, що майже дослівно повторювали зміст аналогічних статей Конституції СРСР.

Об'єднання конституційних норм про суд й арбітраж в одному розділі певним чином наводило на думку про їхню схожу правову природу, про наявність двох систем органів правосуддя, що йшло в розріз з принципом здійснення судочинства лише судом. У відповідності до Закону СРСР від 30 листопада 1979 р. «Про державний арбітраж в СРСР»³ на органи державного арбітражу покладался розгляд господарських суперечок між суб'єктами підприємницької діяльності. У порядку арбітражу розглядалися суперечки між кооперативними, державними (окрім колективних сільськогосподарських підприємств та їх об'єднань) та іншими громадськими підприємствами, установами й організаціями, що виникали при укладенні, зміні, розірванні та виконанні господарських угод або з інших підстав, окрім

¹Конституція (Основний Закон) СРСР від 07.10.1977. *Верховна Рада України. Законодавство України.* Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення 12.11.2021).

²Конституція (Основний Закон) України від 20.10.1978. *Верховна Рада України. Законодавство України.* Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення 12.11.2021).

³Закон СРСР «Про державний арбітраж в СРСР» від 30.11.1979. *Верховна Рада України. Законодавство України.* Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v-1-4400-79#Text> (дата звернення 15.11.2021).

випадків, коли такі суперечки законодавством Союзу РСР було віддано іншим органам⁴.

Унаслідок прийняття нової загальносоюзної та республіканської конституцій стало прийняття відповідних нормативних актів, що регламентували організацію та діяльність радянських судових органів. Так, 5 червня 1981 року було прийнято Закон УРСР «Про судоустрій Української РСР»⁵, а 30 листопада 1979 року – Закон СРСР «Про Верховний Суд СРСР».

У Законі УРСР «Про судоустрій Української РСР» збереглися всі основні положення щодо суб'єктів і форм організаційного керівництва судами з боку центральних і місцевих органів юстиції. Було підтверджено й обов'язок цих органів суворо додержуватися принципу незалежності суддів і підкорення їх тільки закону⁶.

Верховний Суд СРСР та Верховні суди союзних республік, хоч і визнавалися вищими судовими органами СРСР та союзних республік, залишалися де-юре підзвітними Верховній Раді СРСР і Верховним Радам союзних республік, а де-факто – також підконтрольними ЦК КПРС та республіканським керівним партійним органам. Зазначене свідчило про те, що й після прийняття нових конституцій принцип розподілу влади не забезпечувався, а тому, фактично, недоречно вести мову як про існування у той час самостійної судової влади, так і про незалежність органів правосуддя⁷.

Окремо варто зазначити, що грубим антидемократичним кроком тогочасної влади став Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 червня 1979 року «Про суди, прокуратуру, адвокатуру, нотаріат і органи внутрішніх справ, що діють на особливо режимних об'єктах»⁸. У відповідності до цього акту запроваджувалися так звані «спеціальні суди», що розглядали більшість справ у населених пунктах (або їх окремих частинах), що були включені до переліку особливо режимних об'єктів⁹.

Позитвним у цьому контексті стало прийняття 5 червня 1981 року нового Закону УРСР «Про вибори районних (міських) народних судів

⁴ Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 231 с. С. 201.

⁵ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 01.06.2002. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12#Text> (дата звернення 12.11.2021).

⁶ Історія правоохоронних органів України... С. 202.

⁷ Євдокимов В. Запобігання корупції серед суддів: правові проблеми. *Право України*. 1999. № 5. С. 54.

⁸ Указ Президії Верховної Ради СРСР від 1 червня 1979 р. «Про суди, прокуратуру, адвокатуру, нотаріат і органи внутрішніх справ, що діють на особливо режимних об'єктах». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12#Text> (дата звернення 12.11.2021).

⁹ Законодавство про судоустрій: за станом на 10 серпня 2000 року: Офіц. видання. Київ, 2000. С. 119–123.

Української РСР»¹⁰, який допускав вибори суддів на альтернативній основі і формально мав доволі демократичний характер, але принципових відмінностей від аналогічного попереднього закону не мав.

Однак суди, які проголошувалися втіленням радянської демократії та гарантами прав й громадських і державних інтересів, а також соціалістичної законності, фактично на практиці залишилися звичайною складовою системи правоохоронних органів, які разом здійснюють завдання, визначені рішеннями керівництва партії. Судді в свою чергу остаточно стали частиною компартійної номенклатури. Діяло негласне правило – лише члени КПРС могли претендувати на посаду судді, які після обрання входили до складу партійних організацій судів, а відповідно не могли не виконувати вказівок і розпоряджень партійних органів¹¹.

Принципові зміни в законодавстві СРСР та УРСР, активні заходи ідеологічного та пропагандистського характеру були не в змозі врятувати судову систему від кризових проявів періоду «застою», що, як вважає історико-правова наука, тривав до середини 1980-х років. Особливо антидемократичним було використання «телефонного права» (незаконних вказівок з боку представників партійно-державної верхівки), що порушувало принципи рівності громадян перед судом і невідворотності покарання правопорушників. Непоодинокими були випадки, коли порушники законів із числа «цінних номенклатурних кадрів» уникали юридичної відповідальності та розголошення їхньої протиправної діяльності, одержуючи натомість дисциплінарні стягнення з переведенням на нижчу посаду, а то й залишалися зовсім непокараними¹².

Період реформування правосуддя, розпочався ще з радянського часу, зокрема від квітневого (1985 року) Пленуму ЦК КПРС, який поклав початок періоду «перебудови», рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС (28 червня – 1 липня 1988 р.) і завершився прийняттям Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.)¹³.

За радянською державно-правовою традицією Генеральний секретар ЦК КПРС М.С. Горбачов у своїй доповіді 28 червня 1988 року на XIX Всесоюзній конференції КПРС наголосив на необхідності проведення великої судової реформи. Законом СРСР про внесення змін до Конституції СРСР від 1 грудня 1988 р. були внесені важливі конструктивні зміни до статей 152–155 Конституції СРСР, які поклали початок процесу справжньої демократизації судової системи в СРСР. На рівні Конституції було

¹⁰ Закон УРСР «Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР» від 5 червня 1981 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12#Text> (дата звернення 12.11.2021).

¹¹ Гель А., Цвігун Д. Судова система в Україні: короткий конспект лекцій. Київ: МАУП. 1999. С. 33–37.

¹² Липак Р. Влада судова. *Урядовий кур'єр*. 1999 15 грудня. С. 14.

¹³ Див.: Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення 14.11.2021).

закріплено, що судді та народні засідателі є незалежними й підкоряються лише закону. Будь-яке втручання в діяльність суддів і народних засідателів зі здійснення правосуддя є неприпустимим і буде мати наслідок – відповідальність за законом. Суддям і народним засідателям гарантується дотримання їхніх прав та забезпечення умов для безперешкодного й ефективного виконання їхніх обов’язків. Недоторканність суддів і народних засідателів, а також інші гарантії їхньої незалежності встановлюються Законом СРСР «Про статус суддів в СРСР» та іншими законодавчими актами Союзу РСР і союзних республік¹⁴.

Уперше в історії радянської держави та права на законодавчому рівні було закріплено обов’язковість юридичної освіти для всіх суддів у ст. 8 нового Закону СРСР «Про статус суддів в СРСР» від 4 серпня 1989 року, а у ст. 3 цього закону Декларувалися незалежність і недоторканність народних суддів і народних засідателів¹⁵.

Важливим нововведенням стало запровадження конференцій суддів та кваліфікаційних колегій суддів, що були прообразом інституту суддівського самоврядування. Постановою Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1989 р. були затверджені кваліфікаційні класи суддів і порядок їх присвоєння президіями відповідних рад, тоді ж було затверджено й «Положення про кваліфікаційну атестацію суддів»¹⁶.

Завершальним на цьому етапі законодавчих нововведень стало прийняття 13 листопада 1989 р. «Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій». Відповідно до ст. 5 цього правового акту, здійснюючи судочинство, суд в СРСР був покликаний охороняти від усіляких посягань, закріплений в Конституції СРСР а також конституціях союзних і автономних республік, громадський та державний лад СРСР, його політичну й економічну системи; особисті, соціально-економічні та політичні права і свободи громадян, проголошені й гарантовані Конституцією СРСР, конституціями союзних республік, конституціями автономних республік і радянськими законами; права й законні інтереси суб’єктів господарювання¹⁷.

У 1980-х роках діяльність правоохоронних органів супроводжувалася низкою проблем в організації роботи та протидії злочинності. Співробітники цих органів одержували невисоку зарплату, перебували в матеріальній скруті

¹⁴ Конституція (Основний Закон) СРСР від 07.10.1977. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення 14.11.2021).

¹⁵ Про внесення змін і доповнень до Закону Української РСР «Про судоустрій Української РСР» від 01.06.2002. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12#Text> (дата звернення 15.11.2021).

¹⁶ Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів. *Право України.* 2001. № 1. С. 45.

¹⁷ «Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій» від 05.06.1981. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/ed_0000_00_00/Z020220.html (дата звернення 19.02.2022).

(помешкання, соціальна інфраструктура, паливо-мастильні матеріали тощо) та перебували в іншій залежності від органів місцевого самоврядування й місцевих органів виконавчої влади. Це призводило до того, що чиновники цих органів влади втручалися в роботу як судових, так і правоохоронних органів, що було грубим порушенням принципу невідворотності покарання. Правоохоронцям заборонялося на підставі інструкції ЦК КПРС збирати будь-який «негатив» на номенклатурних працівників партійного й радянського державного апарату. Недоторканими залишалися й колегіальні органи громадських організацій¹⁸.

У відповідності до Основного закону СРСР, 30 листопада 1979 року Верховна Рада СРСР прийняла Закон «Про прокуратуру СРСР»¹⁹, який визначав завдання, основні напрями діяльності та засади організації прокуратури та систему цих органів. На підставі цього закону прокуратура представляла собою жорстку централізовану систему з широкими повноваженнями Генерального прокурора СРСР²⁰.

Основними напрямками діяльності органів прокуратури на підставі ст. 3 зазначеного Закону були: нагляд за виконанням законів органами державного управління, суб'єктами господарювання, посадовими особами та громадянами (загальний нагляд); нагляд за виконанням законів органами дізнання та попереднього слідства; нагляд за виконанням законів при розгляді справ у судах; нагляд за дотриманням законів у місцях тримання затриманих, в місцях попереднього ув'язнення, при виконанні покарань та інших заходів примусового характеру, які призначалися судом; боротьба зі злочинністю та іншими правопорушеннями; розслідування злочинів, притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які вчинили злочин; розробка спільно з іншими державними органами заходів попередження злочинів та інших правопорушень; координація діяльності правоохоронних органів щодо боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями; участь в удосконаленні законодавства та пропаганді радянських законів тощо²¹.

У 1987 р. змінами та доповненнями до Закону СРСР «Про прокуратуру СРСР»²² було надано прокурорам право реагувати на порушення законів через винесення приписів і застережень.

Таким чином, діяльність радянської прокуратури українською історико-правовою наукою поділяється на два види за напрямками діяльності: наглядову та ненаглядову. Перший вид по своїй суті передбачав загальний нагляд, а основний зміст другого – забезпечення попереднього

¹⁸ Історія правоохоронних органів України... С. 202.

¹⁹ Закон «Про прокуратуру СРСР» № 1790-XII від 30.11.1979. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1790-12#Text> (дата звернення 16.02.2022).

²⁰ Історія правоохоронних органів України... С. 202.

²¹ Там само. С. 203.

²² Зміни і доповнення до закону «Про прокуратуру СРСР» № 349 від 16.06.1987. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1790-12#Text> (дата звернення 16.02.2022).

слідства в загальнокримінальній та економічній категорії злочинів. Попри це, важливим завданням прокуратури був обов'язок прокурорів вживати заходів щодо виявлення та своєчасного усунення будь-яких порушень закону, незалежно від того, хто його порушив а також до відновлення порушених прав і залучення винних до встановленої законом відповідальності. Аналізуючи цей етап еволюції інституту прокуратури в Україні, можна зробити висновок, що правозахисна діяльність прокуратури радянського періоду, незважаючи на реалії тоталітарного режиму, була важливим напрямком її роботи²³.

В умовах «перебудови» в СРСР, 20 грудня 1990 р. був прийнятий закон УРСР «Про міліцію». За цим законом основними завданнями міліції оголошувалися: 1) забезпечення особистої безпеки громадян; 2) захист їх прав і свобод, законних інтересів; 3) запобігання правопорушенням та їх припинення; 4) виявлення і розкриття злочинів, розшук осіб, що їх скоїли; 5) забезпечення безпеки дорожнього руху, захист власності від злочинних посягань, виконання кримінальних покарань і адміністративних стягнень; 6) участь у наданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння в межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам, організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків²⁴.

Проте реформування системи МВС у більш конкретній площині почали широко обговорювати вже в умовах незалежної України на початку 1995 року, а у квітні 1996 року постановою Кабінету Міністрів України була затверджена Концепція розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України²⁵.

Система МВС України зазнала ряд структурних змін, включаючи функціональні та організаційно-правові. Не усі з цих змін були достатньо ефективними чи вдалимими – частина з них у процесі апробації на практиці доопрацьовувалася і змінювалася, однак усі інновації були орієнтовані на доповнення та удосконалення форм і методів захисту правоохоронними органами конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні²⁶.

Проте кардинально змінити ситуацію в системі правоохоронних органів України у цей період так і не вдалося. Невирішеними проблемами залишалися: грубі порушення службової дисципліни, поверхове та непрофесійне розслідування злочинів, недосконала система забезпечення публічної безпеки, низький рівень організаційно-технічного забезпечення

²³ Історія правоохоронних органів України... С. 23–26.

²⁴ Закон України «Про міліцію» 20.12.1990. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 17.02.2022).

²⁵ Постанова Кабінету міністрів України № 456 від 24.04.1996 «Про Концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ» / Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456-96-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.11.2021).

²⁶ Бандурка А. Основи управління в органах внутрішніх справ України. Харків: Основа. 1996. 400 с. С. 36–37.

службової діяльності, вимагання від особового складу високих показників роботи, перекручення та підробка статистичних даних, низький рівень технічного забезпечення та комплектування особового складу, відсутність житла у співробітників, нестача та застарілість зброї, порушення службової дисципліни та недотримання законності працівниками правоохоронних органів, низька кваліфікація та профорієнтація керівників, штучне завищення результатів роботи викриттям малозначимих правопорушень, приховування тяжких та особливо тяжких злочинів від звітності, застосування тортур та катувань до затриманих, взаємозв'язки працівників правоохоронних органів з криміналітетом, корумпованість, заполітизованість, жорстоке ставлення до людей²⁷.

Підсумовуючи, варто сказати, що розпочаті реформи істотно не покращили ситуацію та, на жаль, не змогли вирішити жодну з проблем правоохоронної системи України, які, власне, й викликали необхідність їхнього проведення. Ні реформування системи органів внутрішніх справ, ні органів прокуратури по суті не відбулося. Не було здійснено основне завдання реформування: докорінна реорганізація системи територіальних органів, зокрема обласних, районних та міських підрозділів. Не було вирішено проблему політизації правоохоронної системи України. Довіра населення до правоохоронних органів залишалася на вкрай низькому рівні. У 1990-х роках після проголошення незалежності України система правоохоронних органів фактично повністю зберігала радянську модель як за формою, так і за змістом діяльності. Правоохоронці діяли в системі координат радянської системи управління, яка характеризувалася низкою негативних ознак, які були визначені вище²⁸.

2. Основні етапи реформування правоохоронної системи

Прийняття законодавчих актів, які заклали основу формування незалежної української держави – Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року²⁹ й Акту незалежності України від 24 серпня 1991 р.³⁰ розпочинається новий етап у реформуванні правоохоронних органів України. Основами законодавчого закріплення правового статусу правоохоронних органів незалежної України стали Конституція України, Закони України «Про міністерства і державні комітети Української РСР»³¹,

²⁷ Історія правоохоронних органів України... С. 203–205.

²⁸ Печенкін І. Нагляд за додержанням законів органами внутрішніх справ при прийнятті і вирішенні заяв і повідомлень про злочини: деякі проблеми правового регулювання. *Право України*. 1999. № 3. С. 18.

²⁹ Декларація про державний суверенітет України...

³⁰ Акт незалежності України від 24 серпня 1991 року. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text> (дата звернення 17.11.2021).

³¹ Закон України Про міністерства і державні комітети Української РСР від 13.05.1991. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150-12#Text> (дата звернення 17.02.2022).

«Про прокуратуру»³², «Про оперативно-розшукову діяльність»³³, «Про Службу безпеки України»³⁴ та інші. У цьому контексті вважаємо за необхідне наголосити на істотних змінах у завданнях правоохоронних органів, до яких належить забезпечення принципів законності та гуманізму, поваги до особи та соціальної справедливості, рівності, гласності та позапартійності³⁵.

Однак новостворена Українська держава, як і решта суверенних держав, що виникли на території колишнього Радянського Союзу, зіштовхнулась із нагальною необхідністю реформування правоохоронної системи, оскільки принципи діяльності та завдання, які виконували правоохоронні органи абсолютно не відповідали новим вимогам, що постали перед ними у зв'язку з новими реаліями, що відображали зміну політичної і соціально-економічної ситуації в країні та світі, у тому числі й з посиленням протидії новим видам злочинів та протиправних посягань.

Реорганізація правоохоронних органів стала наріжним каменем суспільно-політичних перетворень в незалежній Україні. Очевидним став той факт, що без належного захисту й дотримання прав і свобод людини і громадянина неможлива розбудова правової демократичної держави та громадянського суспільства. Сучасні зміни політико-правових та соціально-економічних умов функціонування правоохоронних органів, курс нашої держави на євроінтеграцію викликали гостру потребу в реформуванні правоохоронної системи, адаптації її до суспільних потреб і можливостей держави. Справа в тому, що в радянській державі вони представляли собою репресивні органи, діяльність яких спрямовувалася, у першу чергу, на захист інтересів держави, а не людини. Водночас, розвинений інститут прав і свобод людини і громадянина є важливою засадою конституційного ладу будь-якої демократичної та правової держави³⁶.

Державою мають бути не лише декларовані права і свободи людини й громадянина, але й передбачена надійна система їх захисту, і це стосується, насамперед, діяльності правоохоронних органів, за допомогою яких здійснюється захист найвищих соціальних цінностей, а саме життя і здоров'я людей, повага до честі та гідності особи й прав і свобод громадян. Держава повинна була змінити вектор розвитку органів внутрішніх справ і перетворити їх з воєнізованих формувань у сервісну службу, яка надає суспільству послуги щодо забезпечення публічної безпеки і правопорядку.

³² Закон України Про прокуратуру від 14.10.2014. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 17.02.2022).

³³ Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/153669_595408 (дата звернення 17.02.2022).

³⁴ Закон України «Про Службу безпеки України». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення 19.02.2022).

³⁵ Історія правоохоронних органів України... С. 203–205.

³⁶ Історія правоохоронних органів України... С. 202.

Тому реформування правоохоронної системи відповідає сучасним потребам українського суспільства і пов'язано із удосконаленням механізму правового захисту конституційного ладу³⁷.

Важливим кроком для вдосконалення організації та діяльності системи правоохоронних органів України стало затвердження Кабінетом Міністрів України Стратегії розвитку органів внутрішніх справ України та Концепції першочергових заходів реформування системи органів внутрішніх справ. Реалізація положень, зазначених програмних документів, повинна сприяти підвищенню ролі інститутів громадянського суспільства та органів місцевого самоврядування у сфері забезпечення прав і свобод людини і громадянина, налагодженню ефективної співпраці з населенням та місцевими громадами³⁸. Крім того, передбачено, що реформованому Міністерству внутрішніх справ у контексті забезпечення основ національної безпеки будуть притаманні правоохоронна функція, захист основ конституційного ладу, забезпечення територіальної оборони, міграційна діяльність, охорона державного кордону та пожежно-рятувальна діяльність³⁹.

Таким чином, реформа органів внутрішніх справ пов'язана, насамперед, з коригуванням завдань та функцій правоохоронних органів, запровадженням новітніх засад проходження служби особовим складом, сучасних критеріїв оцінки роботи правоохоронних органів для підвищення рівня захисту прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави від протиправних посягань. У контексті зазначеного, важливим аспектом реалізації Концепції першочергових заходів реформування системи Міністерства внутрішніх справ, зокрема у мирний час, має стати демілітаризація органів внутрішніх справ та перехід правоохоронних органів до виконання ними соціально-сервісних функцій з метою розв'язання соціально-економічних проблем населення⁴⁰.

Національна поліція України. Створення Національної поліції як новітнього правоохоронного органу – це перетворення із правоохоронного воєнізованого формування пострадянського типу – міліції із каральними повноваженнями, у державний інститут забезпечення захисту людини і громадянина – поліцію із юридично закріпленим регламентуванням прав та обов'язків, чіткої компетенції та акценту на неухильність дотримання правових принципів й збереження конституційного устрою держави. Варто зазначити, що конституційна реформа в Україні запровадила новий термін, який можна застосувати до Національної поліції України – органи правопорядку⁴¹.

³⁷ Молдован В. Правоохоронні органи України: опорні конспекти. Київ: Юмана, 1998. 160 с. С. 16.

³⁸ Історія правоохоронних органів України... С. 203

³⁹ Там само. С. 207.

⁴⁰ Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. / В.М. Безчастний, В.В. Пашутін, Б.В. Габін та ін.; за ред В.М. Безчастного. Київ: Знання. 2007. 286 с. С. 86.

⁴¹ Молдован В. Зазнач. твір. С. 63.

Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національну поліцію», Національна поліція України – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку⁴².

Необхідно зазначити, що новий закон, який регламентує діяльність Національної поліції України кардинально змінив пріоритети діяльності цього органу правопорядку, на відміну від колишньої міліції.

У механізмі сучасної держави, будучи невід’ємним елементом правоохоронної системи, поліція реалізує виконання правоохоронної функції держави і складових її елементів, зокрема: охорона прав і свобод людини та громадянина; охорона приватної власності; забезпечення публічної безпеки; охорона конституційного ладу; гарантування громадського порядку; охорона навколишнього природного середовища і природних ресурсів та протидія правопорушенням⁴³.

Враховуючи сучасні тенденції розвитку правової держави та роль поліцейських відомств у реалізації державних функцій, поліція, окрім властивих їй правоохоронних завдань, на певному етапі може стати суб’єктом надання числених адміністративних послуг населенню, обсяг і зміст яких, втім, безпосередньо залежить від конституційного ладу, правового обґрунтування та змісту поліцейської діяльності⁴⁴.

Таким чином, запровадження такого виду діяльності Національної поліції як «поліцейські послуги» стало ключовим моментом у спробах української влади докорінно змінити філософію діяльності правоохоронних органів України та трансформувати їх функції з контрольно-репресивних на сервісні. Отож, надання сервісних послуг населенню є ключовою формою діяльності цього центрального органу виконавчої влади з спеціальним статусом⁴⁵.

Кваліфікуючими ознаками поліцейських послуг з допомоги населенню є такі: а) ініціатором послуг є фізична особа, яка звертається із заявою (ініціативна, заявна діяльність); б) забезпечуючий характер, зумовлений взаємозв’язком із забезпеченням умов для реалізації прав, свобод та законних інтересів конкретних осіб; в) надання послуг лише шляхом реалізації владних повноважень поліцейським; г) чітко регламентоване законодавче регулювання права на отримання особою конкретної послуги та відповідне повноваження поліцейського на надання такої послуги; ґ) територіальна структурованість для можливості отримання конкретної послуги, як правило, в одному органі поліції; д) результатом надання є адміністративний акт – дія

⁴² Закон України «Про Національну поліцію України» 02.07.2015. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 17.03.2022).

⁴³ Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / кол. авт.; за заг. ред. Л.Р. Наливайко. Київ: «Хай-Тек Прес». 2020. 296 с. С 96.

⁴⁴ Історія правоохоронних органів України... С. 234.

⁴⁵ Поліцейська (адміністративна) діяльність: навч. посіб. / О.В. Джафарова, С.О. Шатрава та ін.; за заг. ред. О.І. Безпалової. Харків: ХНУВС. 2020. 396 с. С. 96.

або рішення поліцейського, яким задоволено звернення конкретної особи. Цей акт є адресним (спрямованим на особу, яка звернулася за послугою з допомоги)⁴⁶.

Широкоформатний характер забезпечення поліцією публічної безпеки і порядку дозволяє виділити дві головні цілі її діяльності:

– охорона громадян від загроз публічній безпеці, досягнення якої передбачає прогнозування виникнення імовірних факторів небезпеки та вчасне їх усунення, інакше кажучи, йдеться про ранню превенцію й недопущення виникнення та деструктивного впливу негативних чинників із числа загроз на складники публічної безпеки;

– захист громадян від загроз публічній безпеці, реалізація чого означає гарантування вчасного припинення дії деструктивних факторів небезпек, усунення негативних наслідків їх дії; на відміну від охорони, мета захисту зорієнтована на формування своєрідної другої лінії безпосередньої та пізньої превенції загроз публічній безпеці, коли останні вже трансформувалися в дійсні фактори негативної дії та існує можливість лише їх припинення і згладжування деструктивних ефектів від них⁴⁷.

Не менш важливим аспектом у питаннях правового регулювання діяльності Національної поліції України після її створення в контексті забезпечення правових принципів та поваги до прав і свобод людини й громадянина є закріплення в другому розділі Закону України «Про Національну поліцію України» принципів діяльності поліції. А саме: принцип законності та верховенство права; дотримання прав і свобод людини; відкритість та прозорість; нейтральність та безперервність; принцип взаємодії Національної поліції України з населенням на засадах партнерства⁴⁸.

Важливим елементом контролю діяльності Національної поліції є рівень довіри населення до цієї інституції, що проводиться незалежними соціологічними інституціями в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України. Зміни до законодавства та утворення Національної поліції як важливого, правоохоронного та правозахисного інституту є важливим кроком, який засвідчує державотворчий процес у напрямку до утвердження прав і свобод людини і громадянина, створення умов для їх реального гарантування та забезпечення на основі правових принципів, закріплених в Конституції України⁴⁹.

Прокуратура України. Важливим суб'єктом правоохоронної системи України став інститут прокуратури, який також не оминули перетворення та зміни. Об'єктами змін стали: її конституційно-правовий статус, порядок

⁴⁶ Поліцейська (адміністративна) діяльність... С. 87.

⁴⁷ Історія правоохоронних органів України... С. 203.

⁴⁸ Закон України «Про Національну поліцію України»... (дата звернення 17.03.2022).

⁴⁹ Поліцейська (адміністративна) діяльність... С. 96.

формування органів прокуратури, їх повноваження, особливості взаємодії з іншими органами державної влади тощо⁵⁰.

Прокуратура України в системі органів державної влади становить єдину централізовану багатофункціональну структуру, статус та роль якої визначаються цілями і завданнями її діяльності. При цьому маючи державно-владні повноваження, вона є самостійною і незалежною в системі органів державної влади. Тому прокуратура зі своєю контрольно-наглядовою функцією перебуває поза межами будь-якої з «гілок влади»⁵¹.

Прокуратура – це орган державної влади, що здійснює нагляд за неухильним виконанням діючого законодавства, підтримує законність й забезпечує притягнення до юридичної відповідальності осіб, які вчинили правопорушення. Саме контрольна функція безпосередньо пов'язана з діяльністю прокуратури, а тому цей орган характеризують як взірець забезпечення контрольної функції влади⁵².

Аналіз конституційно-правового статусу прокуратури в радянській державі дозволив нам стверджувати, що вона є прокуратурою змішаного (наглядово-обвинувального) типу, оскільки виконує функції як нагляду за дотриманням законів, так і проведенням попереднього слідства у кримінальних справах⁵³.

У результаті реорганізації, законодавець змістив пріоритети в роботі органів прокуратури з контрольно-наглядових функцій у сферу кримінального процесу та забезпечення в ньому інтересів держави, а також кримінальної юстиції та захисту і представництва інтересів держави в судах України. Відтак, прокуратура України позбулась залишків організаційно-правових надбань радянської епохи як орган, що був частиною карально-репресивного апарату держави⁵⁴.

Таким чином, варто зазначити, що прокуратура України пройшла довгий шлях перетворень та становлення як незалежний та самостійний конституційний інститут, функції та особливості формування якого передбачені нормами Конституції України, діяльність якого спрямована на забезпечення правового захисту та охорони прав і свобод людини і громадянина, інтересів суспільства та держави⁵⁵.

Спеціалізована антикорупційна прокуратура України. На етапі становлення Українська держава в системному вимірі зіткнулася із таким негативним явищем як корупція. По своїй суті корупція є явищем, що впливає на всі рівні державного механізму, проникає у суспільство та знищує

⁵⁰ Шумський П.В. Судові і правоохоронні органи України (опорний конспект). Тернопіль: Лілея, 2000. 180 с. С. 87.

⁵¹ Історія правоохоронних органів України... С. 203.

⁵² Касюта М. Правове регулювання представницької функції прокуратури. *Право України*. 1997. № 12. С. 53.

⁵³ Шумський П.В. Зазнач. твір. С. 93.

⁵⁴ Литвак О.М., Шумський П. Прокурорський нагляд в Україні. Навчальний посібник. Київ. 1998. 234 с. С. 34.

⁵⁵ Касюта М. Зазнач. твір. С. 67.

законодавчі основи його функціонування. А тому виникла необхідність протидії цьому явищу через відповідні антикорупційні державні та недержавні інституції, антикорупційне законодавство, а також через діалог держави та суспільства на найвищому рівні⁵⁶.

Реальним початком стратегічних та концептуальних змін в антикорупційній протидії стало створення у 2011 р. Національного антикорупційного комітету та паралельно прийняття низки законодавчих актів, серед яких ключовим є Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції». Методичні основи та рекомендації, що встановлювали практичні аспекти державної антикорупційної політики в органах державної влади та місцевого самоврядування було закріплено у Національній антикорупційній стратегії на 2011–2015 роки⁵⁷.

Після революції Гідності протягом 2014–2015 рр. було проведено антикорупційну реформу, що передбачала прийняття пакету нормативно-правових актів, які становлять сьогодні основу для антикорупційного законодавства. Процес оновлення нормативної бази відбувався у відповідності до міжнародних стандартів. Однак, часто нові антикорупційні органи створювались з метою швидкого задоволення вимог міжнародних партнерів України щодо проведення антикорупційної реформи, що в результаті привело до того, що їхня діяльність носила формальний характер, була несистемною та незавершеною⁵⁸.

На виконання міжнародних зобов'язань 22 вересня 2015 р. у структурі Генеральної прокуратури України утворено Спеціалізовану антикорупційну прокуратуру у складі управління процесуального керівництва, підтримання державного обвинувачення та представництва в суді, а також двох відділів: аналітично-статистичного та документального забезпечення⁵⁹. Отож, у системі органів прокуратури, всупереч вимозі міжнародних партнерів, у складі Генеральної прокуратури України, на правах самостійного структурного підрозділу була утворена Спеціалізована антикорупційна прокуратура, яка отримала повноваження, передбачені ч. 1 ст. 8 та ч. 4 ст. 9 Закону України «Про прокуратуру», а саме:

- здійснення нагляду за додержанням законів під час проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування Національним антикорупційним бюро України;
- підтримання державного обвинувачення у відповідних провадженнях;
- представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, передбачених цим Законом і пов'язаних із корупційними або пов'язаними з корупцією правопорушеннями⁶⁰.

⁵⁶ Історія правоохоронних органів України... С. 207.

⁵⁷ Молдован В. Знач. твір. С. 63.

⁵⁸ Кривенко В. Проблеми судоустрою. *Урядовий кур'єр*. 2000. 25 травня. С. 6.

⁵⁹ Історія правоохоронних органів України... С. 205

⁶⁰ Закон України Про прокуратуру... (дата звернення 07.04.2022).

Одним із важливих аспектів роботи Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (далі САП) є її автономність та, до певної міри, незалежність, в тому числі й від Генеральної прокуратури України. Саме ця властивість САП і є, до певної міри, гарантією її якісної та неупередженої роботи у сфері протидії корупції в Україні. Водночас невдоволення міжнародних партнерів України викликав процес призначення на посади та організація роботи прокурорів САП. Разом з цим законодавчі прогалини в антикорупційному законодавстві створюють підстави для можливих зловживань зі сторони Генеральної прокуратури України, а в перспективі можливій втраті реальної автономії САП⁶¹.

Однак, враховуючи невеликий термін існування цього органу державної влади, оцінити його діяльність позитивно або негативно в контексті утвердження принципу верховенства права а також участі в організації заходів протидії корупції, на сьогоднішній день ще достатньо важко. Детальний аналіз ефективності САП має ще стати полем для досліджень у майбутньому⁶².

Служби безпеки України. Реформування правоохоронних органів має включати в себе і реорганізацію діяльності Служби безпеки України, адже саме на неї покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного устрою, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. Саме від ефективної діяльності цього правоохоронного органу буде залежати державна безпека України, протидія внутрішнім і зовнішнім загрозам, що можуть зазіхати на конституційний лад⁶³.

Основні напрями реформування Служби безпеки України, визначені Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України, яка передбачає кардинальну зміну підходів до вирішенн питань у сфері попереднього слідства, контррозвідувальної діяльності, протидії тероризму та захисту конституційного ладу, а також охорони державної таємниці та іншої інформації з обмеженим доступом. Ключовим фактором, який визначає необхідність реформування національної спецслужби, є забезпечення сталого розвитку українського суспільства, запорукою чого є дотримання верховенства права, у тому числі в контексті діяльності Служби безпеки України (далі СБУ), що має служити українському народу, захищати його права та поважати свободи, дотримуючись законності та рівноправного ставлення до громадян⁶⁴.

⁶¹ Історія правоохоронних органів України... С. 205.

⁶² Там само. С. 203.

⁶³ Шумський П.В. Зазнач. твір. С. 85.

⁶⁴ Судові та правоохоронні органи України: Навч. посібник для студ. ВНЗ / А.О. Галай, С.Г. Стеценко, С.М. Тимченко, О.Ф. Штанько. Київ: Правова єдність. 2008. 200 с. С. 35.

Згідно із зазначеними документами та нормативно-правовими актами метою реформування СБУ є її трансформація на динамічну, укомплектовану високопрофесійними фахівцями, забезпечену сучасними матеріальними і технічними засобами спеціальну службу, здатну ефективно захищати державний суверенітет, конституційний лад і територіальну цілісність України від зовнішніх і внутрішніх загроз. Досягнення очікуваного результату передбачається, зокрема, шляхом зміни правових, організаційних та інших засад функціонування Служби безпеки України з урахуванням сучасного досвіду діяльності спецслужб держав-членів ЄС та НАТО, демократичних перетворень у суспільстві, інтеграційного курсу України в європейський і євроатлантичний економічний, політичний та безпековий простір⁶⁵.

СБУ чи не єдиний правоохоронний орган України, який по цей час залишається кардинально не реформованим, адже нині точаться складні дискусії навколо визначення основних функцій Служби безпеки України. Не зважаючи на деякі відмінності у визначенні основних завдань реформування СБУ, які наведені у зазначених концептуальних і програмних документах держави, всі вони визначають у якості основних функцій СБУ ті, що потім були закріплені у ст. 19 Закону України «Про національну безпеку України»: а) протидія розвідувально-підривній діяльності проти України; б) боротьба з тероризмом; в) контррозвідувальний захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності, оборонного і науково-технічного потенціалу, кібербезпеки, економічної та інформаційної безпеки держави, об'єктів критичної інфраструктури; г) охорона державної таємниці⁶⁶.

У контексті зазначеного, на підставі зовнішніх та внутрішніх загроз, які постали перед нашою державою, необхідним є посилення ролі СБУ як спеціально уповноваженого органу державної влади у сфері контррозвідувальної діяльності, головного органу у системі боротьби з терористичною діяльністю, а також спеціально уповноваженого державного органу у сфері забезпечення охорони державної таємниці. Відповідним чином доцільно було б докорінно змінити структуру Центрального управління СБУ⁶⁷.

У процесі реформування СБУ гостро стоїть питання передачі невластивих для сучасної спецслужби правоохоронних функцій іншим органам. Передусім, йдеться про протидію правопорушенням у сфері економічної безпеки, а також корупційним правопорушенням⁶⁸.

Опір прихильників радянських владних повноважень спецслужби змушує експертне середовище, що розробляє стратегічні документи

⁶⁵ Історія правоохоронних органів України... С. 207.

⁶⁶ Молдован В. Зазнач. твір. С. 83.

⁶⁷ Законодавство України про правоохоронні органи: за станом на 15 жовтня 2000 року. Київ: Парламентське видання. 2000. 158 с. С. 15.

⁶⁸ Історія правоохоронних органів України... Там само.

реформування СБУ погодитись на поетапне позбавлення спецслужби функцій, які не властиві таким службам або дублюють функції інших спеціальних і правоохоронних органів. Так, Стратегією національної безпеки України (пунктом 4.4) визначено: «Доцільно ... забезпечити передачу більшості правоохоронних функцій, крім боротьби зі злочинами проти основ національної безпеки, від Служби безпеки України до правоохоронних органів». Концепцією розвитку сектору безпеки і оборони України (п. 3.9) встановлена необхідність поетапної оптимізації повноважень Служби безпеки України у сферах протидії злочинам, що створюють загрози державній безпеці України, а також викриття і протидії транснаціональним та міжрегіональним організованим злочинним угрупованням, боротьби з проявами організованої злочинності у різних сферах⁶⁹.

Поступова демілітаризація, тобто позбавлення співробітників статусу військовослужбовців, визначена ще одним із напрямків подальшого реформування СБУ та перетворення її на сучасну спецслужбу зразка європейських країн⁷⁰.

У контексті цього важливою вимогою до діяльності СБУ є забезпечення належного демократичного цивільного контролю за діяльністю сектору безпеки і оборони.

Національне антикорупційне бюро України. Як відомо, після революції Гідності у 2014–2015 рр. в Україні було проведено масштабну антикорупційну реформу і прийнято ряд нормативно-правових актів, які заклали основу для формування системи правоохоронних органів з питань протидії корупції. За підтримки міжнародного співтовариства створено ряд органів, які мають посилити протидію корупції в Україні. Серед них головним стає Національне антикорупційне бюро України (далі НАБУ) як новітній інститут в системі правоохоронних органів держави, ідея та частково модель якого була запозичена з міжнародного досвіду антикорупційної діяльності⁷¹.

Зважаючи на значний рівень корупції у вищих ешелонах влади в Україні, діяльність новоствореної антикорупційної системи, а з нею і НАБУ, відіграє особливо важливе значення для процесу успішного державотворення, що має позитивно відобразитись на рівні гарантування та забезпечення прав і свобод людини й громадянина, реальної дії принципів верховенства права та Конституції України⁷².

Так, згідно з ч. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне антикорупційне бюро України» від 14.10.2014 року № 1698-VII, НАБУ є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення,

⁶⁹ Закон України «Про Службу безпеки України»... (дата звернення 7.04.2022).

⁷⁰ Історія правоохоронних органів України... С. 203.

⁷¹ Там само. С. 207.

⁷² Історія правоохоронних органів України... С. 206.

припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових⁷³.

Кримінальний процесуальний кодекс України, окрім віднесення підрозділів НАБУ до суб'єктів кримінального процесу та наділення повноваженнями здійснювати досудове розслідування із чіткими межами підслідності, закріплює за ним повноваження проводити негласні слідчі (розшукові) дії⁷⁴.

Завданнями НАБУ є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці⁷⁵.

Отже, законодавець наділив НАБУ такими функціями, зокрема попередження, виявлення та розслідування корупційних злочинів, що відповідає моделі багатофункціонального спеціалізованого антикорупційного органу.

Однак, ефективна боротьба із корупцією, особливо коли суб'єктами корупційних правопорушень є вищі посадові особи держави, можлива лише у випадку продуктивної взаємодії усіх суб'єктів антикорупційної діяльності та судової системи. Так, у 60 % кримінальних проваджень переданих НАБУ до судів, розгляд по суті досі не розпочався, а у половини з них навіть не було підготовчого засідання. Така низька ефективність судового розгляду корупційних правопорушень підслідних НАБУ становить загрозу для процесу боротьби із корупцією і потребує реформування судової системи⁷⁶.

Зрештою, мусимо бути свідомими, що процес протидії корупції не може бути завершеним лише сферою компетенції НАБУ чи загалом антикорупційної системи України. Ефективна протидія цьому явищу може бути успішною лише через консолідацію зусиль усіх органів державної влади та громадянського суспільства⁷⁷.

Створення нової моделі протидії корупції в українській державі через спеціалізовану систему антикорупційних органів державної влади на чолі з НАБУ засвідчило позитивний рух України в напрямку запобігання та протидії корупції, відданості міжнародним стандартам та європейським цінностям сучасного державотворення. Утворення НАБУ є успішним не лише у справі протидії корупції, діяльність цього правоохоронного органу державної влади сприятиме забезпеченню конституційних принципів

⁷³ Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України». Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення 07.04.2022).

⁷⁴ Тертишник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Вид. 19-те, доповн. і перероб. Київ: Алерта. 2022. 1128 с. С. 128.

⁷⁵ Історія правоохоронних органів України... С. 207

⁷⁶ Там само.

⁷⁷ Там само.

законності, справедливості, рівності для утвердження України як правової та демократичної держави⁷⁸.

Державне бюро розслідувань. З метою переформатування і спрямування правоохоронної та правозахисної сфер у русло гарантування і забезпечення прав та інтересів суспільства та громадянина зокрема, в Україні реформовано або ж створено ряд нових органів, що постають як правоохоронні органи нової формації⁷⁹.

Серед новостворених правоохоронних органів варто виділити створення Державного бюро розслідувань (далі ДБР) як органу, що має стати ключовим правоохоронним інститутом досудового розслідування, який вирішить значуще завдання у розслідуванні особливо важливих справ, корупційних та інших злочинів суб'єктами яких є високопосадовці, а також кримінальних проваджень, які набули широкого суспільного резонансу. Міжнародні зобов'язання України перед європейською спільнотою передбачали створення державного органу досудового розслідування для розгляду кримінальних проваджень, де б суб'єктами протиправних дій виступали високопосадовці, а також по категорії справ, які становлять значний суспільний інтерес⁸⁰.

Потреба створення особливого інституту досудового розслідування в системі правоохоронних органів держави назрівала давно, в тому числі, разом із потребою в реформуванні усієї правоохоронної системи.

Необхідність створення особливого органу досудового розслідування пояснюється тим, що розслідуванню будь-яких злочинів, учинених представниками органів державної влади, суду і правоохоронних органів, майже завжди протидіють як винні, так й інші сторони провадження. Однак, враховуючи високий рівень корумпованості українських чиновників, розслідування та судовий розгляд таких кримінальних проваджень, за винятком невеликої кількості так званих «резонансних», завершується безрезультатно: справи, зазвичай, закриваються за реабілітуючими підставами, а за вчинення тяжких або особливо тяжких злочинів винні отримують покарання, не пов'язані із позбавленням волі⁸¹.

Спроби створити правоохоронний орган, переважно з посиланням на зарубіжний досвід у сфері боротьби зі злочинністю, відбувались неодноразово. Однак за результатами громадського обговорення та аналізу концепцій та інструментарію їх функціонування, вони не знаходили необхідної підтримки в компетентних органах. Попри це, під тиском міжнародних партнерів та громадянського суспільства 14 січня 2016 р.

⁷⁸ Теорія держави і права в схемах та таблицях... С 98.

⁷⁹ Шумський П.В. Зазнач. твір. С. 93

⁸⁰ Закон України «Про державне бюро розслідувань» від 12.11.2015. *Верховна Рада України.* Законодавство України. Офіційний сайт. URL:<https://ips.ligazakon.net/document/T150794> (дата звернення 17.04.2022).

⁸¹ Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса / редкол.: Г.О. Ульянова (голова) та ін. Одеса: Юридична література. 2018. 432 с. С 43–44.

Президент України підписав закон, а 29 лютого 2016 р. Постановою Кабінету Міністрів № 127 було утворено Державне бюро розслідувань⁸².

Відповідно у Кримінально-процесуальному кодексі законодавець ст. 216 визначив підслідність, по категорії яких саме злочинах здійснюють слідство та дізнання працівники ДБР. Такі злочини можна умовно поділити на три види: 1) досудове розслідування злочинів, вчинених високопосадовцями, зокрема: Президентом України, повноваження якого припинено, Прем'єр-міністром України, членом Кабінету Міністрів України, Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, Директором Національного антикорупційного бюро України, Генеральним прокурором, його першим заступником та заступником, Головою Національного банку України, його першим заступником та заступником, Секретарем Ради національної безпеки і оборони України, його першим заступником та заступником тощо; 2) досудове розслідування злочинів, вчинених службовими особами органів, які виконують правоохоронні, правозахисні та правозастосовні заходи у сфері протидії корупції (Національне антикорупційне бюро України, Спеціалізована антикорупційна прокуратура); 3) досудове розслідування злочинів проти встановленого порядку несення військової служби (військові злочини), крім злочинів передбачених ст. 422 Кримінального кодексу України – розголошення відомостей військового характеру, що становлять державну таємницю, або втрата документів чи матеріалів, що містять такі відомості⁸³.

До основ організації та функціонування ДБР також належать такі чинники: законність, неупередженість, справедливість, незалежність і персональна відповідальність кожного працівника ДБР; прозорість та відкритість діяльності ДБР для суспільства та інститутів громадського контролю, підконтрольності і підзвітності державним органам. ДБР діє гласно тією мірою, що не порушує права і свободи людини і громадянина, не суперечить фундаментальним принципам кримінального процесуального законодавства та законодавства про державну таємницю; політична нейтральність і позапартійність. Використання ДБР у партійних, класових чи особистих інтересах не допускається. Діяльність членів політичних партій у ДБР забороняється; єдиноначальність у поєднанні з колегіальним способом реалізації окремих повноважень ДБР. Принцип єдиноначальності не заперечує принципу процесуальної самостійності слідчого ДБР⁸⁴.

Враховуючи вищевикладене, важливість функціонування ДБР не викликає жодних сумнівів. На сьогоднішній день це є особливо актуальним в умовах російсько-української війни, коли повноцінне здійснення цим органом державної влади своєї діяльності є запорукою об'єктивного та

⁸² Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лютого 2016 р. № 127 «Про утворення Державного бюро розслідувань». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456-96-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.02.2022).

⁸³ Тертишник В.М. Зазнач. твір. С. 11–347.

⁸⁴ Історія правоохоронних органів України... С. 212.

неупередженого розслідування різнопланових, а особливо військових злочинів⁸⁵.

Важливість утворення ДБР для забезпечення основ національної безпеки підтверджує й міжнародний досвід. Так, напрацьований у країнах Європейського Союзу досвід розслідування злочинів, пов'язаних із діяльністю організованих груп і злочинних організацій, є ще одним доказом того, що в державі повинен функціонувати єдиний центральний орган виконавчої влади, уповноважений виявляти, розкривати й розслідувати найбільш небезпечні злочини та злочини, вчинені організованими злочинними угрупованнями в найбільш важливих для забезпечення національної безпеки сферах⁸⁶.

Створення ДБР було необхідним як з точки зору підвищення ефективності правоохоронної системи, враховуючи корумпованість у вищих ешелонах влади, так і з метою забезпечення основ національної безпеки, утвердження правових принципів, забезпечення прав і свобод людини. Однак, для подолання деяких суперечностей у функціонуванні цього правоохоронного органу, важливо усунути на законодавчому рівні певні колізії щодо підслідності певної категорії справ та функціональної спрямованості основних напрямів діяльності⁸⁷.

Підсумовуючи вищезазначене, можемо стверджувати, що в умовах розбудови в Україні соціальної, демократичної та правової держави, проблема забезпечення стабільності та непорушності конституційного устрою набуває неабиякої актуальності. Сучасні існуючі загрози вимагають від органів державної влади, зокрема правоохоронних, забезпечення публічної безпеки в державі і ефективний захист громадян від протиправних посягань. Побудова в Україні правоохоронних органів у відповідності до вимог європейського союзу з дотриманням принципів верховенства права, неупередженості, доброчесності та дотримання прав і свобод людини і громадянина, мають кардинально вплинути на весь механізм захисту конституційного ладу та стати основними під час виконання ними своїх функцій⁸⁸.

3. Основні етапи реформування судової системи

Невід'ємною умовою побудови в Україні демократичної правової держави є становлення сильної і незалежної судової влади. Її становлення передбачає передусім створення єдиної судової системи та гарантування незалежності здійснення правосуддя. Незалежність процесуальної діяльності суддів, в тому числі й при вирішенні конкретної судової справи, означає їх

⁸⁵ Див.: Посібник щодо деяких аспектів здійснення фінансових розслідувань (дослідження фінансових відносин)
URL: [https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/typologies%20\(national%20studies,%20guidances%20etc\)/ukr_financial%20investigations%20manual.pdf](https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/typologies%20(national%20studies,%20guidances%20etc)/ukr_financial%20investigations%20manual.pdf) (дата звернення 05.05.2022).

⁸⁶ Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови... С. 43–45.

⁸⁷ Історія правоохоронних органів України... С. 203.

⁸⁸ Історія правоохоронних органів України... С. 203.

безпосередню незалежність: від впливу посадових осіб, різних органів державної влади і управління, засобів масової інформації, громадських організацій, партій і рухів, окремих громадян, від вищих судів, від обвинувальних висновків органів досудового слідства, прокуратури, учасників судового процесу⁸⁹.

На основі діючої Конституції України визначено шляхи здійснення та забезпечення судово-правової реформи, яка має слугувати утвердженню незалежної судової гілки влади, здатної забезпечити та гарантувати захист прав і свобод людини і громадянина та інтересів громадянського суспільства. Правовою основою для реалізації даної реформи стала концепція судово-правової реформи, яка була розроблена відповідно до Указу Президента України від 8 жовтня 1997 року «Про утворення Координаційної ради з питань судово-правової реформи в Україні»⁹⁰.

У ст. 55 Конституції України проголошено: «Кожному громадянину гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Отже, завданням судових органів є охорона від протиправних посягань суспільних відносин в сфері захисту прав і свобод людини, інститутів громадянського суспільства та державних інтересів⁹¹. Сучасне поняття «суд» вживається в кількох значеннях. По-перше, суд можна трактувати як склад суддів, які розглядають судові справи. По-друге, суд – це установа, де працюють співробітники суду, крім того суд – це і певний судовий процес⁹². І, безумовно, суд – це компетентний державний орган. У ст. 1 Закону України «Про статус суддів» від 15.12.1992 р. зазначено, що судді та залучені у визначених законом випадках для здійснення правосуддя представники народу є носіями судової влади в Україні, які реалізують функцію правосуддя незалежно від законодавчої та виконавчої гілок влади⁹³. Реалізується судова влада виключно спеціально створеними для цієї мети судовими органами – судами і у лише їй одній притаманній формі – шляхом відправлення правосуддя. Діяльність суду при здійсненні правосуддя спрямована на всебічне зміцнення режиму законності і правопорядку, запобігання злочинам та іншим протиправним діям і охороняє від усяких посягань: 1) закріплених в Основному законі суспільного устрою, його

⁸⁹ Гель А., Цвігун Д. Зазнач. твір. С. 47–48.

⁹⁰ Указ Президента України від 8 жовтня 1997 року про утворення Координаційної ради з питань судово-правової реформи в Україні. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128/97#Text> (дата звернення 05.05.2022).

⁹¹ Конституція України: офіц. вид. / Верховна Рада України. Київ: Алерта. 2019. 112 с. С. 81–84.

⁹² Див.: Судові та правоохоронні органи України: навч. посібник для студ. ВНЗ / А.О. Галай та ін... С. 23–37.

⁹³ Закон України «Про статус суддів» від 15.12.1992. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12#Text> (дата звернення 5.05.2022).

політичної та економічної систем; 2) особистих, соціально-економічних та політичних прав і свобод людини, проголошених та гарантованих Конституцією й законами України; 3) прав і законних інтересів з особистих суб'єктів господарської діяльності різних форм власності⁹⁴. Згідно з ст. 124 Конституції України категорично не допускається делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами. Суду притаманні певні ознаки, що в свою чергу відрізняє його від інших органів. Суд розглядає і вирішує особливі категорії справ, які не може розглянути будь-який інший орган; розгляд справ у суді здійснюється з дотриманням особливої процедури, регламентованої законом; йому властивий особливий режим самостійності при розгляді справ, між судами немає встановлених відносин ієрархічної підлеглості; рішення усієї категорії судів проголошуються від імені України. Це надає рішенням суду силу закону та обов'язковість виконання для усіх громадян і органів, яким вони адресовані⁹⁵.

Разом з цим варто наголосити на гострій необхідності подальшого реформування судової системи України, адже вся система юстиції, у тому числі й чинне законодавство, яке регулює діяльність судової системи, переживають глибоку кризу, викликану багатьма факторами. Суди не завжди слугували надійним інструментом захисту прав і свободи людини, а швидше виступали як засіб впливу як на суспільство, так і на окремих громадян, вони виступали пережитками ще командно-адміністративної системи і були провідниками її волі. Суд фактично не мав влади, а влада безконтрольно користувалась судом. Судово-правова реформа покликана привести судову систему, а також всі галузі права у відповідність із соціально-економічними та політичними змінами, що відбуваються у суспільстві. А надмірна перевантаженість судів посилює кризові явища та негативно впливає на результати їх діяльності⁹⁶.

Однією з найбільш актуальних проблем залишається перевантаженість судових установ. Щорічно судами розглядається близько одного мільйона цивільних, кримінальних, адміністративних справ та справ про адміністративні правопорушення. Також становище погіршується фактами втручання в діяльність суддів під час здійснення ними правосуддя⁹⁷.

Головними завданнями судово-правової реформи і формування незалежної судової влади є перебудова судової системи, створення нового та удосконалення діючого законодавства, вдосконалення форм та методів судочинства. У ході реформи необхідно реалізувати такі цілі: 1) гарантувати самостійність і незалежність судових органів від впливу законодавчої і виконавчої влади шляхом ефективного розмежування повноважень;

⁹⁴ Шумський П.В. Зазнач. твір. С. 33.

⁹⁵ Конституція України: офіц. вид... Там само.

⁹⁶ Див.: Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. / за ред В.М. Безчастного... С. 28–33.

⁹⁷ Див.: Поліцейська (адміністративна) діяльність... С. 39–46.

2) реалізувати демократичні ідеї правосуддя, вироблені світовою практикою і наукою; 3) створити систему законодавства про судоустрій, яке б забезпечило незалежність судової влади; 4) здійснити спеціалізацію судів; 5) зробити судову систему максимально наближеною до населення; 6) чітко визначити компетенцію різних ланок судової системи; 7) гарантувати право громадянина на розгляд його справи компетентним, незалежним і неупередженим судом⁹⁸.

Водночас основними засадами судово-правової реформи є: 1) створення такого судочинства, яке максимально гарантувало б право на судовий захист, рівність громадян перед законом, створило б умови для дійсної змагальності і реалізації презумпції невинності; 2) відповідність нормативних актів з питань діяльності судів і органів юстиції вимогам міжнародних угод, ратифікованих Україною; 3) радикальне реформування матеріального і процесуального законодавства, деідеологізування і наповнення його гуманістичним змістом; 4) виключення з кримінального закону діянь, які в сучасних умовах не можуть визнаватись злочинами; 5) реформування системи кримінальних покарань; 6) диференціювання форм судочинства, зокрема залежно від ступеню тяжкості злочину; 7) розгляд окремих категорій судових справ суддями одноособово, а також колегіями професійних суддів та суддями з розширеною колегією судових засідателів; 8) чітке визначення умов допустимості доказів; 9) встановлення судового контролю за законністю і обґрунтованістю процесуальних рішень слідчих органів, які обмежують права громадян; 10) перевірка законності і обґрунтованості судових рішень в апеляційному і касаційному порядку та за нововиявленими обставинами. Структурні реформи судової системи неможливо здійснити одномоментно, однак поетапність змін, які спираються на трансформацію функцій існуючих судів з поступовим відокремленням ряду їх підрозділів в самостійні ланки судової системи із спеціальною підсудністю або в додаткові судові інстанції⁹⁹.

Реформу судової системи експертне середовище пропонує проводити у три етапи. Перший етап передбачає: 1) розробку і затвердження Концепції судової реформи Верховною Радою України, створення Комісії Верховної Ради України з судово-правової реформи, а в Міністерстві юстиції України – управління з цього питання; 2) прийняття нових Цивільно-процесуального, Кримінально-процесуального кодексів України, а також Закону України «Про судоустрій»; 3) підготовку і прийняття законів про Конституційний Суд України, конституційне судочинство, адвокатуру, про судоустрій і статус суддів, про нотаріат України, про акти громадянського стану, про судову експертизу; 4) проведення інтенсивної роботи по підготовці з подальшим прийняттям Кримінально-процесуального, Цивільного процесуального кодексів України, Кримінального, Цивільного кодексів України, Кодексу про адміністративні правопорушення, Кодексу законів про працю,

⁹⁸ Липак Р. Зазнач. твір. Там само.

⁹⁹ Гель А., Цвігун Д. Зазнач. твір. С. 35–38.

Господарського (торгового) кодексу України; 5) розробку Положення про кваліфікаційні колегії, кваліфікаційну атестацію, кваліфікаційні класи суддів і класні чини спеціалістів судів України, Положення про конференції суддів, їх відкликання і дострокове звільнення; 6) затвердження окремим розділом в державному бюджеті України асигнування на фінансове, матеріально-технічне та житлово-побутове забезпечення судів, правоохоронних органів, установ юстиції і їх працівників; 7) розробку нормативних актів з питань оптимального навантаження суддів, слідчих та інших працівників правоохоронних органів, їх матеріально-технічне забезпечення і розміщення (підготовка типових проєктів приміщень, раціонального порядку діловодства з використанням сучасних науково-технічних засобів); 8) підготовчу роботу по створенню судової міліції; 9) розробку і прийняття законодавчих актів по створенню Слідчого Комітету, програми його матеріально-технічного забезпечення; 10) введення посад суддів з адміністративних справ в місцевих судах, створення судових палат з адміністративних справ у Верховному Суді України та апеляційних судах. 11) організацію при Верховній Раді України Центру наукового забезпечення законотворчої роботи, а на подальшому етапі – Інституту законодавства і правової реформи; 12) створення апеляційних палат при Верховному Суді України¹⁰⁰.

Другий етап передбачає: 1) запровадження організаційних структур з спеціалізації здійснення правосуддя в Україні; створення адміністративних судів, судів по розгляду сімейних справ, справ неповнолітніх; 2) завершення формування основ фінансування і матеріально-технічної бази, перехід на комп'ютерні системи ведення кодифікації правових актів, які регулюють судову діяльність; 3) створення Вищого апеляційного суду України; 4) завершення створення Слідчого Комітету і Інституту законодавства і правової реформи¹⁰¹.

Третій етап передбачає: 1) вивчення і узагальнення ефективності судово-правової реформи; 2) внесення змін і доповнень в чинне законодавство по вдосконаленню діяльності судової влади; 3) прийняття законодавчих актів про подальше удосконалення законодавства з питань організації і діяльності судів, органів розслідування, прокуратури, юстиції, адвокатури; 4) проведення подальшої роботи по спеціалізації судів; 5) реалізацію наукових програм по удосконаленню судово-правової реформи¹⁰². Окремо необхідно зупинитись на тому, що при розробці Концепції були використані зауваження і пропозиції, висловлені на з'їзді суддів в грудні 1991 р., а також окремі положення Концепції, запропонованих Інститутом держави і права АН України, Українською

¹⁰⁰ Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовтня 2021 р. м. Чернівці) / редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці. 2021. С. 344–348.

¹⁰¹ Бойко В. Якою має бути наша судова система? *Голос України*. 1999. 16 листопада. С. 10.

¹⁰² Євдокимов В. Судоустрій: пошуки оптимального варіанту. *Право України*. 1999. № 9. С. 3.

юридичною академією, судами Івано-Франківської, Київської, Одеської, Донецької, Луганської областей, Верховним Судом України, матеріали узагальнень постійних комісій Верховної Ради України, а також пропозиції народних депутатів, окремих суддів і працівників правоохоронних органів¹⁰³.

На думку представників вітчизняного експертного середовища, деякі аспекти побудови судових систем і роботи суддів країн Європи, а також досвід проведення судових реформ доцільно було використати для імплементації у вітчизняне законодавство. Частина нововведень уже поступово втілюється на практиці. Проте частина проблем залишається нерозв'язаною, зокрема на критично низькому рівні є довіра громадян до суду; залежність судів і суддів; надзвичайно висока завантаженість судів; невиконання судових рішень, що набуло системного характеру; політизованість процедури формування суддівського корпусу; хронічне недофінансування судової влади тощо¹⁰⁴.

Проблема реформування судової влади в Україні на сьогодні виявляє свою актуальність, оскільки найважливішими передумовами розвитку громадянського суспільства мають стати якісне, стабільне законодавство та ефективне правосуддя, які здатні реально забезпечувати надійний захист прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави. Тому існує необхідність теоретичного осмислення нового етапу реформування судової системи в Україні, наближення її до міжнародних стандартів для ефективного вдосконалення та реалізації її на практиці¹⁰⁵.

Безперечно, все й одразу змінити неможливо, враховуючи, що судова реформа не є окремою структурною ланкою процесу державотворення, вона виступає логічною складовою концептуальних змін в українській державі. Однак громадянське суспільство, яке перебуває на стадії формування в Україні, очікує безповоротних змін в судовій системі, зважаючи на гостроту потреби в справедливому правосудді.

¹⁰³ Шумський П.В. Знач. твір. С. 74.

¹⁰⁴ Гончарук Ю. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/suchasni-vyklyky-ta-aktualni-problemy-sudovoyi-reformy-v-ukrayini> (дата звернення 03.06.2022).

¹⁰⁵ Див.: Чудик Н. Реформування судової влади в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4 (8). 2016. С. 94–99.

Використані джерела і література

Документи і матеріали архівів:

Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ)

1. Ф. 9 – «Львівський гродський суд, м. Львів, Львівської землі, Руського воєводства», оп. 1 – Книги свідчень, донесень, декретів, скарг, вписів, угод, граничних справ. 1440–1784 рр., спр. 155. Чистова книга вписів. 1670 р., 1796 арк.

Опубліковані документи і матеріали:

2. Акты западной России. Т. 1. СПб., 1846. 432 с.; Т. 2. СПб, 1848. 657 с.
3. Архів Коша Нової Запорозької Січі: Опис справ 1734–1775 рр. / упорядники: Гісцова Л.З., Автономов Д.Л., Дрозд Є.І. та ін. Т. 3. Київ, 2003. 952 с.
4. Белашов В.І. Гетьманщина мовою документів і матеріалів другої половини XVII–XVIII ст. Збірник документів і матеріалів. Хрестоматія-посібник. Глухів: РВВ ГДПУ, 2006. 184 с.
5. Временное Положение о Народных Судах и Революционных Трибуналах: Декрет Рабоче-Крестьянского Правительства Украины от 19 февраля 1919 г. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 11. Ст. 141.
6. Законодавство України про правоохоронні органи: за станом на 15 жовтня 2000 року. Київ: Парламентське видання, 2000. 158 с.
7. Законодавство України про судоустрій: за станом на 10 серпня 2000 року: Офіційне видання. Київ, 2000. 128 с.
8. Конституція України: офіційне видання / Верховна Рада України. Київ: Алерта, 2019. 112 с.
9. Михайленко П.П, Кондратьев Я.Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах. У 3-х т. Т. 2: 1917–1945. Київ: Генеза. 1999. 600 с.; Т. 3: 1946–1990. Київ: Генеза, 2000. 614 с.
10. Об организации милиции: Декрет РНК УССР от 9 февраля 1919 г. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919. № 7. Ст. 96.
11. Об утверждении Верховного Революционного Трибунала: Декрет ВЦИК Советов от 15 апреля 1919 г. *Собрание Узаконений и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины*. 1919 № 36. Ст. 431.
12. О судоустройстве СССР, союзных и автономных республик: Закон СРСР 16 августа 1938 р. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1938. № 11.
13. Положення про адвокатуру: Постанова ВУЦВК від 2 жовтня 1922 р. *Збірник Узаконень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1922. № 43. Ст. 630.

14. Положення про Єдиний Верховний Трибунал УСРР: Постанова ВУЦВК від 23 липня 1921 р. *Збірник Указонень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1921. № 14. Ст. 385.
15. Положення про Народний Комісаріат Юстиції УРСР: Постанова ЦВК і РНК УРСР від 20 жовтня 1937 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1937. № 51. Ст. 180.
16. Положення про прокурорський нагляд: Постанова ВУЦВК від 28 червня 1922 р. *Збірник Указонень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1922. № 28. Ст. 440.
17. Положення про судовий устрій УСРР: Постанова ВУЦВК від 16 грудня 1922 р. *Збірник Указонень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1922. № 54. Ст. 779.
18. Положення про судоустрій УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 23 жовтня 1925 р. *Збірник Указонень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1925. № 92–93. Ст. 522.
19. Положення про товариські суди: Постанова Президії Верховної Ради УРСР від 3 липня 1961 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1961. № 35. Ст. 416.
20. Права за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / відп. ред. Академік НАН України Ю.С. Шемшученко; упорядник та авт. нарису К.А. Вислобоков. Київ, 1997. 548 с.
21. Про зміни в організації органів юстиції УСРР у зв'язку з утворенням областей: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 20 травня 1932 р. *Збірник Законів і Розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України*. 1932. № 16. Ст. 113.
22. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР: Закон УРСР від 27 жовтня 1989 року № 8303-XI *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1989. № 45. Ст. 624.
23. Про поповнення і забезпечення міліції: Постанова РНК УСРР від 5 квітня 1921 р. *Збірник Указонень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1921. № 5. Ст. 166.
24. Про судоустрій України Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 5 червня 1981 р. № 2022-X. *Відомості Верховної Ради 1981*. № 24. Ст. 357.
25. Про судоустрій УРСР: Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки від 30 червня 1960 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1960. № 23. Ст. 176.
26. Статути Великого князівства Литовського: у 3 т. / відп. ред. С.В. Ківалов. Одеса, 2002.
27. Устава про судоустрій УСРР: Постанова ВУЦВК і РНК УСРР від 11 вересня 1929 р. *Збірник Указонень і Розпоряджень Робітничо-Селянського Уряду України*. 1929. Відділ. 1. № 26. Ст. 203.

Дисертаційні роботи та автореферати:

28. Безкровний Є.А. Організаційно-правові засади діяльності органів прокуратури України з розгляду звернень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.10 – Судоустрій; прокуратура та адвокатура / Нац. акад. прокуратури України. Київ, 2015. 263 с.
29. Булкат М.С. Теоретико-правові засади судової влади: сучасний концепт: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. Київ, 2019. 444 с.
30. Дурнов Є.С. Організаційно-правові засади діяльності міліції УНР у період Центральної Ради та Директорії (1917–1921 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2010. 22 с.
31. Дурнов Є.С. Адвокатура в Україні: історико-правове дослідження (кінець ХІХ–ХХ ст.): автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 36 с.
32. Землянська В.В. Кримінально-процесуальне законодавство Центральної Ради, гетьманату Скоропадського та Директорії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2002. 20 с.
33. Левчук М.В. Церковний суд у Київській Русі (історико-правове дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. Київ, 2010. 23 с.
34. Макаренко О.В. Злочини і покарання в праві Української Гетьманської держави 1648–1657 рр.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. акад. внутр. справ. Київ, 2011. 20 с.
35. Паньонко І.М. Апарат управління Запорізької Січі (середина ХVІ ст. – 1775 р.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2000. 18 с.
36. Чернобаєв С.І. Повноваження слідчого під час досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 – Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2020. 226 с.
37. Чисніков В.М. Сискна поліція в Україні за часів Російської імперії (1880–1917 рр.): історико-правове дослідження: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 – Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень / Національна академія внутрішніх справ. Київ. 528 с.

Література:

38. Андрущенко Л.В., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. Київ, 1995. 173 с.
39. Бандурка А. Основи управління в органах внутрішніх справ України. Харків: Основа, 1996. 400 с.
40. Бармак М.В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.) Тернопіль: Видавництво Астон, 2016. 392 с.
41. Бедрій М.М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження. Львів: Галицький друкар. 2014. 264 с.
42. Бедрій М.М. Становлення та правова природа общинних судів додержавного суспільства східних слов'ян. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В.І. Вернадського. Серія «Юридичні науки»*. Т. 22 (61). № 1. 2009. С. 283–288.
43. Биркович О. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2020. № 4 (32), vol. 1. С. 163–168.
44. Берман Г. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / пер. с англ. 2-е изд. Москва: ИНФРА-М-НОРМА, 1998. 624 с.
45. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія». 2008. 360 с.
46. Бойко І. Західноукраїнська Народна Республіка та її місце в історії національного державотворення (до 100-річчя проголошення). *Право України*. 2018. № 10. С. 165–184.
47. Бойко І. Історичне значення відродження Української державності у період визвольних змагань 1917–1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 87–95.
48. Бойко І.Й. Кримінальні покарання в Україні (XIX–XX ст.). Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2013. 408 с.
49. Бойко В. Якою має бути наша судова система? *Голос України*. 1999. 16 листопада. С. 10–11.
50. Боковня В.М. Суд і юстиція УРСР у 1953–1964 рр. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 7. С. 5–8.
51. Босенко Н.П. Суспільно-політичний устрій Київської Русі (історіографічний нарис) *Література та культура Полісся: Зб. наук. праць. Серія: Історичні науки*. Вип. 76. № 2. Ніжин. 2014. С. 3–14.
52. Бринцев В. Шляхи підвищення ефективності професійної підготовки суддів і апарату судів. *Право України*. 2001. № 1. С. 55–57.
53. Булкат М.С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). *Науковий вісник Міжнародного*

- гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2017. № 30, т. 1. С. 12–15.
54. Бутич І.Л. Сердюки. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 9: Прил – С. Київ: В-во «Наук. думка», 2012. С. 541.*
55. Ващук Д.П. Становлення та розвиток правової системи Великого князівства Литовського у другій половині XV – першій третині XVI ст.: на прикладі Київщини й Волині. *Український історичний журнал*. 2015. № 2 С. 99–114.
56. Галушко К.Ю. Політичні процеси у Гетьманщині та на Запорозжі у 1725–1783. Інкорпорація козацьких автономій до складу Російської імперії. *Енциклопедія історії України / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. «Україна–українці». Кн. 2. Київ: В-во «Наук. думка», 2019. С. 165–172.*
57. Гель А., Цвігун Д. Судова система в Україні: короткий конспект лекцій. Київ: МАУП, 1999. 50 с.
58. Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1961. 415 с.
59. Головки О.М., Ярмиш О.Н. Жандармерія в Російській імперії. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е–Й. Київ: В-во «Наук. думка», 2005. С. 138–139.*
60. Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI–початок XVII ст.). Львів: Афіша, 2002. 255 с.
61. Греченко В.А. Боротьба проти бандитизму в Україні в перші повоєнні роки (1945–1946 рр.). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2019. Вип. 29. С. 25–31.
62. Гриб Н.П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4. С. 81–86.
63. Грозовський І.М. Право Нової Січі (1734–1775 рр.): навч. посібник. Харків: Вид-во ун-ту внутр. справ, 2000. 108 с.
64. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 3: до року 1340. Львів. 1905. 605 с.
65. Губар С.В. Кримінальна юстиція в Україні. 1927–1939 роки: Монографія. Київ: «Хай-Тек Прес», 2009. 352 с.
66. Гуржій О. Політико-адміністративне й територіальне реформування Гетьманщини у XVIII ст.: причини, перебіг, наслідки. Київ, 2015. 80 с.
67. Державне бюро розслідувань: на шляху розбудови: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 16 червня 2018 р., м. Одеса / Редкол.: Г.О. Ульянова (голова) та ін. Одеса: Юридична література, 2018. 432 с.
68. Довбня В.А., Дурнов Є.С., Калюк О.М. Органи внутрішніх справ УНР часів Української Центральної Ради: організаційно-правові засади діяльності: монографія / за заг. ред. проф. О.М. Джузи. Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2008. 144 с.

69. Дорошук Н., Войцех Є. Боротьба з бандитизмом в Українській РСР у повоєнні роки (1945–1953 рр). *Актуальні проблеми кримінального права*. Матеріали XI Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, присвяченої пам'яті професора П.П. Михайленка. Київ, 2020. С. 69–72.
70. Дурнов Є.С., Кривицький Ю.В., Сокур Ю.В. Історія держави та права України: термінологічний словник. Київ: Гельветика, 2019. 192 с.
71. Едер П. Реформи Йосифа II в Австрійській імперії та їхнє поширення у Галичині (1780–1790 рр.) *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2015. Вип. 61. С. 127–135.
72. Євдокимов В. Запобігання корупції серед суддів: правові проблеми. *Право України*. 1999. № 5. С. 54–57.
73. Євдокимов В. Судоустрій: пошуки оптимального варіанту. *Право України*. 1999. № 9. С. 3–5.
74. Єднак В.М. Історичний розвиток реформування системи правоохоронних органів в Україні (з давніх часів до утворення СРСР). *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 2 (23). Т. 3. С. 3–6.
75. Журбелюк Г.В. Регулювання проблем судоустрою Статутом Великого князівства Литовського 1588 року: осучаснення досвіду. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009, Вип. 49. С. 121–129.
76. Закревський А.Є. Утворення органів поліції у Галичині в складі Австрії (1772–1867 рр.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1 (1). С. 80–90.
77. Заруба В.М. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
78. Захарченко П.П. Інститути судової влади у Великому князівстві Литовському (XIV–XVI ст.): структура, класифікація, компетенція. *Вісник кримінального судочинства*. 2019. № 3. С. 151–163.
79. Захарченко П.П. Історія держави і права України: підручник. Київ: Атіка, 2005. 368 с.
80. Захарченко П., Мірошніченко М. Політико-правові засади формування національної політики Української Держави гетьмана Павла Скоропадського (1918 р.): до 100-річчя її утворення. *Право України*. 2018. № 6. С. 160–181.
81. Захарченко П.П., Кузьминець О.В. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Україна, 2005. 208 с.
82. Зашкільняк Л.О., Крикун М.Г. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. 752 с.
83. Заяць А. Війти у волинських містах XVI – першої половини XVII століття. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2018, Т. 24/25. С. 369–396.
84. Заяць А. Роль власників і старост у міському житті Волині XVI – першої половини XVII ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2019. Чис. 14. с. 26–45.
85. Земсков В.Н. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940–50-х годах. *Отечественные архивы*. 1993. № 1. С. 4–19.

86. Зозуля Є.В. Криміногенна ситуація в Україні періоду становлення та розвитку незалежної держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 1. С. 93–98.
87. Іванов В.М. Історія держави і права України: підручник. Київ: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
88. Из истории милиции Советской Украины / Ю.В. Александров и др.; ред. П.П. Михайленко. Киев, 1965. 400 с.
89. Ісаєвич Я.Д. Червона Русь. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 10: Т–Я. Київ: В-во «Наук. думка», 2013. С. 492.
90. Історія держави і права України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк (кер. авт. кол.), П.П. Захарченко, О.В. Кузьминець та ін.; за ред. В.М. Щербатюка. Київ: Видавництво «Фенікс», 2018. 496 с.
91. Історія держави і права України: підручник / А.С. Чайковський (кер. авт. кол.) та ін. / за ред. А.С. Чайковського. Київ: Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
92. Історія держави і права України: підручник / В.Д. Гончаренко, В.М. Єрмолаєв. В.О. Рум'янцев та ін. / за ред. В.Д. Гончаренка. Харків: Право, 2013. 704 с.
93. Історія держави і права України: підручник. У 2-х т. / за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина. Т. 1. Київ: Видавничий дім «Ін Юре», 2000. 380 с.
94. Історія державної служби в Україні: у 5 т. / С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.). Київ: Ніка-Центр. 2009. Т. 1. 544 с.
95. Історія державної служби України: посібник / Н.В. Єфремова, К.М. Вітман, Я.В. Шевчук. Одеса: Юридична література, 2021. 174 с.
96. Історія правоохоронних органів України: підручник / С.В. Банах, А.В. Грубінко, В.В. Савенко, В.З. Ухач. Тернопіль: ЗУНУ, 2021. 231 с.
97. Історія українського козацтва: нариси: У 2-х т. / Редкол.: В.А. Смолій (відп. ред.) та ін. Київ: ВД «Києво-Могилянська академія», 2007. Т. 2. 723 с.
98. Історія України. Курс лекцій / В.М. Щербатюк, О.В. Кузьминець, Є.С. Дурнов та ін.; за ред. В.М. Щербатюка. Київ: Фенікс, 2014. 376 с.
99. Історія українського права: посіб. / І.А. Безклубий, І.С. Гриценко, О.О. Шевченко та ін.; за ред. І.А. Безклубого. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
100. Калашник М.В. Міліція України в період хрущовської «відлиги». *Форум права*. 2011. № 3. С. 331–336.
101. Касюта М. Правове регулювання представницької функції прокуратури. *Право України*. 1997. № 12. С. 53–54.
102. Київський національний університет внутрішніх справ. Історія та сучасність / ред. кол.: Є.М. Моїсєєв (голова) та ін. Вид. 2-е, допов. і переробл. Київ: Атіка, 2007. 400 с.
103. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Гетьманщині. *Підприємництво, господарство і право*. 2007. № 12. С. 159–162.
104. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. Львів: ПАІС, 2008. 406 с.
105. Ковальова С.Г. Суди давніх слов'ян у язичницьку добу. *Судова влада в Україні і світі: історія, сучасність, перспективи розвитку: матеріали*

- XXV Міжнародної історико-правової конференції 16–18 вересня 2011 р., м. Саки / ред. колегія: І.Б. Усенко (голова), Є.В. Ромінський (відп. секр.), Л.П. Гарчева та ін. Київ; Сімферополь, 2001. Ч. 1. С. 141–146.*
106. Ковальова С.Г. Судустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Монографія. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили. 2008. 199 с.
107. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. Київ: Основи, 1996. 317 с.
108. Копиленко О.Л. Генеральний секретаріат. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. / Редкол.: В.Д. Гончаренко (голова) та ін. Т. 1: Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 131–132.*
109. Косенко Л.О. Козаки: Лицарський орден України: Факти. Міфи. Коментарі. Харків: ВД «Школа», 2007. 616 с.
110. Кривенко В. Проблеми судустрою. *Урядовий кур'єр*. 2000. 25 травня. С. 6–8.
111. Кривицький Ю. Погляди П.П. Михайленка щодо питання реформування міліції (поліції) України. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 4. С. 45–50.
112. Кузьминець О., Калиновський В. Історія держави і права України: навч. посібник. 2-е вид. допов. Київ: Україна, 2002. 448 с.
113. Кульгавець Х.Ю. Система і функції радянських каральних органів РСФРР та УСРР у період їх формування. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 2. С. 209–213.
114. Кульчицький В.С., Тищик Б.Й. Історія держави і права України: підручник. Київ: Ін Юре, 2008. 624 с.
115. Курбатова І. Становлення та розвиток органів прокуратури на теренах України: історико-правовий аспект. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2019. С. 142–146.
116. Липак Р. Влада судова. *Урядовий кур'єр*. 1999. 15 грудня. С. 14
117. Литвак О., Шумський П. Прокурорський нагляд в Україні. Навчальний посібник. Київ, 1998. 234 с.
118. Луцик А. Судочинство на Українських землях у другій половині XVII – середині XVIII ст. *Актуальні питання історії та культури: Матеріали науково-теоретичної конференції викладачів, аспірантів та студентів / ред.: В.М. Власенко, О.В. Глушан, С.І. Дегтярьов, В.А. Нестеренко. Суми: СумДУ, 2009. С. 112–115.*
119. Макаренко О.М. Історія державності як фактор державотворення в Україні. *Теорія та практика державного управління*. 2015. Вип. 2. С. 43–49.
120. Матвійчук М.А. Кримінально-виконавче право в працях І. Малиновського за Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2021. № 1(23). С. 1–37.

121. Мельник М.О. Судова реформа гетьмана К. Розумовського наприкінці XVIII ст. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. 2014. Вип. 7. С. 137–139.
122. Мироненко О.М. Державний Сенат Української Держави. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 2: Д–Й. Київ: Укр. енцикл., 1999. С. 150.
123. Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції УРСР у період з березня 1953 р. по серпень 1962 р. *Іменем Закону*. 2007. № 44. С. 24–25; № 45. С. 26.
124. Михайленко П., Довбня В. Організація та діяльність міліції УРСР у роки Великої Вітчизняної війни. *Іменем Закону*. 2007. № 32–33. С. 34–35.
125. Михайленко П., Довбня В. Правові та організаційні основи діяльності міліції УРСР у складі Міністерства охорони громадського порядку (вересень 1962 р. – грудень 1968 р.). *Іменем Закону*. 2007. № 49. С. 26.
126. Молдован В. Правоохоронні органи України: опорні конспекти. Київ: Юмана, 1998. 160 с.
127. Ніколаєнко Т.Б. Особливості кримінальної відповідальності козаків і військової старшини за звичаєвим правом Запорозької Січі середини XVI – середини XVII ст. *Право і суспільство*. 2015. № 5.2(2). С. 182–191.
128. Павелко В.О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики*. 2012. Вип. 46. С. 439–446.
129. Панашенко В.В. Охотницькі полки. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 7: Мі–О*. Київ: В-во «Наук. думка», 2010. С. 707–708.
130. Пашук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII–XVIII ст. Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 1967. 178 с.
131. Пендюра М.М. Теорія держави і права: навч. посіб. Київ: О.С. Ліпкан, 2013. 302 с.
132. Петrenchенко І. Адміністративно-територіальні перетворення останньої чверті XVIII – початку XIX ст. на теренах Північного Лівобережжя. *Сіверянський літопис*. 2015. № 5 (125). С. 69–76.
133. Петровський В.М. Поліцейські функції у діяльності судових чиновників за Статутами Великого князівства Литовського. *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. Вип. 49. С. 116–121.
134. Печенкін І. Нагляд за додержанням законів органами внутрішніх справ при прийнятті і вирішенні заяв і повідомлень про злочини: деякі проблеми правового регулювання. *Право України*. 1999. № 3. С. 44–47.
135. Пиртко М. Реформа державного управління в Австрійській імперії за правління Марії Терезії. *Підприємництво, господарство і право*. № 7. 2019. С. 156–161.
136. Півторак Г. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ: Академія, 2001. 152 с.

137. Поліцейська (адміністративна) діяльність: навч. посіб. / О.В. Джафарова, С.О. Шатрава та ін.; за заг. ред. О.І. Безпалової. Харків: ХНУВС, 2020. 396 с.
138. Правова система України: історія, стан та перспективи розвитку: у 5 т. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2008. 728 с.
139. Правовий звичай як джерело українського права IX–XIX ст. / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Наук. думка, 2006. 276 с.
140. Присташ Л.Т. Апарат управління та судівництво за гетьманування Богдана Хмельницького. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. Вип. 39. С. 44–55.
141. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. Ч. I. Київ, 2008. 240 с.
142. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навчальний посібник. Київ: Атіка. 2001. 176 с.
143. Романюк Я., Іванченко І. Іменем України: становлення судової влади у період Української революції 1917–1921 рр. *Право України*. 2017. № 3. С. 46–61.
144. Ромінський Є.В. Співвідношення судових та позасудових засобів вирішення конфліктів у давньоруській правовій реальності. *Правова держава*. Вип. 23. Київ, 2012. С. 41–48.
145. Россіхін В.В. Вільне козацтво. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. / Редкол.: В.Д. Гончаренко (голова) та ін. Т. 1: Історія держави і права України. Харків: Право, 2016. С. 133–135.
146. Рудюк В.С. Судова влада в Україні (X–XVIII ст.): філософсько-історичний аналіз. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1–2. С. 146–158.
147. Русакова І.Г. Історія становлення судової влади в Київській Русі *Молодий вчений*. 2014. № 12 (15). С. 278–281.
148. Сердюк В.В. Верховний Суд України: Витоки, сучасність, перспективи: Монографія. Київ: Істина, 2008. 304 с.
149. Сідак В.С. Державна жандармерія. *Юридична енциклопедія*: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Т. 2: Д–Й. Київ: Укр. енцикл., 1999. С. 91–92.
150. Сідак В.С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії): монографія. Київ: Альтернативи, 1998. 320 с.
151. Скальковский А. Как судили и рядили в Сечи запорожской. *Киевская старина*. 1886. № 3. С. 604–621.
152. Скуратович І.М. Значення підготовчого етапу у прийнятті судової реформи 1864 р. *Форум права*. 2014. № 3. С. 346–351.

153. Слабченко М.Є. Соціально-правова організація Січі Запорозької. *Праці комісії для вивчення історії західно-руського та українського права*. Київ, 1927. Вип. 3. С. 203–340.
154. Сокальська О.В. Інститут тюремного ув'язнення на українських землях у Х–ХVI ст.: історико-правовий аналіз. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. с. 38–43.
155. Станіславський В.В. Компанійські полки. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 4: Ка–Ком*. Київ: В-во «Наук. думка», 2007. С. 489.
156. Старченко Н.П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ: Laugus. 2021. 616 с.
157. Степанков В.С. Національна революція 1648–1676. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 7: Мі–О*. Київ: В-во «Наук. думка», 2010. С. 270–279.
158. Стецюк Б.Р. Функціонування судового процесу в Київській Русі. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки*. 2015. № 824. С. 405–411.
159. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / за ред. І.Б. Усенка. Київ: Вид-во «Наук. думка», 2014. 504 с.
160. Судові, правоохоронні, контрольно-наглядові та правозахисні органи України: підручник / С.М. Гусаров, О.Ю. Салманова, А.Т. Комзюк та ін.; за заг. ред. С.М. Гусарова. Харків, 2020. 508 с.
161. Судові та правоохоронні органи України: навч. посіб. / В.М. Безчастний, В.В. Пашутін, Б.В. Габін та ін.; за ред В.М. Безчастного. Київ: Знання, 2007. 286 с.
162. Судові та правоохоронні органи України: навч. посібник для студ. ВНЗ / А.О. Галай, С.Г. Стеценко, С.М. Тимченко, О.Ф. Штанько. Київ: Правова єдність, 2008. 200 с.
163. Сусло Д.С. Історія суду Радянської України (1917–1967). Київ: Вид-во Київського ун-ту, 1968. 229 с.
164. Сухонос В.В. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії після судової реформи 1864 р. Суми: Університетська книга. 2012. 104 с.
165. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовтня 2021 р., Чернівці) / Редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2021. 445 с.
166. Таваркіладзе О.М. Створення Одеської судової палати як основний елемент судової реформи 1864 року в Російській імперії. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Т. 31 (70), № 3. 2020. С. 20–24.
167. Тараненко М.Г., Тараненко М.М. Правовідносини, судоустрій, злочини, та покарання на Запорозькій Січі. *Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського». Політологія. Соціологія. Право*. Вип. 3/4 (35/36). 2017. С. 117–122.

168. Теорія держави і права в схемах та таблицях: навчальний посібник / кол. авт.; за заг. ред. Л.Р. Наливайко. Київ: «Хай-Тек Прес», 2020. 296 с.
169. Теорія держави та права: навч. посіб. / Є.В. Білозьоров, В.П. Власенко, ОБ. Горова та ін.; за заг. ред. С.Д. Гусарєва, О.Д. Тихомирова. Київ: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
170. Теорія держави і права: підручник / О.М. Бандурка, О.М. Головка, О.С. Передерій та ін.; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків, 2018. 416 с.
171. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Атіка, 2011. 944 с.
172. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посібник. Київ: Кондор, 2018. 772 с.
173. Тертишник В.М. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар. Вид. 19-те, доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2022. 1128 с.
174. Тищик Б. Державний устрій та законотворча діяльність Західноукраїнської Народної Республіки. *Право України*. 2017. № 3. С. 80–86.
175. Толкачова Н.Є. Правовий звичай, узвичаєність, звичай ділового обороту – форми права сучасної України: проблеми застосування. *Соціологія права*. 2011. № 2. С. 57–64.
176. Толочко О.П. Краткая редакция Правды Руской: происхождение текста. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 136 с.
177. Трофанчук Г.І. Історія держави та права України: навч. посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2011. 384 с.
178. Усенко І.Б. Український правничий з'їзд 1917. *Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Т. 6: Т–Я*. Київ: Укр. енцикл., 2004. С. 201.
179. Ухач В.З. Історія держави і права України: навч. посіб. (консп. лекцій) Тернопіль: Вектор. 2011. 378 с.
180. Ухач В.З. Наукові проблеми періодизації історії держави і права України. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2011. № 2 (19). С. 28–31.
181. Фельцан І.Ю. Становлення інституту адвокатури на території Закарпаття у ХІХ – першій половині ХХ ст.: історико-правовий та порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2019. № 19. С. 25–32.
182. Холод Ю.А. Органи загальної поліції в Україні у кінці ХІХ – на початку ХХ століть. *Право і безпека*. 2010. № 5 (37). С. 45–49.
183. Чайковський А.С. Айсберг. З історії органів внутрішніх справ і державної безпеки України. Київ: Парламентське вид-во, 2013. 704 с.
184. Черкас Б. Остафій Дашкович. *Полководці війська Запорозького. Історичні портрети: у 2-х кн. Кн. 2*. Київ: ВІК, 2004. С. 14–15.
185. Чубатий М. Правне становище церкви в Козацькій Державі. *Богословія*. 1925. Т. 3. Ч. 2. С. 181–202.

186. Чудик Н. Реформування судової влади в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. Вип. 4 (8). 2016. С. 94–99.
187. Шевченко А.Є. Нормативно-правове забезпечення функціонування органів державної безпеки УРСР 1939–1945 рр. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2014. № 1. С. 59–67.
188. Шевченко О.О. Історія держави і права України: хрестоматія. Київ, 1996. 224 с.
189. Шинкарук Я.І. Міністерство внутрішніх справ Української Народної Республіки доби Директорії: організаційно-правові засади діяльності (листопад 1918–1921 рр.): монографія. Київ: Атіка, 2007. 224 с.
190. Шумський П.В. Судові і правоохоронні органи України (опорний конспект). Тернопіль: Лілея, 2000. 180 с.
191. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.
192. Щербатюк В.М. Вільне козацтво – добровільна громадська міліційна організація в Україні 1917–1921 рр. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2016. № 2. С. 275–286.
193. Щербатюк В.М., Сокур Ю.В. Зародження протодержавних і державних об'єднань на теренах України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 138–151.
194. Щербатюк В., Сокур Ю., Орищенко Ю. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1(114). С. 53–61.
195. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / пер. з рос. І.І. Сварника: у 3-х т. Т. 2. Львів: Світ, 1991. 392 с.
196. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. Т. 1. / Редкол.: П.С. Сохань (відп. ред.) та ін. Київ: Наук. думка, 1990–1991. 592 с.
197. Яковлів А. До питання про генезу копних судів на Україні. *Життя і право*. 1928. Ч. 2. С. 1–12.
198. Ярослав Падох. Суди й судовий процес старої України. *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. Т. 209. Історично-Філософічна Секція: Правнича комісія. Ч. 5. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1990. 125 с.
199. Bardach J., Lesnodorski B., Pietrczak M. Historia państwa i prawa Polskiego. Warszawa: Lexic Nexic. 2009. 693 s.

Електронні ресурси:

200. Акт незалежності України від 24.08.1991. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text (дата звернення 17.11.2021).
201. Ворончук І.О. Возний. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 1: А–В*. Київ: В-во «Наук. думка», 2003.

- 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Voznyj> (дата звернення: 19.04.2022).
202. Гончарук Ю. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні. URL: <https://lexinform.com.ua/dumka-eksperta/suchasni-vyklyky-ta-aktualni-problemy-sudovoyi-reformy-v-ukrayini> (дата звернення 03.06.2022).
203. Гринюк В.О. Суд радянської доби. *Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право»*. 2012. № 2(6) URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n2/12hvosrd.pdf> (дата звернення 07.07.2022).
204. Декларація про державний суверенітет України від 16.08.1990. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text> (дата звернення 14.11.2021).
205. Закони про тимчасовий державний устрій України від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0004300-18#Text> (дата звернення: 01.05.2022).
206. Закон СРСР «Про прокуратуру СРСР» від 30.11.1979. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1790-12#Text> (дата звернення 16.02.2022).
207. Закон України «Про державне бюро розслідувань» від 12.11.2015. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T150794> (дата звернення 17.04.2022).
208. Закон України «Про міліцію» від 20.12.1990. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text> (дата звернення 17.02.2022).
209. Закон України «Про міністерства і державні комітети Української РСР» від 13.05.1991. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150-12#Text> (дата звернення 17.02.2022).
210. Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1698-18#Text> (дата звернення 07.04.2022).
211. Закон України «Про Національну поліцію України» 02.07.2015. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text> (дата звернення 17.03.2022).
212. Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18.02.1992. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/153669_595408 (дата звернення 17.02.2022).
213. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт.

- URL: zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text (дата звернення 17.02.2022).
214. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення 19.02.2022).
215. Закон України «Про статус суддів» від 15.12.1992. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-12#Text> (дата звернення 5.05.2022).
216. Закон УРСР «Про вибори районних (міських) народних судів Української РСР» від 05.06.1981. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text> (дата звернення 12.11.2021).
217. Закон УРСР про внесення змін і доповнень до закону «Про судоустрій Української РСР» від 01.06.2002. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4017-12#Text> (дата звернення 15.11.2021).
218. Звід пам'яток історії та культури України. Місто Львів. Т. 1. С. 67. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ZvidLviv/ZvidLviv.pdf> (дата звернення: 24.04.2022).
219. Карюк С. Ціпаки з народом! Вітайте правоохоронців часів Гетьманщини. URL: <https://was.media/uk/2017-12-20-pravoohorontsi-getmanshhiny/> (дата звернення: 29.04.2022).
220. Кокошко Ф.І. Історико-правовий аспект розвитку звичаєвого права. *Судово-психологічна експертиза. Застосування поліграфа та спеціальних знань в юридичній практиці: Електронний журнал* / [редкол.: Назаров О.А. (голов. ред.) та ін.]. Київ, 2018. № 6 (17). URL: <https://expertize-journal.org.ua/spetsialni-znannya/851-kokoshko-f-i-istoriko-pravovij-aspekt-rozvitku-zvichaevogo-prava> (дата звернення: 15.11.2021).
221. Конституція (Основний Закон) СРСР від 07.10.1977. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення 12.11.2021).
222. Конституція (Основний Закон) України від 20.10.1978. *Верховна Рада України. Законодавство України. Офіційний сайт.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/888-09#Text> (дата звернення 14.11.2021).
223. Конституція Української Народної Республіки (Статут про державний устрій, права і вільності УНР) від 29 квітня 1918 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0002300-18#Text> (дата звернення: 01.05.2022).
224. Львівські охоронці правопорядку («ціпаки»). 1670 р. URL: <https://old.archives.gov.ua/Sections/Avtografy/R-11.php?8> (дата звернення: 25.04.2022).

225. Михайленко П., Довбня В. Міліція України в останні роки існування Радянського Союзу та перші роки незалежності України (1990–1992 рр.) URL: https://viz-udai.ucoz.ru/index/milicija_ukrajini_v_ostanni_roki_isnuvannja_radjanskogo_sojuzu_ta_pershi_roki_nezalezhnosti_ukrajini_1990/0-28 (дата звернення 08.07.2022).
226. Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про судоустрій від 13.11.1989. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення 19.02.2022).
227. Охріменко Ю. Львівська поліція – одна з найдавніших у світі. *Міст. Тиждень для українців усього світу*. 2015, 29 жовтня. URL: <https://meest-online.com/history/as-it-was/lvivska-politsiya-odna-z-najdavnishyh-u-sviti/> (дата звернення: 24.04.2022).
228. Посібник щодо деяких аспектів здійснення фінансових розслідувань (дослідження фінансових відносин) URL: [https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/typologies%20\(national%20studies,%20guidances%20etc\)/ukr_financial%20investigations%20manual.pdf](https://fiu.gov.ua/assets/userfiles/200/typologies%20(national%20studies,%20guidances%20etc)/ukr_financial%20investigations%20manual.pdf) (дата звернення 05.05.2022).
229. Постанова Кабінету міністрів України від 24 квітня 1996 р. № 456 «Про Концепцію розвитку системи Міністерства внутрішніх справ». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001400-77#Text> (дата звернення 19.02.2022).
230. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 лютого 2016 р. № 127 «Про утворення Державного бюро розслідувань». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456-96-%D0%BF#Text> (дата звернення 17.02.2022).
231. Про заходи по поліпшенню роботи судових і прокурорських органів Української РСР: Постанова ЦК КПУ і Ради Міністрів УРСР від 15 вересня 1970 р. № 498. URL: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP700498.html (дата звернення 07.07.2022).
232. Про статус суддів в СРСР: Закон СРСР від 04.08.1989 № 328-I URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0328400-89#Text> (дата звернення 07.07.2022).
233. Сас П.М. Війт. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 1: А–В*. Київ: В-во «Наук. думка», 2003. 492 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Vijt> (дата звернення: 09.04.2022).
234. Універсал Української Центральної Ради (III) від 7 (20) листопада 1917 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0005300-17#Text> (дата звернення: 01.05.2022).

235. Хамула П. Особливості становлення та розвитку правоохоронних органів на території України: історичний аспект. *Віче: Електронний журнал*. № 4, лютий. 2015. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/4594/> (дата звернення 20.06.22).
236. Указ Президента України від 8 жовтня 1997 року про утворення Координаційної ради з питань судово-правової реформи в Україні. *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1128/97#Text> (дата звернення 05.05.2022).
237. Указ Президії Верховної Ради СРСР від 01.06.1979. «Про суди, прокуратуру, адвокатуру, нотаріат і органи внутрішніх справ, що діють на особливо режимних об'єктах». *Верховна Рада України. Законодавство України*. Офіційний сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/456-96-%D0%BF#Text> (дата звернення 12.11.2021).